

2017/3

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XLV. ÉVFOLYAM

HONISMERET

XLV. évfolyam, 3. szám
2017. június

Kiadja a HONISMERETI SZÖVETSÉG
1088 Bp., Múzeum krt. 14–16.

FELELŐS KIADÓ:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
elnök

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ANDRÁSFALVY BERTALAN
BARTHA ÉVA
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
FEHÉR JÓZSEF
GÁLNÉ JÁGER MÁRTA
GÖNCZI AMBRUS, HALÁSZ PÉTER
HÁLA JÓZSEF, KOVÁTS DÁNIEL
SEBESTYÉN KÁLMÁN
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
ZIKA KLÁRA

SZERKESZTI:
HÁLA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG:
Budapest V., Magyar u. 40.
Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364
Tel/fax: +36 1 327 7761
Internetes elérési cím: www.honismeret.hu
INDEX 25387
E-mail: honismeret25@gmail.com

Megjelenik
a **Miniszterelnökség**
az **Emberi Erőforrások Minisztériuma**
a **Nemzeti Kulturális Alap**
és a **Magyar Nemzeti Múzeum**
támogatásával.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely
postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon +36 1 767 8262 számon, levélben
a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető
a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, +36 1 767 8262,
hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak:
egy évre 1980 Ft, fél évre 990 Ft

Arculat: Farkas Anna
Technikai szerkesztő: Geiger Annamária
Nyomdai munkák: Opticult Bt., mondAT Kft.
ISSN 0324-7627 (nyomtatott)
ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Antal László, PhD. hidrobiológus, mikrobiológus,
egyetemi adjunktus, Debrecen
Aros János polgármester, Sárospatak
Bartha Dénes, DSc. erdőmérnök, erdészeti növényvédelmi
szakmérnök, egyetemi tanár, Sopron
Benke György, Dr. ny. iskolaigazgató, helytörténész,
Alsózsolca
Bodnár Mónika, Dr. etnográfus, Miskolc
Bodó Imre agrármérnök helytörténész, Dombóvár
Csirmazné Cservenyák Ilona ny. könyvtáros,
Mezőkövesd
Farkas Ferenc ny. iskolaigazgató, helytörténész,
Alsózsolca
†Fehér Erzsébet, Dr.
Fehér József ny. múzeumigazgató, Sátoraljaújhely
Gelencsér József, Dr. jogász, c. egyetemi docens,
Székesfehérvár
Halász Péter ny. főtanácsos, Gyimesközélpok
Halmi Margó tanár, szakértő, Miskolc
Hegyessy Gábor biológus-muzeológus, Sátoraljaújhely
Jósvainé Dankó Katalin, Dr. címzetes múzeumigazgató,
Sárospatak
Kiss Endre József ny. könyvtárigazgató, Sárospatak
Kolics Pál ny. iskolaigazgató, Szigetvár
Lukács László, DSc. néprajzkutató, egyetemi tanár,
Székesfehérvár
Németh Zoltán egyetemi hallgató, ELTE TTK, Budapest
Nyeste Krisztián hidrobiológus, MSc-hallgató,
Debrecen
Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna ny. gimnáziumi tanár,
helytörténész, Makó
Rémiás Tibor, PhD. történész, múzeumigazgató,
Nyíregyháza
Székelyné Forintos Judit könyvtáros, Miskolc
Szlovák Sándor szakértő, Mezőkövesd
Szőcsné Gazda Enikő, Dr. néprajzkutató-muzeológus,
Sepsiszentgyörgy
Sztyahula László, PhD. esperes-plébános, Kéménd
Titkos Sándorné ny. igazgatóhelyettes, helytörténész,
Miskolc
Viczián István, Dr. geológus, Budapest

A borítón:
Sárospatak, Franz Jäschke vízfestménye 1821-ből
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, T. 5034.)

TARTALOM

Köszöntjük a XLV. Országos Honismereti Akadémiát Sárospatak, 2017. július 2–7.

Polgármesteri köszöntő (Aros János) 3

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Újszászy Kálmán: Sárospatak és a Genius Loci (Részletek).....	5
A református kollégiumok hatása a magyar(országi) közművelődésre (Benke György).....	6
A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának ásvány-, közet- és ősmaradvány-gyűjteménye (Németh Zoltán).....	11
Könyv a Sárospataki Református Kollégium történetéről (Bodnár Mónika).....	18
Kötet a református nőnevelés történetéről (Titkos Sándorné).....	20

HAGYOMÁNY

A tiltott és kikényszerített tánc (Gelencsér József).....	22
Székesfehérvár néprajzi értékei (Lukács László).....	27

TERMÉS

Mi volt a „tokaji orvosi föld”? (Viczián István).....	31
---	----

Konferencia Bodrogszerdahely földjéről és népéről

A „Bodrogszerdahely földje és népe” című konferenciáról (Fehér József).....	38
Bodrogszerdahely növénytani kutatása (Hegyessy Gábor).....	39
Régészeti leletek Bodrogszerdahelyen és környékén (Jósvainé Dankó Katalin).....	45
Borsod-Abaúj-Zemplén megye Árpád-kori templomai a reformáció előtt és után (Halmai Margó).....	53
Szemponatok a reformáció kortörténeti értelmezéséhez (Kiss Endre József).....	60
Miskolc és Borsod reformációja (Benke György).....	65
Rákóczi Zsigmond, a kultúrapártoló és zsoltárszerző fejedelem (Fehér József).....	68
A könyvíró Lorántffy Zsuzsanna (†Fehér Erzsébet).....	72
Egy református borsodi főúr, báró Vay II. Miklós (Farkas Ferenc).....	74
Máriacsalád története (II. rész) (Sztyahula László).....	79

KRÓNIKA

A honismereti mozgalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (Titkos Sándorné).....	83
Honismereti mozgalom Matyóföldön (Csirmazné Cservényák Ilona).....	88
Száz éve született Pancza Ernő, A Népművészet Mestere (Bodó Imre).....	94

In memoriam

Vas István (1935–2016) (Kolics Pál).....	95
Az Év Fája, 2017: a vadalmafa (Bartha Dénes).....	96
Az Év Hala, 2017: a harcsa (Nyeste Krisztián–Antal László).....	101
Az Év Madara, 2017: a tengelic (Halász Péter).....	104
Konferencia a székely kapukról (Szőcsné Gazda Enikő).....	110

KÖNYVESPOLC

Hajdu Imre helytörténeti kötetei Sárospatakról (<i>Rémiás Tibor</i>)	113
Sárospatak (2015). Szerkesztette: Sikora Attila és dr. Vitányi Eszter (<i>Rémiás Tibor</i>)	116
I. Rákóczi György Bibliája (<i>Bodnár Mónika</i>)	116
Székelyföldről Matyóföldre (<i>Szlovák Sándor</i>)	117
Megtagadva és elszakítva. Sorskérdések Kováts Judit regényeiben (<i>Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna</i>)	118

HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA

Válogatás a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről megjelent honismereti vonatkozású könyvekből (2010–2016) (Összeállította: <i>Székelyné Forintos Judit</i>)	120
---	-----

Tisztelt Szerzőink!

Kérjük, hogy a folyóiratunkba szánt írásaitak lehetőleg elektronikus úton egyszerű Word formátumban szíveskedjenek megküldeni a honismeret25@gmail.com címre. Továbbá kérjük, hogy a terjedelem kötöttségére való tekintettel a megküldött írás ne haladja meg a 4–5 oldalt (10–15 ezer leütést), az esetleges hivatkozások esetén lábjegyzetelést kérünk, a képmelléleteket szintén elektronikusan, lehetőleg 300 dpi felbontásban kérjük megküldeni. Aszerzői korrektúrát szintén elektronikus úton küldjük meg.

Lapzárta minden páratlan hónap 5-én, megjelenés minden páros hónap 10-én. A közlésre szánt cikkeket a szerző nevének, titulusának és címének feltüntetésével tudjuk fogadni. Kérjük, hogy a lábjegyzeteket vagy irodalomjegyzéket tartalmazó írások esetében a hivatkozások, bibliográfiai adatok legyenek hiánytalanok, pontosak és azok a Honismeretben használt formában készüljenek! Ellenkező esetben a cikket nem áll módunkban elfogadni!
a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

Honismeret Szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),
Néprajzi Múzeum Boltja (1055 Budapest, Kossuth tér 12.)

Köszöntjük a XLV. Országos Honismereti Akadémiát

Sárospatak, 2017. július 2–7.

Polgármesteri köszöntő

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Sárospatak Város Önkormányzata és lakossága nevében köszöntöm Önöket a „szabadság ősi földjén”. Városunk az utóbbi évszázadok során a vallástörténelem, az irodalom, a politika, az oktatás, a kultúra és nemzeti értékek mentén is meghatározó szerepet töltött be a magyarság életében. Az őskorig visszanyúló történelmünk gazdag és szerteágazó, akár csak a hazánkban egyedi értékeket képviselő honismeret, amely feltárja a múltat, erőt és tartást adva valamennyiünknek a jövőhöz.

Öröm és egyben sorsszerű is, hogy az akadémia helyének Sárospatakot választották. Azt a várost, amely Árpád-házi Szent Erzsébet szülővárosaként zárandokhely. A Rákócziak nyomán történelmi emlékhely. A ma már feltárt állapotában látható I. Rákóczi György ágyúöntő műhelye a város harci készségéről tanúskodik. A sárospataki Rákóczi-vár hazánk történelmében a szabadságtudat szimbóluma. Falai és szobái, például a „Sub Rosa” terem, a Wesselényi-féle összeesküvés során lett történelmi döntés helyszíne. A nemzeti összefogás és a hadsereg megerősítése céljából II. Rákóczi Ferenc az utolsó kuruc országos gyűlést tartotta városunkban. A Rákóczi-örökségnek kiemelt bázisaként részesévé vált mindennapjainknak azzal is, hogy az ötszázforintos bankjegy hátulján a sárospataki vár látható.

A nagy múltú intézmények között található a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma. Ez az iskola az ország egyik legrégebben fennálló oktatási intézménye, 1531-ben, a reformáció szellemében alapította Perényi Péter. Az évszázadok során itt tanult Bessenyei György, Bethlen Miklós, Erdélyi János, Fáy András, Gárdonyi Géza, Kossuth Lajos, Móricz Zsigmond, Rákóczi György vagy éppen Tompa Mihály. A hazafiak mind a pataki értékek mentén lettek meghatározó szereplői nemzetünknek. Az oktatási intézmény a *Magyar Cambridge* néven is ismert volt, hiszen itt lehetett elsőként angol nyelvű diplomát szerezni az országban.

1650 és 1654 között a városban élt és tanított Comenius, aki nélkül a modern kori oktatás nem létezne, módszertana és eszmeisége meghaladta a korát. A mai Eszterházy Károly Egyetem részeként működő Comenius Campus elismert intézménye a pedagógusképzésnek. Szomszédjában a világhírű Makovecz Imre által tervezett épület, A Művelődés Háza található. Emberarcú épületként az első volt, amelyben a *Kossuth-* és *Ybl-díjas* építész álmai valósultak meg és tették őt nemzetközi szinten is ismertté. A mester keze nyomát számos belvárosi lakóépület őrzi, sőt, még termálfürdő fogadó és kiszolgáló épületei is Makovecz Imre örökségét erősítik.

Természeti adottsága a városnak, hogy folyó szeli ketté. A Bodrog költők, írók, festők kedvenc témájaként, műzsájaként csendesen vált részévé a mindennapoknak. A város közelében található meyer-hegyi tengerszem a kortörténelem része, Európa-szerte innen kerültek ki a malomkövek. Ma kedvelt kirándulóhely.

A ma embere tudhatja, az UNESCO által elismert világörökségi helyszínre érkezik. A legenda szerint az Oremus-dűlő szőlőit az időjárás miatt csak késve tudták szüretelni, a már

nemes rothadásnak indult gyümölcsből született meg az aszúbor, amit elsőként Lorántffy Zsuzsanna kóstolhatott. A tokaji aszút még XV. Lajos francia király is a következőkkel adta át a szeretőjének, Madame de Pompadurnak: „*Ez a királyok bora és a borok királya.*” A magyar nemzeti *Himnuszban* a költő Kölcsey Ferenc felsorolja a legértékesebb ajándékokat, amelyekkel Isten megáldotta az országot. Ide tartozik Tokaj bora is: „*Tokaj szőlővesz-szei nektárt csepegtetél.*”

Sárospatak a város, ahonnan az évszázadok során új kezdeményezések indultak útjukra, nemes ifjak tanultak itt vagy itt-tartózkodásuk alkalmával szereztek olyan benyomásokat, hogy később hazánk történelmének meghatározó szereplői lettek. Bízom abban, hogy mindazok, akik városunkba látogatnak, megérik és megtapasztalják a mindent átható nemzeti és kulturális örökséget.

Sárospatak hazánk meghatározó kisvárosaként a nemzet erősödését szolgálva büszke házigazdája a honismereti akadémiának!

Kívánom, hogy Önök, az akadémia résztvevői tartalmas és hasznos tanácskozáson vegyenek részt! Bátran javaslom Sárospatakot egy későbbi időpontban is családi, baráti látogatások helyszínéül, hiszen a „*szabadság ősi földjén*” egyszer mindenkinek járnia kell!

Aros János
polgármester
Sárospatak

HÍREK

Felavatták IV. Károly mellszobrát. Kültéri mellszobor idézi IV. Károly utolsó magyar király alakját a budapesti Városháza parkban, a műalkotást Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes, Schmidt Mária történész, a Terror Háza Múzeum főigazgatója és Habsburg György, az uralkodó unokája avatta fel 2016. november 28-án. Semjén Zsolt beszédében kitért rá: szerencsésebb lett volna rögtön a király boldoggá avatásakor (2004. október 3.) a szobor felállítása, vagy még előtte, ezzel is jelezve a nemzet tiszteletét. Ugyanakkor megkoronázásának századik évfordulóján mindenképpen méltó, hogy ezt az adósságot leróják – mondta. (A portugálok ezt idejében megtették: 2005-ben avatták fel IV. Károly egész alakos szobrát a Madeira fővárosa, Funchal mellett található Monte faluban, a király sírhelyénél.) Habsburg György, az uralkodó unokája arról beszélt, hogy nagyapja katona volt szívvel-lélekkel, a Monarchiát szolgálta, s egyetlen államfőként a frontra ment, nem félt a veszélytől. IV. Károly életét felidézve kiemelte: az első pillanattól mindent megpróbált megtenni a békéért, a háborút lezárásáért. Kitért arra is, hogy számos szociális intézkedést vezetett be, az első szociális minisztérium létrehozása az ő nevéhez fűződik. A szobor felállítása nagy megtiszteltetés a családnak – mondta, és köszönetét fejezte ki. A mellszobor Juha Richárd alkotása. (MTI)

Tanítómestereink

Újszászy Kálmán: Sárospatak és a Genius Loci¹ (Részletek)

[...] Régi igazságnak adunk új hangsúlyt annak állításával, hogy a hely, ahol az ember él, és az ember, aki egy helyen él, elválaszthatatlanok egymástól. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az ember függvénye a természetnek, már csak azért sem, mert az a hely, ahol az ember egyszer megtelepszik, nem pusztá természet többé. A telepések, a pionírok, a felfedezők igazi (hogy úgy mondjam: metafizikai) jelentősége abban van, hogy amikor új csapást vágnak a rengetegbe, vagy először hasítják fel ekékükkel a földet, ugyanakkor felszabadítói – mert megjelenítői – is lesznek azon a helyen a szellemnek, amely azután annak mértéke szerint árad el, és lesz rejtettből nyilvánvalóvá, ismeretlen géniuszból ismert genius locivá, amilyen mértékben intenzív a megtelepedett ember kapcsolata a hellyel, amelybe életét lehorgonyozta. Valahol megtapadni, valahová begyökeresedni, valahol kultúrát teremteni mindig annyi, mint találkozni a szellemmel. Megnyitni a zsilipeket, felpattantani a bűvös szelencét, elmondani a csodatevő varázsigét, hogy kiáradjék a természet a szellem, illatozzék benne a lélek, és a mesebeli magános nyárfa az erdő szélén megrázkódjék és tündérré vagy királyfiúvá váljék.

Csak annak is ezer éve már, hogy magyarok lakják ezt a helyet. Magyar kéz szántja földjét, tőri hegyeinek oldalát, vágja az erdőt, és uralja a vizeket. Kolostorokon, céheken és királyi udvarokon át is mennyi gyökérrel fogódzott az ember ebbe a helybe, és a magyar alkotások milyen csodálatosan verték vissza a bennük nyilvánvalóvá lett géniuszát ennek a helynek. Utánuk reformátorok jöttek, iskola fundáltatott, fejedelem vett itt lakozást. Nem véletlen volt az idetelepedésük. Rendeltetésszerűen jöttek, és mert így kellett jönniök, várva vártak voltak; kibeszélhetetlen sóvárgással várta őket az ennek a helynek adatott lélek, hogy rajtuk keresztül is megmutassa szépségét, természetfelettségét és hatalmát.

Abból, hogy sokan voltak olyanok, akiknek ide szólt a rendeltetésük, s közöttük is a nagy személyiségeknek egész sora követte egymást, arra kell következtetnünk, hogy a szellem világában nagy energiájú hely Sárospatak. A nagyok – mint a Tolnaiak, a fejedelemasszony, az öreg Rákóczi és az „úrfiak”, Comenius, Kövy és Erdélyi János – azért kellett ide, hogy megfelelő edényeivé legyenek a genius locinak, és bennük méltó párját találja meg az itteni

1 A hazai hon- és népismeret, a falukutatás országszerte ismert és tisztelt tudósa, dr. Újszászy Kálmán (1902–1994) sárospataki teológiai professzor írását a Sárospatakon sorra kerülő XLV. országos honismereti akadémia teszi újra időszerűvé. A professzor a 30 évvel ezelőtt, 1987-ben rendezett XV. akadémián, Sárospatakon előadóként szerepelt *A falukutatás hagyományai Sárospatakon* címmel, s előadása megjelent a Honismeret 1987. évi 6. számában. Jelen írása eredetileg ugyancsak előadásként hangzott el 1943 augusztusában a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkeszei előtt, s ma is elevenen hat. Forrásunk: Újszászy Kálmán emlékkönyv, Budapest–Sárospatak, 1996. 381–383. (A szerk.)

szellem. Én nem hiszek abban, hogy az ember formálja a tájat, abban még kevésbé, hogy a táj teszi az embert, de az meggyőződésem, hogy táj és ember, a hely és lakója rendeltetészerűen összetartoznak, ami azt jelenti, hogy egy bizonyos táj csak egy bizonyos fajta – tőle függetlenül is vele rokon, mert számára rendeltetett – embert bír el; és megfordítva. Pataknak Kazinczyak, Tompák és Komáromi Jánosok kellettek, és nekik is Patak kellett. Miért?! Csak azért, mert csak kettőjük találkozásából, szimbiózisából születhetett újjá, és loboghatott messze világító lánggal a genius loci, az itt élni és virágozni rendelt szellem. [...]

Másutt, a szellem kisebb energiájú helyein is így van ez, de Patakon fokozott mértékben így van. Emberek, célok, eszmék, munkák, tanok itt mind idevalósiakká válnak. Nem nyeletnek el, mint sivatagban a forrás, nem is ők lesznek úrrá itt, hanem értékeiket, egyedüliségüket megtartva fejet hajtának az itt uralkodó szellemnek, elhullanak bele, mint a magot váró földbe a vetés, hogy azután a genius loci velük termékenyülve, a maga képét átörökítve, prolongálva szülje újjá őket.

Mi, akik ennek a helynek ezt a varázslatos erejét immár évtizedek óta szemléljük, ezért nem félünk soha, amikor megjelenik valaki kapuink előtt az új időknek új dalaival. Nincs új idő, amely megölhetné az itt uralkodó szellemet, és nincs új dal, amely itt eldalolva nem az itteni lélek színeivel megszépülve, erejével meggyarapodva, ható sugaraiban megnövekedve verődne vissza.

És ugyanezért nyitjuk meg nyugodtan kapuinkat nagy találkozók közössége előtt is. Jöjjenek és szemléljék magukon, gondolataikon, terveiken, mondanivalóikon, a szükségükre és vágyaikra a csodát, a hely uralkodó géniuszának bennük való eláramlását. Jöjjenek és lássák meg, hogyan lesz úrrá egy konferencia témáján, előadóin, előadásain, azoknak formáján és tartalmán, és hogyan gazdagítja, szövi át azokat a maga sajátos színeivel anélkül, hogy egyetemes jelentőségükben partikularizálná őket a genius loci! [...]

Boldog leszek, ha szívünk egymás mellett megmelegszik, szellemünk az itt rendeltetéses szellemmel találkozik, szemeink pedig oda feltekintenek, ahonnan jön minden jó adomány és tökéletes ajándék, közöttük e helynek javai és e konferencia áldásai is.

A református kollégiumok hatása a magyar(országi) közművelődésre

A XVI. és XVII. századi magyarországi reformációra emlékezve a reformáció hónapjában, októberben, október 31-én mindenképpen, gyülekezeteinkben mindig szóltunk és szólunk a hitélet megújulásáról. A XVI. században létrejött kollégiumaink fő feladata volt a lelkész- és tanítóképzés, hogy munkájuk által újuljon meg templom és iskola, és újítsa meg népünket hitében és műveltségében egyaránt.

A múlt század második felében kollégiumaink – az egy debreceni kivételével – babiloni fogságban vagy pusztai vándorlásban voltak, ahogyan az abból való szabadulás után emlegették ezt az időszakot. Abban az időben, amikor csak a templom maradt az egyháznak, munkáját is igyekeztek sokféle módon a templom falai közé szorítani. Most, amikor egyre több iskolánk van (ez az egyre több nagyban elmarad az államosítás előtti aránytól), és lehetőségeink vannak a közművelődésben való részvételre, emlékezzünk azokra a reformáció korabeli és utáni prédikátorokra, tanárookra és diákokra, akiket Isten felhasznált

nemcsak egyházunk megújítására, de a magyar népünk lelki-szellemi ébresztésére és elevenítésére. Arról szólunk tehát, hogy milyen hatással voltak a református kollégiumaink az egész magyar közművelődésre. Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kis tükre* című munkájában összefoglalóan így ír erről:

„A protestáns térítés – azaz a reformáció – a keresztyénség behozatala óta az első nagy művelődési áramlat, amely az egész nemzetet áthatja. Az új hit hirdetői százanként állnak elő egy minél mélyebbre ható és minél nemzetibb kultúra apostolai gyanánt. Prédikálnak, vitatkoznak és zsoltárokat énekelnek a templomokban és a szabad ég alatt, vándorbotjukkal bejárva az országot; iskolákat alapítanak az ábécésektől az akadémiáig, köztük a máig virágzó sárospatakit, debrecenit, pápait; bámulatos irodalmi munkásságot fejtenek ki, és írataik közzétételére nagyszámú könyvnyomtató műhelyt rendeznek be és vezetnek, és a vásárokon maguk árulják sátrukban könyveiket; színpadokat állítanak s ellenfeleiket drámai játékokkal csúfolják meg. Az ő buzgalmuknak és tudásuknak köszönjük az első magyar nyelvtant, az első szótárakat, az első klasszikai fordításokat, s klasszikai módú verseléseink első magyar kísérleteit, az első magyar történeti munkákat. A nemzeti műveltség alaptétele, hogy a nemzet nyelvén szóljon, általuk valósul meg egész teljességében és kiterjedésében.” (48. o.)

Ezeréves magyar történelmünknek – gyermekkoromban mondtuk így, most már nyugodtan így mondhatjuk: ezeregyszáz éves történelmünknek – nagy százada volt a XVI. század, a reformáció százada. Nyomorúságos százada, és a hitbeli-szellemi magújulásnak a százada. Több történész elmondta már, hogy a XVI. században a keresztyénség sokkal mélyebbre hatolt népünk szívében, és jobban átformálta életét és gondolkodást, mint a keresztyénség XI. századi felvétele, a magyarok keresztyén hitre térése – inkább így mondhatjuk: térítése – tette azt.

Elcsodálkozhatunk azon, hogyan is történhetett az, hogy a század második harmadában szinte gomba módra nőttek ki, erősödtek meg és virágoztak a reformáció szellemében iskolák, kollégiumok. Hogyan is történt az, hogy 5–10 évvel a nagy nemzeti katasztrófa, a mohácsi vész után, iskolák létesültek Pápán, Mezőtúron, Sárospatakon? Valóban úgy lehetett ez, mint a gombáknál van: a spóráik benne vannak a földben, az avar alatt, és az alkalmas idő, az eső aztán életre kelti azokat. Hazánkban is megvolt ez az előkészítő munka, amit így nevezünk: előreformáció. A XV. század második felében közel 1300 diák ment tanulni – továbbtanulni – külföldi egyetemekre: Krakkóba, Bécsbe, Padovába. Hazajöve termékenyítően hatott az ott felszedett ismeretanyag a hazai egyházi és szellemi közéletben. A XVI–XVI. században német, svájci, holland és angol egyetemek a magyar kollégiumokból kikerült diákok továbbtanulási helyei. Élmény volt az is, amikor elindult egy-egy diák egy külhoni iskolába, de az is, amikor onnan hazatért. Olykor meg is verselték ezt az élményüket, és a búcsúünnepélyen felolvasták ilyen verseiket. Lássunk egy ilyen verset, amit Szikszai Fabricius Balázs írt Wittenbergből búcsúzva 1559-ben (Szikszai Fabricius Balázs 1561-ben került Patakra tanárnak, akit Makkai László az első igazi pataki pedagógusnak titulál (*A Sárospataki Református Kollégium története*. Budapest, 1981. 19.):

„Int az idő, cihelődjünk már, hívnak honi tájak,
Hogy az elég terhes útra kilépjén a láb.
Nincs nehezebb, mint megkezdett haladásba' megállni,
Így, mit alig kezdtünk, félbeszakítva marad.
Ám, hogy a Sors bajait mind bölcs türelemmel előzzem,
Bátor léptekkel megyek a rosszak elé.
Hogy ha a Sors maga nem vígan mosolyogva nevet rám,
Én megelégedten bajban is élni tudok.

*Nektek, társak, akikre a dolgok jobbsorú légköre vár,
Tudós kebleteket töltse be jó tudomány.
Kívánom, hogy vígan éljetez annyi sok évig,
Mennyit az agg rege mond Nestora élte felől.”*

(Gulyás József fordítása)

A középkor végén, az újkor elején nemcsak az egyházon belül kezdett pezsgeni a lelki-szellemi élet, hanem azon kívül is. A humanizmusnak jeles képviselői voltak hazánkban is. Mátyás könyvtárában megtalálható volt mindaz a könyvanyag, ami értéket jelentett az akkori Európában. A gyulafehérvári Batthyány könyvtárban megvoltak az ún. előreformátorok prédikációs kötetei és magyarázatos *Bibliái*. Ott volt annak a Nicolaus de Lyranak prédikációs kötete is, aki Lutherre is nagy hatással volt. (Innen az akkori szólás-mondás: „*Si Lyra non lirasset, Lutherus non saltasset* – Ha Lyra nem lírázott volna, Luther sem táncolt volna.)

A reformáció szellemében megerősödött vagy újonnan létesült iskolák és kollégiumok kivétel nélkül a törökök által megszállt Magyarországon és Erdélyben működtek. Pápa, Sárospatak, Mezőtúr, Debrecen a legelső időkben, majd Miskolc, Várada, Gyulafehérvár, Kolozsvár a következő időszakban jövőt formáló, nemzetet megtartó szellemi erőddé váltak. Huszár Gál szép hasonlata a debreceni kollégiumot jellemezte, de mindegyik kollégiumra érvényes és igaz volt: világító lámpás volt mindahány a maga helyén. Sokan láthattak már olyan térképet, amely azt ábrázolja, hogy Magyarország mely pontjain vannak rádiós vagy televíziós műsort szóró adók, ill. erősítők. Kisebb-nagyobb körök jelzik az általuk beszórt területet, és ezek a körök sok ponton összeérnek. Ez volt a szerepük a kollégiumoknak a XVI. századtól szinte a XX. századig: a maguk partikuláival behálózták, lefedték Magyarország nagy részét, oroszánrészt vállalva így egész népünk közművelődésében.

A hitre hívást, a hitre jutást az Isten ígéje, a *Biblia* végezte el. Egész sor rész-bibliafordítás készült el a XVI. században, míg Károli Gáspár azt adta, amit tudott: magyar nyelven az egész *Szentírást*. De a *Bibliát* kézbe is kellett adni, tehát ki kellett nyomtatni, és el kellett juttatni minél több helyre. Ezért nyomdákra volt szükség. Ez a még nem is olyan régi találmány óriási szolgálatot tett a reformációnak. A feltaláló Gutenberg elsőként bibliai szöveget nyomtatott ki. Az első magyar könyv is bibliai szöveg volt, a *Korinthusi levél*, amelyet Komjáti Benedek fordított le, és nyomtatott ki Krakkóban 1533-ban. A mai Magyarország területén megjelent első könyv is *Biblia* volt, Sylvester Jánosnak 1541-ben Sárosváron megjelent *Újszövetsége*. Volt nyomda, amelynek felállítása, létesítése egyetlen célt szolgált, egyetlen könyvnek a kinyomtatását, a *Bibliát*. Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdája volt ez, mely 800 példányban kinyomtatta az első magyar teljes *Bibliát* 1590-ben. A Felvidékről előzőtt Huszár Gál nyomdász-prédikátor – „*az újító, a nép között tévelygéseket hintő, zenebonát szító Gallus*”, ahogyan őt emlegették ellenlábasai – magával vitte nyomdáját Debrecenbe, és szinte egyik napról a másikra nyomtatta ki a maga és mások hitépítő iratait, és a támadásokra késedelem nélkül megírt válaszokat, vitairatokat.

A német anyanyelvű, de magyarrá lett Heltai Gáspár Kolozsváron állította fel nyomdáját, amely még halála után is működött; özvegye folytatta a könyvek kiadását. (*Chronica az magyaroknak dolgairól* c. könyvét halála után, de még halála évében 1575-ben jelentette meg özvegye. Ennek eredeti példánya itt, a pataki Nagykönyvtárban is megvan.) Tankönyvek, hittankönyvek, hitbuzgalmi iratok mellett a kolozsvári polgárok igényeinek megfelelően világi jellegű szépirodalmi munkák is jelentek meg nyomdájában.

A közművelődésért a reformáció után sokat tevők között van az a nyomdász, akinek betűiért Európa-szerte versengtek, és aki művészi tökélyre emelte a nyomdászmesterséget.

Misztótfalusi Kis Miklós volt ez, a legszebb korabeli magyar Bibliának, az „aranyas” Bibliának a kiadója. Nemcsak ez a Biblia, de több más könyve is Hollandiában jelent meg. Nem mesterség, nem megélhetési forrás volt nála a nyomdászat, hanem misszió. Lássuk, hogyan ír az 1686-ban, Amstelodamban (Amszterdamban) megjelentetett Szenczi-féle zsoltáros-könyv előszavában:

„Előljáró beszéd: Szeretett Nemzetem!

...Igyekezted, inkább annál, mint eddig szoktad, a könyvekhez, az írásokhoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és bódogsága ez a nemzetnek, s akármely magános személynek is; amint ezzel ellenben az írás-tudatlanság motska, parasztsága, setétsége, félszege és nyavalyája... Ha valaki többre nem mehet, bár tsak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, tsak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát. Ezt követik más keresztyén nemzetségek, melyek között akik bujdosnak, látván ezeknek ezeránt való nagy bódogságukat, nem győzzük eléggé az állapotjukat magasztalással tsudálni; s a miénket szánakozással szégyenleni. Itt keresve kellene keresned, míg találnál olyan személyt, aki olvasni ne tudna; még pedig amint a férfiak, úgy az asszonyi állatok között. Ahonnét lészen az, hogy az Tudós Emberek által kiváltkép az ő magok nyelveken, és a nép is a könyvek szeretője és becsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan el árad köztök a tudomány, amelly vagyon az Isten beszéde és a vallás körül. Miért nem lehetne, ha nem szinte így, legalább jobban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon közöttünk?”

Hozzáteszem ehhez a buzdításhoz azt, amit Comenius mondott itt pataki tanárkodása idején: „Oh magyarjaim, ne vágyjatok idegen iskolákra és könyvekre, hanem szereztek magatoknak hazátokban gazdag aratást.”

Lefordították a Bibliát a XVI. századi reformátor eleink, a nyomdászok főúri patrónusok segítségével kinyomtatták és terjesztették azt. De ahhoz, hogy azt minél szélesebb körben tudják olvasni – a reformáció tudatosan ezt tűzte ki célul –, olvasni kellett megtanítani minél több embert. Ehhez iskolák kellettnek. Bár a kollégiumoknak nagy vonzáskörük volt – a debreceninek, a patakinak is; az ország messze eső területeiről is vonzották a diákokat nemcsak a XVI–XVII. században, de ez így van mindmáig. De nem elit iskolák voltak ezek, hanem népiskolák a szó legnemesebb értelmében. A közoktatást és közművelődést az egész nép javára igyekeztek végezni. Ennek a tudatosan szervezett és végzett missziós munkának külön neve is lett, amely a református kollégiumok sajátja volt: ez volt a *partikuláris iskolarendszer*.

Nemcsak vonzott magához diákokat egy-egy kollégium, hanem kisugárzott a maga régiójába. Résziskolákat, még pontosabban fordítva e latin szót: résziskolácskákat alakítottak ki a maguk körzetében. Elöl járt ebben Debrecen, de megvolt a maga partikuláris körzete Sárospataknak is. Az anyaiskolákhoz – mondjuk ezt is latinosan: az alma materhez – kisebb és nagyobb községekben iskolák tartoztak. *Hármas kötődésük* is volt a kollégiumokhoz e partikulárisnak. *Először* az, hogy a tanítóikat – a rektorukat – az anyaiskolától kapták. (Gyakran itt gyűjtötték össze a végzős diákok a külföldi tanulmányutakhoz szükséges pénzt, vagy annak egy részét. Így került ki ebből a kollégiumból dédnagyapám, Benke György Felsőcécére 1861-ben, és ott megszerették, és ő megszerette dédnagyanyámat, így nem fejezve be tanulmányait nem pap, nem lelképásztor lett, hanem lévita tanító hosszú élete végéig.) *Másodszor*: ugyanaz volt a tananyag, a módszer, a célkitűzés ezekben az iskolákban, mint az anyaiskolában. *Harmadszor*: innen kapták a továbbtanuló és jó képességű diákokat a kollégiumok. Az ún. Geleji-kánonok szerint „Az oskolák tárgyait úgy osszák be és tanítsák, hogy azokból a tanítványok a nagyobb oskolákba elméjük magasabb művelődésére szerencsével átmehessenek.”

Hogy milyen jól működött a partikuláris rendszer, és szinte a comeniuszi buzdítás vált valóra abban, hogy itthon is milyen gazdagságra lehetett szert tenni annak, aki igyekezett arra, szemlélteti Keresztesi József életrajza. Ő 1748-ban született Veszprémben. Önéletrajzában így ír változatos, de mindig előre és felfelé ívelő pályájáról akkor, amikor bizony a protestáns iskolaügy útja nem rózsás, hanem tövises volt a restaurációs, abszolutisztikus Magyarországon:

„Még gyenge koromban nem lévén más mód: az édes atyám tanított olvasásig; ekkor vitt Vámosra Pálfi János oskolamester keze alá, akinél asztalt is tartott. Innen 2 év múlva F[első] Őrsre vitt Gönczi Mihály mesterhez, tisz. Galgóczi Sámuel úrhoz asztalra. Anno 1760. áprilisában, 12 éves koromban M[ező] Keresztesre elvitt az édes atyám magával a testvér nénjéhez Nagy Gergelynéhez.” A vámosi kis partikulából tehát a mezőkeresztesi nagyobb partikulába került. „Itt az első mesterem volt – folytatja önéletírását – Dörögő Pap István, aki anno 1760. meghalván, lett helyette tisz. Veress István úr, mostani szikszai pap, kinek sokkal tartozom, conjugatiót és grammaticát a[nno] 1761. revocalván, syntaxista voltam másfél esztendeig. Poeta a[nno] 1764. Innen... Miskolczra mentem subscribálni, és deákka lettem a[nno] 1765. tisz. Miklós Sámuel úr keze alatt, ahol 7 hét múlva halálos betegségbe esvén 6 hétig viselte gondomat Szuhai Istvánné asszonyom. A[nno] 1776. papoltam először mélt. Vay Ábrahámné asszony udvarában ex Pred 2,3 (»A' nevetésrül azt mondom, hogy bolondhoz illik az! a' vigasságról pedig: mit használ az?«). – A rethoricát, logikát és methaphisicát 2 esztendeig tanulván a[nno] 1767. die 30. sept. a Sáros pataki collegiumban suscribáltam. Innen még vissza sem értem, midőn Miskolczra a consistorium Lator János helyébe declinisták praeceptorává tett, mely hivatalt viseltem másfél esztendeig.” Majd így folytatja: „1769. tetszett collegiumba, de nem Patakon, hanem mások javasolásokra, ámbár az atyám egészen meg nem egyezett benne, Debreczenbe menni.” Itt Keresztesi szépen beilleszkedett az iskola rendjébe, és már 1776-ban a „poéták publicus praeceptorává” (nyilvános tanítójává) lett. Ezután újra az ő szavai következnek: „1777. die 6. jan. a böszörményi iskola rektorságra designáltattam”. Innen indult peregrinációba, azaz külföldi egyetemekre tanulni. Böszörmény városa 8 R. fl. 30 kr-ral látta el, és egyes emberektől is kapott 1–2 forintokat vagy 20–30 krajcárt. Franeckeri, utrechti egyetemek után jött haza 1780-ban, és 1783 elejéig Debreczenben volt, majd 1783-ban vértesi, 1784-ben nagyvárad, majd 1787-ben pedig szalacsi pap lett. Különösen mint nagyvárad pap széles körű irodalmi tevékenységet fejtett ki. 1812-ben Szalacson halt meg 64 éves korában.

Az anyaiskolából mentek ki a nagy és végzős diákok a partikulákba. Volt idő, amikor a pataki iskolában végzett tanítók a Magyarország nyugati régiója iskoláiba is eljutottak (Nagyszombat, Szenc, Érsekújvár, Pápa) éppúgy, mint a török hódoltsági területén is tanítóskodtak (Ráckeve, Tolna, Nagykőrös, Kecskemét) és Erdélyben: Torda, Vízakna, Fogaras, Kovászna. Természetesen Felső-Magyarországot és Tokaj-Hegyalját Patak látta el rektorokkal, azaz tanítókkal. Olykor a jegyző munkáját is végezték, és így a jobbára írástudatlan jobbgyságnak is nagy segítséget tudtak nyújtani. Sokoldalúan segítették népüket, ahonnan jöttek. A pataki iskola egyik épületét Trójának nevezték. Így magyarázták annak idején ez épület nevének jelentését: „Mintegy trójai falóból jöttek ki a kegyes és tudós emberek, akik most szerte Magyarországon az iskolákban és egyházakban dicséretesen szolgálnak.”

Visszatekintve iskoláink, kollégiumaink múltjára, megismerhetjük nemes hagyományainkat, ahonnan meríthetünk, ahonnan mintát vehetünk. Nehéz, kilátástalan helyzetekben iskoláink utat mutattak, jövőt készítettek. Újjáéledt vagy újonnan alakult iskoláink munkáján legyen Isten áldása, hogy azok tanárai és diákjai is áldásul lehessenek környezetük-

nek, sok helyen közömbössé lett, hitét veszett vagy alvó gyülekezeteinknek, utat kereső népünknek!

Benke György

Irodalom. *Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán:* A magyar református egyház története. A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1995; *Bitskey István:* Hitviták tüzeiben. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978; *Kocsis Elemér* (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Református Zsinati Iroda, Budapest, 1988; *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége* (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981.

A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának ásvány-, kőzet- és ősmaradvány-gyűjteménye

Visszatérve gimnáziumi éveim helyszínére, megelevenedik előttem egy közel 500 éves történet. A Kollégiumról a Nagykönyvtár vagy a híres pataki öregdiákok jutnak először eszünkbe, engem mégis egy kevésbé ismert része fogott meg, a gimnázium második emeletén található ásvány-, kőzet- és ősmaradvány-gyűjtemény. A tanórák kezdetét megelőzően sokszor megálltam a szekrények előtt, hogy megcsodáljam az ásványok titokzatos világát. Végzősként találtam rá egy tanulmánykötetre, amelyben Szabó Józsefnek, „*a magyar geológia atyjá*”-nak az iskola számára adományozott kőzetgyűjteményéről olvashattam.¹ Ezután kezdett el foglalkoztatni a gyűjtemény és annak története. Ennek eredményeként az egyetemi Tudományos Diákköri Konferenciára a Szabó Józseftől származó részből dolgozatot írtam. Most a földtani anyag egészéről szeretnék képet alkotni. A gyűjteménnyel előttem kevesen és kevésbé részletesen foglalkoztak, sok helyen éppen csak megemlítik.² Ebben kivétel Szakáll Sándor tanulmánya a középiskolai ásványgyűjteményekről,³ amely kiindulási pontként szolgált számomra. Hozzá hasonlóan leginkább az iskolai értesítők⁴ alapján dolgoztam, de sok más forrás is került a kezembe, amelyek kiegészítették az olvasottakat. A Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárában öt leltárkönyvet talál-

1 *Zelenka Tibor:* Szabó József nyomában a Tokaji hegységben. In: Gál András szerk.: A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és Szerencsi Bocskai Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs, 2012. 8–13.

2 Például: *Pantó Gábor:* Szabó József Hegyalján. In: Földtani Közlöny 96. köt. 2. sz. 1966. 140–142. és *Gellai Mária, Baross Gábor:* Fejezetek és gondolatok a földtani természetvédelem kialakulásáról, tartalmáról (és mai helyzetéről), avagy a hazai földtani természetvédelem 569 éve. In: Földtani Közlöny 125. köt. 1–2. sz. 1995. 149–165.

3 *Szakáll Sándor:* A magyarországi középiskolák ásványgyűjteményei. In: *Kecskeméti Tibor, Papp Gábor* szerk.: Földünk hazai kincsesháza. Tanulmányok a magyarországi földtudományi gyűjtemények történetéből. Studia Naturalia 4. Budapest, 1994. 247–262.

4 A Sárospataki Református Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítő (megjelent: 1857–1949 között szinte minden évben, későbbiekben röviden Értesítő), Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (továbbiakban: SRKTGy) Nagykönyvtár, olvasóterem, ill. sok évfolyam online is elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_sarospatak/#

***A gimnázium második emeletén található ásvány-,
kőzet- és ősmaradvány-gyűjtemény,
a kollégium bejárata és a gimnáziumi épületszárny***

tam, a kéziratárban az utolsó gyűjteményrendezésről szóló dokumentumok között pedig egy hatodik is előkerült. A Magyar Földtani és Geofizikai Intézet Tudománytörténeti Gyűjteményében Szabó József kézírataiban az általa adományozott kőzetekről nyertem újabb információkat. Ezen túl rendelkezésemre álltak a gyűjteményi cédulák, címkék és a biológiai szertárban lévő két cédulakatalógus.

A GYŰJTEMÉNY KIALAKULÁSÁNAK OKTATÁSTÖRTÉNETI HÁTTERE⁵

Mária Terézia 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* iskolaügyi szabálykönyve nyomán a magyarországi középiskolákban bevezették a természetrajz nevű tantárgyat. A tanórákon az állattan, növénytan, embertan, ásvány- és kőzettan területeire vonatkozó ismeretanyagot oktatták. A későbbi tantervek egyre komolyabb hangsúlyt fektettek a szemléltető eszközökre, ami kezdetét jelentette a középiskolai természetrajzi gyűjtemények kialakulásának. Ezek földtani anyagainak aranykora az 1880 és 1915 közötti évekre tehető, ekkor az adományokon túl szisztematikus gyűjtéssel is gyarapodtak. Ebben az időben több száz, ill. több ezer ásványból, kőzetből és ősmaradványból álló kis múzeumok működtek a magyar középiskolákban. A második világháború során a becslések szerint felére csökkent állományuk, az igazi veszteséget azonban a természetrajz oktatásának megszüntetése okozta. A feleslegessé vált, sok helyet foglaló gyűjtemények nagy része raktárhelyiségekbe került vagy kiselejtezték őket. Szakáll tanulmányában 3 kategóriát állított fel a megmaradt középiskolai ásványgyűjteményeket osztályozva. Az I. kategóriába kerültek a több mint 400 történeti értékű (1945 előtti gyűjtésű) példánnyal rendelkező gyűjtemények, míg a legalább 100 és ennél kevesebbel rendelkezők a II. és III. kategóriákba. A sárospataki gyűjtemény az I. kategóriában levő 10 közül az 5 legfontosabb közé tartozik.⁶

A KEZDETEK⁷

A Sárospataki Kollégium oktatást és nevelést szolgáló gyűjteményeinek (múzeumainak, szertárainak) kialakulását az üldöztetések, bujdosások miatt csak a XVIII. század elejétől tudjuk nyomon követni. Más iskolákhoz hasonlóan az ásványok, kőzetek és ősmaradványok gyűjteménye a növénytani és állattani tárgyakkal együtt alkotta a kollégium természetrajzi szertárának anyagát. A gyűjtemény őre a mindenkori természetrajzot tanító tanár volt. Alapjait Szilágyi Márton (1773–1791) vetette meg néhány ásvánnyal, amelyeket a fizikai szerekkel együtt őriztek a főiskola könyvtárában. A XIX. század elején a gyűjtemények

⁵ Szakáll Sándor: A magyarországi középiskolák ásványgyűjteményei (uo. mint előbb) alapján.

⁶ Valójában 12 I. kategóriás gyűjtemény létezik, de a Debreceni Református Gimnázium gyűjteménye a Református Kollégium tulajdona, míg a Kalocsai Gimnázium gyűjteménye a Kalocsai Múzeumhoz került.

⁷ Az Értesítő (1941) alapján.

külön helyet kaptak, bár a szépművészeti és régészeti kollektíót 1880-ig a természetrajzi anyaggal együtt tárolták. A költözés nagy lendületet adott a szertár fejlődésének. A földtani anyag kisebb részben vásárlások útján, nagyobb részt adományok által gyarapodott ezután. A legkorábbi feljegyzett anyag a Benkő-féle ásványgyűjtemény volt a XIX. század elején. Ezt később gróf Bethlen Imre növelte szép küldeményekkel Erdélyből (1827). Ezekről pontosabb adatok nem állnak rendelkezésre, mert az első, Szilágyi-féle leltár (1774),⁸ amelybe fizikai eszközök mellett a természetrajzi tárgyak gyarapodását is vezették, a XX. században elveszett.

A GYŰJTEMÉNY SOLTÉSZ JÁNOS (1834–1872) IDEJÉBEN

A több tankönyvet is író Soltész János tanárságának idejében indult iskolai értesítők minden évben részletesen beszámoltak a gyűjteményt érintő eseményekről, így pontos képet kaphatunk a szertár további sorsáról.⁹

Fontosabb adományok és események Soltész János idejében az értesítőkből:

1858: „az ásványgyűjteményhez... szereztetett... mintegy 30 szép darab a Szepességről t. Fuchs Károly krompachi bányarésztvényes úrtól; igazán múzeumba valók”.

1859: „a megszaporodott példányok egy új terem kinyitását s felszerelését szükségelték”.

1865: „Ásványgyűjtemény 1100 db. Jegecalakok 113 darab... Vettünk 21 darab drágakövet a főiskola pénzén.”

1867: „A természetrajzi gyűjtemény... ez előtt az új épület délnyugati szögletében téres szobában volt elhelyezve... Az újabb időben azonban ezen alkalmas és célszerű helyiségről az északi oldalra, szűk, sötét, s a szél, eső és por behatásának legjobban kitett három kis szobába rendelték. Említenünk sem kell, hogy így egy részről a példányok nagyon sokat szenvedtek... az ásványokhoz mintegy 40 db ritkább példány szereztetett be dr. Eggertől. Ezek közt három darab gyémánt is van.”

1869: „természetrajzi terménytárunkat b. Vay Miklós főgondnok ő excellentiájának becses ásvány küldeménye tetemesen növelte”.

1871: „terménytárunk ez évben csekély gyarapodást vőn. Annál nagyobb örömmel jelenthetem azonban ásványtani gyűjteményünk ez évi szép növekedését azon nagyszerű adomány által, melyet a »Tokajvidéki kőzetek« gyűjteményében Szabó József egyetemi tanár úrtól nyertünk. E gyűjtemény egyetlen a maga nemében s nem tudjuk eléggé megköszönni a nagylelkű adományozó szíveségét s dr. Székely József úr közreműködését, ki bennünket e szerencséhez juttatott.”

1872: „Soltész János által készített leltár szerint volt a gyűjteményben ásvány és kőzet 974 darab.”

A GYŰJTEMÉNY BUZA JÁNOS (1873–1910) IDEJÉBEN

A következő őr, Buza János tanári érdemeit jelzi, hogy természetrajzi tankönyvei a nyolcvanas és kilencvenes években a legkedveltebbek közé tartoztak az országban.¹⁰

Fontosabb adományok és események Buza János idejében az értesítőkből:

1873: „érdekes gyűjteményünk egy része lényeges átalakításon ment keresztül, mivel az ásványcsoport vegytani alapon, Dana szerint, újrendeztetett... Egyesek ajándékából ásvány-

8 A Szilágyi-leltárról a következő helyeken olvashatunk. Ellend József: A sárospataki főiskola kétszázados physikaimuseuma. In: Magyar Paedagogia, 8. köt., 1899. 456–468. és Bigus Imre: 300 éves a kísérleti fizika oktatása Sárospatakon. In: Fizikai Szemle 61. évf. 7–8. sz. 2011. 272–277.

9 A továbbiakban az évszám szerinti felsorolást követő idézetek a jelzett évben kiadott Értesítőből származnak.

10 Értesítő (1911).

A Szabó Józseftől ajándékba kapott tokaj-hegyaljai gyűjtemény egy példánya az eredeti alátétcédulával

és kőzetgyűjteményünk több mint 300 példánydarabbal növekedett... Ajándékoztak: Dr. Szabó József egyetemi tanár úr Pestről 120 db kőzetpéldányt;... Weiss Antal dobsinai ev. lelkész úr 38 db ásványt;... Buza János 180 darab kőzet és kőülepéldányt..."

1874: „Legelső helyen kell felemlíteniük, hogy To-

kaj-Hegyalja kőzetgyűjteménye (132 db), mely tanodánk múzeumának becsét s érdekességét lényegesen emeli, összeállított, s a hegyaljai városok és községek szerint rendeztetett.”

Ezekben az években készült a legrégebbi fennmaradt leltárkönyv.¹¹ Ebben megtalálhatók a Dana szerint¹² rendezett ásványok és Tokaj-Hegyalja kőzeteinek gyűjteménye, így több mint száz XIX. században érkezett tárgy azonosítható segítségével. Sajnos a leltár sok Buza János idejében érkezett példányt nem tartalmaz, pl. a tokaj-hegyaljai gyűjteményen kívül más kőzetek nem szerepelnek benne.

1876: „a gimnázium II., III.,... osztály növendékei hozattak gyűjteményünk részére... 40 db drágakőutánezatot”.

1878-ban az addiginál sokkal alkalmasabb helyet nyert a gyűjtemény a főiskola régebbi épületének második emeletén, ahol három tágas teremben lett elhelyezve 26 üveges szekrényben.

1895: „Jelenleg a gyűjteményben van ásvány 721 darab, drágakőutánezat 23 darab; kőzet 600, melyből Tokaj-hegyalja gyűjteménye 160 darab, tehát ásvány és kőzet 1344 darab.”

1896-ban 130 kőzetminta érkezett a Magyar Királyi Földtani Intézettől.

A GYŰJTEMÉNY KARÁDI (TRENKÓ) GYÖRGY (1910–1920) IDEJÉBEN

Karádi György idejében fejlődött a leggyorsabban a gyűjtemény. Az értesítőkből helyszűke miatt sokszor fel sem tudták sorolni az új tárgyakat. Nem csoda, hogy így írtak Karádiról: „nemcsak tanjegyeivel díszé intézetünknek, hanem valósággal magához bilincselte tanítványait, s az általa tanított különben is igen szép és hálás tantárgy iránt az érdeklődést a legnagyobb mértékben felkeltette.”¹³ A gyűjtemény gyors fejlődése azonban nem tartott sokáig, mert „a proletárdiktatúra bukása után... dr. Karádi György... ellen, akik a tanácskormány szolgálatában szerepet vállaltak... fegyelmi eljárás indított. Az egyházkerületi bíróság... dr. Karádi Györgyöt... a tanári hivatalától minden javadalmazás nélküli elmozdításra... ítélte.”¹⁴ Emiatt a gyűjtemény szisztematikus újrendezését nem fejezhette be, de eredménye kézzelfogható a mai napig. Egy leltárkönyv,¹⁵ több cédula, címke és az ő idejében vásárolt ásvány- és kőzettartó kemény papírdobozok maradtak meg.

A fontosabb adományokat és eseményeket Karádi György idejéből az értesítőkből az alábbiakban mutatjuk be.

11 SzT.I.33.-ként szerepel az SRKTGy-ben (Levéltár).

12 James Dwight Dana geológus (1813–1895, USA) ásványrendszertana alapján.

13 Értesítő (1911).

14 Értesítő (1919–1921).

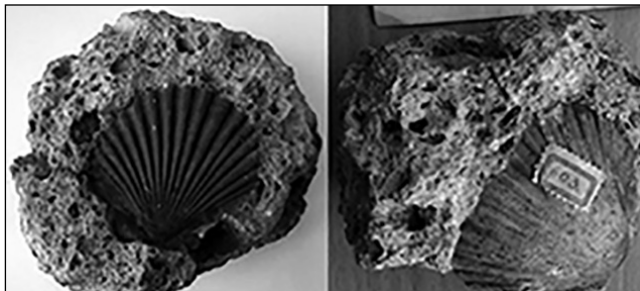
15 SzT.I.32.-ként szerepel az SRKTGy-ben (Levéltár).

1911: „Általában igen sok, e helyen fel nem sorolható kisebb-nagyobb értékű tárgyat adtak a természetrajzos osztályok növendékei... Ezekon kívül a gyűjteményőr kb. 400 tárgyból álló ásvány- és kőzetgyűjteményét... adományozta a szertárnak.”

1912 és 1914 között Karádi gyűjtőutakat tett a közeli hegyekben, illetve volt Rozsnyón, Dobsinán, Sztracenán, Aggteleken, Ladmocon, Aknasugatagon, Tótosbányán, Lászlófalván. Diákjai valószínűleg több helyre elkísérték, mivel ezekről a lelőhelyekről van az általuk adományozott tárgyak nagy része, pl.: „A Királyhegy, Megyer, Gombos, Páncélhegy, Cinege és Hosszúhegy kőzeteinek gyűjteménye,... különböző mállott kőzetek és talajnemek Sárospatak határából (Kósa B. és Pásztor Z. VI. o. t.)”

1914: „Természetrajzi gyűjteményünk a nagyméltóságú miniszter úr¹⁶ kegyes adományából egy gyönyörű és igen nagy értékű ásvány- és kőzetgyűjteménnyel gazdagodott.”

1919–1921: „A tanácskormány az összes felekezeti iskolákat a tanácsköztársaság iskolájává nyilvánítván, júniusban, midőn a csehek kiveretése után a vörös hadsereg ismételtén megszállta a várost, felhívtunk a főiskola átadására. A Püspök úr utasítására a gyűjteményeknek pontos leltár mellett való darabonkénti átadását kívántuk azzal a szándékkal, hogy a leltározást lehetőség szerint kihúzzuk a kommunizmus bukásáig. Tényleg csak a természetrajzi szertár leltározása történt meg, ezzel az egész átvételi aktus abba maradt... Steindörfer Viktor helybeli államrendőrségi kapitány II ik osztályban járó Ernő nevű fia nevére 87 drb becses ásványt adományozott a természetrajzi múzeumnak, ez adományát utóbb még 5 drb-bal kiegészítette.”

Kagylómaradványok a sárospataki Megyer-hegyről

A GYŰJTEMÉNY HALLGATÓ SÁNDOR (1922–1950) IDEJÉBEN

1940 és 1944 között Hallgató Sándor mellett Erdődi László is segítette a gyűjteményben folyó munkát, de katonai szolgálata és hadifogságba kerülése után nincs hír róla az értesítőkben. Az első világháború alatt a biológiai anyag mintegy fele eltűnt vagy megromlódott. Ennek pótlása, illetve az egyre fontosabbá váló kémiai felszerelés előteremtése vált a fő feladattá: „nem cél többé az, hogy a szertárból muzeális gyűjteményt rendezzünk be, de annál inkább cél az ásványtani, biológiai és kémiai gyakorlatokon felhasználandó anyagok előteremtése. Az új tanterv új problémák elé állította szertárunkat, s ennek megfelelőleg törekedtünk a házagptóló segédeszközök beszerzésére.”¹⁷ A tanügyi változásokat a szertár nevének megváltozása is jelzi, 1928-tól Természetrajz-kémiai gyűjteményként vagy szertárként nevezik az értesítők.

Hallgató Sándor idejében az egyetlen jelentős földtani jellegű adomány 1943-ban érkezett: „ajándékba kaptunk... 3 láda brazíliai kőzetet Nits Sándor úrtól” (ebből jelenleg 67 db ásvány- és kőzetpéldány van meg). Újrakezdődött, majd be is fejeződött a Karádi idejében már szükségessé vált gyűjteményrendezés (1928–1931), amelyet egy újabb költözés lassított.

16 A Monarchia akkori pénzügyminisztere (Leon Biliński/Bilinszki Leó), a teljes gyűjtemény kb. 190 db ásvány és kőzet volt.

17 Értesítő (1940).

1931: „A gyűjtemény anyagának a gimn. épület II. emeleti újonnan emelt részébe való átköltöztetése már a múlt isk. évvégén megtörtént. Az anyag szakszerű elrendezése és leltározása ez évben nyert befejezést. A gimn. Szék. jóváhagyásával megtörtént a hasznavehetetlen tárgyak kiselejtezése, a megmaradt anyagot a rendelkezésére álló 3 helyiségben egyelőre a régi szekrényekben helyeztük el. A gyűjtemény állományának nyilvántartására szolgálnak a) alapelejtár és b) a cédulakatalógus, mely egyben szakkatalógus is. Külön naplók szolgálnak a növedék és fogyatéknak nyilvántartására... 1445 leltári szám alatt 1846 ásvány és közetani tárgy..., 20 leltári szám alatt 26 őslénytani tárgy” volt ekkor a szertár földtani anyaga.

Hallgató Sándor idejéből 4 leltárkönyv maradt meg. Az első¹⁸ Karádi leltárának mintájára készült, és azzal összehasonlítva jól látszik, mely példányok veszttek el időközben. Ennek két másodpéldánya is megvan,¹⁹ illetve a cédulakatalógus és a növedéknapló,²⁰ amelybe az újonnan érkezett tárgyakat külön regisztrálták.

1947: „A háború pusztításai szertárunkat sem kímélték meg, de sikerült a leltári anyag nagy részét megmenteni... A szertár fokozatos újjáépítését tervbe vettük.”

A GYŰJTEMÉNY EGEY ANTAL (1950–1980-AS ÉVEK) IDEJÉBEN²¹

A természetrajz oktatásának megszűnése után még egy tanára volt az iskolának, aki értett az ásványok és közetek nyelvén. Egey Antal 1950. augusztus 1-jén váltotta Hallgató Sándort. Nyugdíjas korában, az iskola épületének felújításakor (1971–1981) a gyűjtemény 39 gyümölcsös ládába került. A munkák elhúzódnása miatt a raktárhelyiségeket többször változtatták, amely káros hatással volt a gyűjteményre. Régi helyére a kémiai előadó és labor került, a tárolásra használt szekrényeket különböző célokra használták fel. 1981-ben az iskola 450 éves fennállásának megünneplésére tervezett, az intézmény múltját és jelenét szemléltető kiállítások közül nem hiányozhatott az értékes és gazdag ásvány- és közetgyűjtemény sem. Erre az alkalomra hat darab vasvázás üvegszekrény készült, amelyeket a biológiai előadók és a szertár folyosóján helyeztek el. Egey Antal példaértékű munkát végzett, honorárium nélkül rendezte újra a gyűjteményt, melynek részei:

Szabó József közetgyűjtemény (Sz. J. 1–112-ig).

Ásványok (Á. 1–270-ig): terméselemek, szulfidok és rokonaik, oxidok és hidroxidok, szilikátok, foszfátok és rokonvegyületek, szulfátok és rokonvegyületek, borátok, karbonátok, nitrátok, halogenidek, organikus vegyületek.

Közetek (Kz. 1–322-ig): mélységi, telér- és kiömlési közetek, vulkáni tufák. Törmelékes, összeálló törmelékes, kémiai, kiválási és szerves eredetű üledékes közetek. Metamorf közetek.

Közetalkotó ásványok (Ka. 1–30-ig). Kövületek (K. 1–176-ig). Duplumok (D. 1–486-ig). Összesen: 1396 példány.

A duplumok között vegyesen találhatók meg az előző, szebb vagy jellegzetesebb példányokat tartalmazó rendszeres részekon kívüli darabok. Ezek a kövületekkel együtt az alsó és felső polcokon voltak elhelyezve a szekrényekben. Minden példányhoz új alátétcédulát és címkét készített, a régi cédulákat pedig kis borítékokba helyezte el a példányok alatt. Hallgató Sándor egyik leltárkönyvének másodpéldányát Egey továbbvezette, amelybe az

18 Sz.T.I.35.-ként szerepel az SRKTGy-ben (Levéltár).

19 Sz.T.I.34. és Kt.d.5587.-ként szerepel az SRKTGy-ben (Levéltár, Kézirattár).

20 Sz.T.I.31.-ként szerepel az SRKTGy-ben (Levéltár).

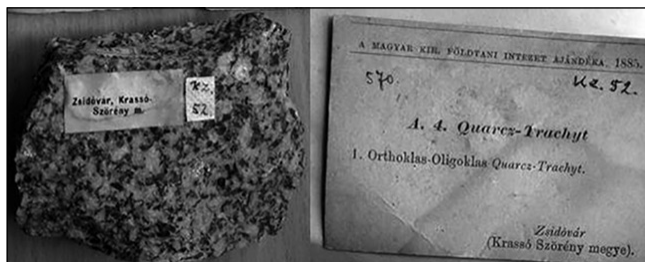
21 Egey Antal: A sárospataki Rákóczi Gimnázium ásvány- és Közetgyűjteményének újra-rendezése. Kt.d.5588. SRKTGy (Kézirattár) alapján.

új leltári számok is belekerültek.²² Új cédulakatalógust készített, amely alapján 76 elveszett vagy tönkrement példányt állapított meg az előző leltározáshoz képest.

A GYŰJTEMÉNY NAPJAINKBAN

Egey Antal óta más nem foglalkozott a gyűjteménnyel. 2015 nyarán az iskola második emeletének felújítása miatt a kollektciót tartalmazó szekrényeket kiürítették. Tartalmuk ideiglenesen a földszinti tornaterembe került, ahonnan teljesen összekeveredve helyezték vissza a példányokat (az alattuk lévő cédulák közül is több elveszett vagy rossz helyre került). Mivel a gimnáziumban nem volt hozzáértő ember és az iskola vezetése méltányolta az érdeklődésemet, engedélyt kaptam, hogy a gyűjteményt vizsgáljam és rendezzem. Eddig az Egey-féle rendszer nagy egységeit sikerült újra különválasztani, de azokon belül még nincsenek sorba rendezve a példányok.

A kollektció értékesebb részei között található a Szabó József-gyűjtemény. Ez 99 kőzetből és 13 ősmaradványból áll, amelyek tokaj-hegyaljai lelőhelyekről származnak. Munkám során kiderült, hogy ebben a gyűjteményrészben több olyan példány található, amely nem Szabó Józseftől származik. Az 1874-ben érkezett további 120 Szabó-féle kőzetpéldány közül az eredeti cédulák hiányában eddig csak 3-at sikerült

Egy kőzetpéldány eredeti alátétcédulájával a Földtani Intézet által küldött gyűjteményből

azonosítani.²³ Az Egey-féle rendszerben vegyesen találhatók a különböző időkben érkezett tárgyak. Lelelőhely szerint ezek többnyire a Magyar-érchegység, a Gömör–Szepesi-érchegység, a Szatmár megyei Gutin- és Lápos-hegység, az Erdélyi-érchegység és általában az erdélyi bányák ásványai és kőzetei, továbbá sok jellemző ásvány- és kőzetpéldány származik Ausztria több tartományának klasszikus lelőhelyeiből is. Az utolsó leltár alapján a kb. 560 db 145 fajba tartozó ásvány legalább 130 különböző lelőhelyről származik, amelyből 40 Kárpát-medencén kívüli (300 példánynál nincs megadva a lelőhely). A 322 db Kz. jelzésű kőzeten kívül a duplumok között még 200 kőzet található. A Kz. jelzésűek között már azonosítottam az egykori Monarchia pénzügyminisztere, a Földtani Intézet és Nits Sándor Brazíliából származó ajándékait, így ezekről elmondhatjuk, hogy nagy részük megőrződött. A további munka folyamán megkísérlem az összes példány eredetének azonosítását.

TOVÁBBI MUNKA A GYŰJTEMÉNYBEN

Láthatjuk, hogy a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményében található az egyik legjelentősebb egykori középiskolai földtani oktatást reprezentáló anyag. A gyűjteményhez kapcsolódó dokumentumok alapján azonosíthatóvá váltak a különböző cédulák és címkék készítői, és az, hogy mely tárgyak maradtak meg az értesítőkben felsorolt adomá-

22 A sárospataki ref(ormátus) gimnázium természetrajzi szertárának alapeletré. Másodpéldány. Kt.d.5587. SRKTGy (Kézirattár, Egey Antal név alatt).

23 A <http://nzoltan95.web.elte.hu> oldalon elérhető a Tudományos Diákköri Konferenciára készült dolgozatom, amelyben részletesebben tárgyalom a Szabó József-gyűjteményt.

nyokból. A gyűjtemény számára elkezdtem egy számítógépes adatbázist fejleszteni, amely már tartalmazza a Szabó József-gyűjteményhez kapcsolódó leltárkönyvekben, iskolai értesítőkből, gyűjteményi cédulákon és címkéken található információkat. Ez folyamatosan bővül majd a további gyűjteményrészekhez kapcsolódó adatokkal.²⁴ A gyűjteményt kiállításra szeretnénk szervezni. A Szabó József-gyűjtemény, mivel a környék geológiáját ismerteti, továbbra is érdemes arra, hogy különálló egység maradjon és a mai ismeretinkkel kiegészülve mutassa be a helyi földtani viszonyokat. Ehhez elkészült egy interaktív online térkép alapja, amely bemutatja Szabó József XIX. században bejárt hegyaljai útjait és az azokon gyűjtött kőzeteket.²⁵ Az Egey-féle rendezés átalakítását úgy tervezem, hogy a rendszertani alapokon nyugvó ásvány- és kőzetpéldányok mellett helyet kapjon a gyűjtemény történetének bemutatása is az adományozók ismertetésével, korhű dokumentumok alapján. Szeretném kiválogatni és felhívni a figyelmet azokra a példányokra, amelyek akár országos szinten is egyedülálló értéket képviselnek. További feladat a cédulák nyolcvanas évekbeli, sok helyen XIX. századi nevezéktani leírásának modernizálása. Több eltűnt példány és leltárkönyv előkerülhet, hiszen senki sem kereste még ezeket. Erre ad reményt a különböző helyeken tárolt, de már felfedezett szétszórt földtani anyag a Kollégium falain belül.²⁶ Befejezésül Egey Antal szavait idézem, amelyek tükrözik az egykori gyűjteményért felelős személy meggyőződését.

„Elfogltság nélkül mondhatjuk, hogy iskolatörténeti és kulturtörténeti szempontból is jelentős értékű a gyűjtemény, melynek megőrzése a pataki gimnázium mindenkori kötelessége volt és lesz is a jövőben, ezért a gyűjteménynek továbbra is a pataki Rákóczi Gimnáziumban²⁷ van a helye. A felújítás alatt és a legutóbbi időben is több megkeresés érkezett Kádas Sándor igazgatóhoz, hogy a gyűjtemény értékesebb részét, elsősorban a »Szabó József gyűjteményt« más gyűjteményeknek engedje át, azonban tájékozódása után (Nemzeti Múzeum, Földtani Intézet) a kéréseket nem teljesítette.”²⁸

Németh Zoltán

Könyv a Sárospataki Református Kollégium történetéről

Nyilvánvaló, hogy az elmúlt korokban is számosan foglalkoztak már ezzel a témával. Ez nem véletlen, hiszen egy olyan nagy múltú és jeles intézmény, mint a címben jelzett oktatási és szellemi központ el sem képzelhető anélkül, hogy ez megtörtént volna. Mégis igény mutatkozott egy új, a legújabb kutatási eredményeket is számba vevő iskolatörténeti összefoglalóra, s ezt a feladatot a fenti szerzőpáros vállalta magára. A munkát oly módon osztották meg, hogy Dienes Dénes a homályos kezdetektől a felvilágosodás koráig, évszámokban

24 Elérhető a <http://nzoltan95.web.elte.hu> oldalon.

25 Elérhető uo.

26 Pl.: a térképszertár és a biológiai szertár szekrényeiben tárolt ásvány- és kőzetpéldányok.

27 1952-ben államosították az iskolát és Rákóczi Gimnáziumnak hívták egészen 1989-ig, amikor újra a Református Egyház lett a fenntartó.

28 Egey Antal: A sárospataki Rákóczi Gimnázium ásvány- és Kőzetgyűjteményének újra-rendezése. uo. mint előbb.

kifejezve az 1530-as évektől 1777-ig, Ugrai János pedig a felvilágosodástól a kommunista hatalom által történt (ideiglenes) bezárásig terjedő, vagyis az 1777–1952 közötti időszakot tekinti át. A konkrét iskolatörténetet mindkét szerző igyekszik szélesebb – várostörténeti, egyháztörténeti, sőt, általános oktatáspolitikai – kontextusba helyezni. Ily módon sokkal közelebb kerül az olvasó a történelem megértéséhez.

Az érdeklődő megismerheti a kötetből az intézmény történetét, a diákok életét, a tanulmányi reformokat, a kollégium életét és szellemiségét meghatározó egyéniségeket, legyenek azok tanárok vagy más szellemi irányítók. Betekintést kap az iskola kapcsolatrendszerébe, legyen az külföldi, főleg német nyelvterületre irányuló (Németország, Hollandia), vagy hazai (idegen anyanyelvű diákok, magyar diákok nyelvtanulási lehetőségei, külföldi egyetemekre való felkészülés, álláslehetőség).

Ez a küllemében szép kötet a szerzők által is deklaráltan a szélesebb olvasóközönség részére készült. Tehát nem tudományos munkáról, hanem az eddigi kutatások monografi- kus jellegű összefoglalásáról van szó. Ám ez nem jelenti a tudományosság mellőzését. Ez például abban nyilvánul meg, hogy a szöveget ugyan nem szakítják meg a szakirodalmi hivatkozások, viszont egy-egy fejezet végén részletes, alfejezetekre bontott, összesített jegyzetapparátust talál az érdeklődő. Tehát egy nagyon olvasmányos, tudományos ismeretterjesztő kötetről van szó. Ez az összegzés – a szerzők meglátása szerint – arra is jó volt, hogy megmutatkozzanak, mely területeken vannak még fehér foltok, a további kutatások mi felé kell hogy irányuljanak. Az igényes kivitelű, sok-sok illusztrációval és a főszöveget kiegészítő, keretekbe foglalt idézetekkel gazdagított könyvet egy függelék zárja, három névsorral. Az első névsor a Sárospataki Református Kollégium nagy tanítványait, a közéleti, művészeti és világi tudományos élet legkiválóbb szereplőit sorolja fel. A második névsorban azok az egykori diákok kaptak helyet, akik később a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek. A harmadik névsor a Kollégium egykori tanárait sorolja fel.

A tényleges iskolatörténetet mintegy keretbe foglalja a Bevezető és az Epilógus, mindkettő szerves része a nagy egésznek. Ez utóbbiban felteszik a szerzők a kérdést, hogyan lehetséges, hogy Sárospatak, annak ellenére, hogy sohasem vált fontos gazdasági központtá, mégis évszázadokon át megtartotta szellemi centrum státuszát, amely meghatározó jelentőséggel bír azóta is, nemcsak az északkelet-magyarországi reformátusok számára, de adott esetben az egész térség, sőt, olykor az egész ország számára. A válaszuk erre a kérdésre az, hogy bár az intézmény sokszor volt „fent” és „lent”, időről időre születtek olyan kimagasló törekvések, akadtak olyan meghatározó személyiségek a pataki kollégium történetében, amelyek eredményeként mindez lehetséges.

Érdekes és tanulságos a könyv születésének indíttatása is. A kollégium egyik öregdiákja, régi mecénása, az Amerikai Egyesült Államokban élő Halmi Róbert szorgalmazására készült, aki magára vállalta a megjelenés anyagi feltételeit. Köszönet érte neki és a szerzőknek is, s mindazoknak, akik közreműködtek a kötet megjelenésében!

Bodnár Mónika

(Dienes Dénes–Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Tiszáninne-
ni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 204 p.)

Kötet a református nőnevelés történetéről

Misák Marianna a neveléstörténet keretein belül a leányok, nők XVI–XIX századi oktatásával kapcsolatos történelmi, politikai, gazdasági tényezők, folyamatok feltárásával foglalkozik.

Könyvének bevezetőjében tisztázza, mit értünk Felső-Magyarország történeti-földrajzi fogalmán, ugyanis ez a terület adja meg kutatásának kereteit. Ide számítjuk a történelmi Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna, Ung és Zemplén vármegyék jelentős részét, valamint néhány községet Bereg, Sáros és Szabolcs vármegyék területéről.

Forrásként a szerző főleg egyházlátogatási jegyzőkönyveket használt, amelyek részben már megjelentek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei *Acta Patakina* sorozatában. A vizitációs jegyzőkönyvek elsősorban problémacentrikusak, gyakran vitás kérdéseket tárgyalnak, nem adnak teljes képet az egyházközségről, annak iskolájáról, a leányok oktatásáról sem. A jegyzőkönyveken kívül a szerző segítségére voltak a leányoktatással foglalkozó szakirodalmi munkák, értekezések, tanulmányok.

A felhasznált irodalom jelentős, 141 nyomtatásban megjelent művet tüntet fel, 4 kéziratot, 14 internetes forrást.

Találóan idézi a szerző Széchenyi István gondolatait a női nemről, amelyet *Hitel* című művének ajánlásában fogalmaz meg: „... annyi nemes és szép, ami az emberiséget felemeli, a ti nemetek műve”. Széchenyi felismerte, hogy a jövő záloga a jól és helyesen nevelt, művelt ember, ehhez pedig helyesen nevelt anyákra van szükség.

A nőnevelés sokáig elhanyagolt területe volt az oktatásnak. Misák Marianna röviden összefoglalta, hogy az iskoláztatásból miért maradt ki évezredekken keresztül a nők nevelése. Az ókortól vizsgálja ezt a témát a XIX. századig bezárólag. Előbb bemutatja a nőnevelés helyzetét Nyugat-Európában, majd Magyarországon.

Munkájában vizsgálja, hogyan indult meg hazánkban a leányoktatás, milyen nehézségek ellenére kerülhettek iskolapadba a nők. Leszögezi, hogy a leányok oktatása minden korszakban attól függött, hogyan viszonyult a kor társadalmához a női nemhez. A nőnevelés területén a reformáció hozott változást, amely meghirdette az általános nőnevelést. Ezzel indult el az a folyamat, amely a nők iskolai oktatásához vezetett.

A rendelkezésre álló kevés forrás is bizonyítja, hogy a leányok oktatása a XVI. században elkezdődött, azonban sok helyen különböző okok miatt abbamaradt.

A szerző kutatta azt is, hogy a mezővárosi, vagy falun élő asszonyok egy-egy iskolának hagyatékoztak már a XVII. században, pl. Bodrogolasziban, Miskolcon, Erdőbényén.

Külön fejezetekben mutatja be a leányok oktatását Felső-Magyarországon az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján. A legkorábbi feljegyzés 1632-ből származik, Borsiból. Érdekes annak vizsgálata, kik tanították a leányokat, milyen tananyag alapján, milyen díjazásért.

Az egyes gyülekezeti iratok is szólnak a leányok oktatásáról. Így Aszalón 1711-ben a leányok munkával tartoztak a lelkésznek a tanításért: „A szénát a lányok taníttatásukért gyűjtik.” Másutt a kántor vagy a tanító feladata a leányok oktatása, pl. Sajószentpéteren a kántor „leánjoktól 3 máriás” fizetést kapott. Külön épületeket vásároltak nemcsak a fiúk, de a leányok oktatására is, ahogy a települések iratai között megtalálható, pl. Szikszón, Tokajban, Miskolcon, Ároktőn. A fő cél az olvasás és a katekizmus megtanítása, a kézimunka

és a háztartási ismeretek elsajátítása volt. A színvonalasabb iskolákban bibliaolvasást, zsol-táréneklést is tanítottak. Fontos volt a családi életre és a munkára való felkészítés.

A XIX. században a leányok egyre nagyobb számban vettek részt az oktatásban. „Leányoskolák” jöttek létre, Miskolcon 1846-ban nyitotta meg Karacs Teréz az első nőnevelő intézetet nagy nehézségek közepette. A következő lépés a leánygimnáziumok létrehozása volt, majd az egyetemek is megnyitottak a nők előtt a század legvégén.

Misák Marianna könyve a református nőnevelésről hiánypótló munka, amelyet sok eredeti, helyi forrás felhasználásával készített el. A rendkívül érdekes, olvasmányos mű értékét emelik, színesítik a korabeli képek, fotók. A korszak történetét kutató számára talán a legizgalmasabb rész az adattárban található, amelyben dátummal, településnévvel pontosan feltünteti a leányok oktatására vonatkozó, a forrásokban található információkat.

(Misák Marianna: „Minden oskolába járó leány gyermektől...”. Református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon. Tiszáninneri Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 211 p.)

Titkos Sándorné

HÍREK

Különleges régészeti lelet. Egy szerzetes életnagyságú fejét ábrázoló szobor került elő a föld alól Balatonszemes határában, a középkori Mindszent pálos kolostor feltárása során. A különlegesen szép lelet, a szerzetesfejet ábrázoló szobor egykor a kolostor díszítéséhez tartozott. A feltárást a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszékének oktatói és hallgatói végezték. A szentély alapfalainak részleteit is sikerült napvilágra hozni, ráadásul egyszerre két épületét: egy korábbi és egy később újraépített szentély és sekrestye maradványait. A szobrot a tervek szerint a nagyközönség is megcsodálhatja majd a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban. (*Magyar Idők*, 2016. nov. 22. 17.)

Szarmata sírokat találtak Monornál. Az M4-es gyorsforgalmi út Mo-s autópálya és Cegléd közötti szakaszának építését megelőzően a beruházó Nemzeti Infrastruktúra-fejlesztő Zrt. régészeti feltárások elvégzését rendelte meg a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központtól. Az ásatás során, amelyet a Salisbury Kft. régészei végeztek, a Monor határában fekvő régészeti lelőhelyen egy Kr. u. 2–3. századra datálható temető harminc sírját tárták fel eddig. A Forster-központ közlése szerint a sírokból az Alföldet a római korban benépesítő, keleti eredetű szarmaták emlékegye került elő. A temető több sírját – a szarmatákra jellemzően – körárok veszi körül. Az elhunytakat a hátukra fektették, nyújtott helyzetben; mellettük a túlvilági útra adott ételmelléletek edényeit, marokukban érmeiket, testükön az öltözet különböző elemeit és az ékszereiket találták meg a régészek. (*Magyar Nemzet*, 2016. dec. 2. 13.)

A tiltott és a kikényszerített tánc

Európa népei, így a magyarok is, századok óta táncolnak. Számtalanszor átélhették így a mámor, a szabadság, a boldogság, az örömteli szerelem, a szórakozás vagy egy szertartás pillanatait. A tánc azonban az éppen uralkodó állami vagy egyházi vezetők, véleményformálók szerint lehetett erkölcsstelen, sérthetett túlvilági vagy evilági parancsolatokat. Ezért korlátozták, sőt, tiltották. Írásban vagy szóban, egyszemélyi, testületi, közösségi véleménynyel, megítéléssel. Magatartási szabályok, vagyis normák hosszú sora született, amely hatott a táncra, a táncalkalmakra és a mindezzel összefüggő viselkedésre. Törvények, rendeletek, határozatok meghozatalára került sor, ám sokszor még inkább hatott a szokásjog és a helyi jogszokás. Társadalom- és művelődéstörténészek, néprajzkutatók, más szaktudományok képviselői kimerítően idézték, sorolták ezeket.

KÉPI ÁBRÁZOLÁSOK

A kutatások, publikációk nyomán megállapítható, hogy hosszú időn át a keresztény egyházak szervei, vezetői élen jártak a táncolók magatartásának regulálásában. Az írás vagy a szó eszközével hoztak általános, illetve egyedi tiltást, parancsot, vagy adtak engedélyt. Mindez eléggé jól ismert. Ám az kevésbé, hogy a befolyás érvényesítésére a képi ábrázolás is hatékony eszköz lehetett. E tekintetben két példa is hozható a mai Szlovénia, az egykori Krajna területéről. Az adott települések és a környék német, valamint szláv ajkú lakossága a templom külső falára festve láthatta a tilalmat. Egykor vélhetően több, mára feledésbe merült vagy megsemmisült, hasonló tartalmú ábrázolás is volt a környéken, amely a szépséges Bledi-tó vidékét jelenti. Az biztos, hogy a kutatók hasonló témájú képeket német és angol területen találtak.¹

A mai Škofja Loka (németül Bischoflock) közelében fekvő Crngrob (Ehrengruben) dombon álló, búcsújáró helyként ismert Angyali Üdvözlés-temploma művészi értékek sorával dicsekedhet. Közöttük leghíresebb a Janez Ljubljanski (Johannes von Laibach), illetőleg műhelye által 1455 és 1460 között készített *Szent Vasárnap* (Sveta Nedelja) freskó. A templom eredeti, északnyugati bejárata mellett, kültérben (1858-tól oszlopos előtérben) látható nagyméretű freskó századokon át figyelmeztette a belépő vagy arra járó híveket, hogy mit nem szabad tenni vasárnap. A színes falkép középpontjában Krisztus mutatja be vértanúságát, körülötte mintegy 50 (valószínűleg 47) kis képen nemesek, polgárok, parasztok különböző magatartást tanúsítanak. 2015-ben a helyszínen járva észlelhettük az idő romboló hatását. Szerencsére korábban, különösen 1935–1937-től a freskó egyes elemeinek megmentésével, rekonstrukciójával és értelmezésével többen foglalkoztak. Ivan Sedej (1934–1997) művészettörténész és etnológus részletesen foglalkozott Janez Ljubljanski festészetének néprajzi kérdéseivel, így a *Szent Vasárnap* freskón látható ábrázolásokkal. Megállapította, hogy a művész részletes társadalmi klasszifikációt valósított meg. A magasabb társadalmi

¹ Dušan Koman: Crngrobska cerkev v strokovni literaturi. Loški razgledi 51/2004. 113–141. Muzejsko društvo Škofja Loka.

körökhöz kapcsolódóan ábrázolta a vadászatot, a párbajt, a széptevést. A plebejusi rétegbe illesztette a munkavégzéseket, így a fonást vagy a szövést. Osztályoktól függetlenül jelenítette meg a részegeskedést, a kockázást, a kuglizást. Valamennyi olyan tevékenységet, amely vasárnap nem kívánatos, sőt, tiltott volt. Mert elkövetői a pokolra jutnak, ahogy azt a freskó alsó szélén meg is jelenítették.

A témánk szempontjából leginkább érdekes ábrázolás Krisztus balján, fönről a második képsávban látható. A korábbi kutatások eredményeit is felhasználva Sedej arra az álláspontra helyezkedett, hogy balról haladva itt előbb a szépítkezés, aztán az udvarlás, végül talán a szerelmi bájjal főzése látható.² A helyszínen is jól érzékelhető volt, hogy bal szélén egy veres ruhás, fedetlen fejű nő, talán leány, szépítkezik a tükör előtt, amelyet egy zöld ördög tart a farkán. A jobb oldalon egy lila ruhás, kendőt kötött asszony edényt tart a kezében. Mögötte is ördög, akár a két központi személynél. Itt egy vörös ruhás ifjú lép a hosszú, világos ruhájú hölgyhöz, beszédes kézmozdulattal. Az ábrázolt jelenet álláspontom szerint nem csak udvarlásnak, hanem az ifjú általi táncra készítésnek, táncba invitálásnak is értelmezhető, amellyel kapcsolatban a hölgy talán szabódik a tiltott cselekmény miatt. Ám ha nincs így, a freskón csak az elítélt szépítkezés, udvarlás, varázssital-készítés látható, akkor is joggal feltételezhető, hogy mindezek által, mindezek következményét, a táncot is megtiltották.

A bodeščeai Szent Leonárd-templom (Gelencsér József felvétele, 2015)

² Ivan Sedej: Etnološki problemi v slikarstvu Janeza Ljubljanskega. Etnolog. Nova vrsta. 169, 180–181. Ljubljana, 1994. Slovenski Etnografski Muzej; Damjana Šalehar: Sto načinov za odhod v pekel – Crngrob – Sveta Nedelja. Naša žena. 2003/6. 44.

Hasonló következtetést lehet levonni a Bled (Veldes) település szomszédságában található Bodešče (Vodeschitsch) templomának északi falán látható egyik freskójából.

A képnek két mondatot a Monarchiánkat bemutató 1891-es leírás is szentelt.³ Külön szerencse, hogy mellette Siegl Károly részletes rajzát is közölték. Ugyanis 2015-ben a XV. század első felében, gótikus stílusban épült egyhajós, zsindegyfedésű, eredeti formájában fennmaradt kis templom külső freskóit már igen nagy mértékben elhomályosította az idő. A szintén szép fekvésű templomocska északi oldalán szinte semmi védelmet nem kaptak azok a XVI. századi freskók, amelyeket a Suha település környékén dolgozó mesterek készítettek.⁴ Ezek közül ugyancsak a *Szent Vasárnapot* ábrázoló freskó középpontjában, a kereszt előtt a szenvedő, vérző Krisztus látható, vállán palásttal. A képen körülötte a mindennapi élet azon eszközei, amelyek használatát az egyház vasárnap vagy ünnepnap tiltotta. Láthatók itt szerszámok, a gereblyétől az ollóig, az eszem-iszom kellékei, a kolbásztól a boroskancsóig. Továbbá a mulatság nélkülözhetetlen eszközei: a duda és talán a lant, valamint a hegedű. A templom út menti falán minden arra járó hétköznapi és ünnepnap láthatta, hogy vasárnap tilos a zenélés és ebből következően a tánc. Hiszen az egyház a középkorban nagy ellenszenvvel figyelte, az ördög művének tartotta a táncot. Itt pedig, akár a *Biblia pauperum*-nál, a *szegények Bibliájánál*, az írástudatlan középkori embernek a templom falára festett ábrázolással magyarázott.

JOGSZABÁLYI RENDELKEZÉSEK

A középkorból a polgári korba, a XIX–XX. századba ugorva látható, hogy az írásba foglalt, központi jogi szabályozás milyen meghatározó szerepet kapott. E tekintetben Németország a jó példa. A németekre hosszabb ideje jellemző, hogy az életviszonyokat minél szélesebb körben, a lehető legnagyobb pontossággal igyekeznek szabályozni. Vonatkozik ez a vallási vagy erkölcsi okból hozott tánctilalmakra is.

Az egészséges német állam létrejöttétől 1945-ig meghatározó volt e téren a központi, az egész országra hatályos, azonos tartalmú jogi szabályozás. A tánctilalom eklatáns példái kapcsolódtak a világháborúkhoz. Az I. világháború idején hozott tánctilalmat 1918 szilveszterének napjával helyezték hatályon kívül. A II. világháború alatt a totális állam többször is betiltotta egy-egy időszakra a táncos rendezvényeket. Így a lengyel hadjárat (1939. szeptember 1.–október 6.) és a nyugati hadjárat (1940. május 10.–június 15.) idejére. A Szovjetunió elleni támadást (1941. június 22.) közvetlenül megelőzően heti három napra engedélyezték a táncot. Viszont a sztálingrádi vesztes csata után, 1943 februárjától szigorúan tiltották.

A szövetségi Németország kialakulását követően a tánc szabályozása tartományi hatáskörbe került és része lett egy szélesebb életviszony, az ünnepnapok megtartása szabályozásának. A jogállamiság követelményének megfelelően, mivel több alapjogot érintett, a jogalkotás magas, törvényi szintre került.

Az egyes tartományok törvényei meghatározzák az adott terület ünnepnapjait, az ekkor tilalmazott tevékenységeket, valamint megszegésük esetén a súlyos szankciót, különösen a pénzbírságot. Jellemző a szabályozás precízségére, hogy rögzített, mikor vonatkozik a tilalom egész napra, vagy órától óráig terjedő intervallumra. A tiltott tevékenységek között

3 Franke János: Építés, festészet, szobrászat Krajnában. A középkor. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VI. Karinthia és Krajna. 455–464. Budapest, 1891. Magyar Királyi Államnyomda.

4 Radovan Ivančević–Emilijan Cevc–Anđela Horvat: Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj. 52–53. Beograd–Zagreb–Mostar, 1984. Prosveta, Spektar, Prva Književna Komuna.

szerepel a táncmulatság is. A törvények célja immáron nem csak a vallás zavartalan gyakorlása, hanem az ünnepelni kívánó emberek nyugodt ünneplésének biztosítása is.⁵

Az ünnepnapokról, azon belül a tánctilalmakról az érdeklődő az interneten pontos tájékoztatást kap. Az összefoglaló táblázatból az is kiderül, hogy e téren a legszigorúbb szabályok Baden-Württemberg, Hessen és Bajorország tartományokban vannak. Különösen húsvét, pünkösd, karácsony és a halottakkal kapcsolatos ünnepek jelentenek tilalmat a tánc mellett többek között a felvonulásokra és a sporteseményekre is. A rendelkezések körül időnként élénk társadalmi vita kap lángra.⁶

A német törvényi szabályozásban jelentős szerepe volt a sok évszázados hagyománynak. Más államokban pedig évszázados jogszabályok tilalmazhatták a táncot. A svájci Luzern kantonban 1428 (más adatok szerint 1601) óta érvényben lévő tilalom vonatkozott a hamvazó szerdai, nagypénteki, húsvétvasárnapi, pünkösdvasárnapi és karácsonyi táncra. 2011-ben a kantoni tanács egyetlen szavazattöbbséggel eltörölte a korlátozást. Ettől kezdve a jelzett napokon a táncnak nem volt akadály, de sokan szabály nélkül is betartották, hogy ezeken a napokon, különösen nagypénteken és húsvétkor nincs helye a szórakozásnak, mulatságnak. Igaz, ekkortól Luzernben is szabad lett a választás: ki-ki úgy húsvétol, ahogy jól esik neki.⁷ Zürich kantonban 2000-ben szüntették be a tánctilalmat, amely a színházak, mozik, múzeumok húsvéti zárvatartását is jelentette. Graubünden és Aargau kantonokban viszont tovább folyt e vonatkozásban a politikai-társadalmi küzdelem.⁸

Magyarországon a polgári korban az 1879: XL. tc., a Kihágási Btk. 76. §-a alapján a nyilvános táncvigalom rendezéséhez hatósági engedély kellett. Ennek megszegése kihágásnak minősült. Az 1878. V. tc., a Btk. 50–52., valamint 190–192. §-ban az ünnep- és vasárnapokra vonatkozó intézkedések megszegőit, illetve a vallási szertartások megzavaróit fenyegette büntetés. Az általános jellegű szabályozás kifejezetten a tánctilalomról nem rendelkezett, de kiterjesztő értelmezés magában foglalhatta.⁹

A hagyományos paraszti társadalomban, de más rétegeknél is a XIX. század második felétől a XX. század közepéig az említett törvények, illetve más állami, törvényhatósági normák mellett már nem élő, hatályukat veszített világi és egyházi szabályok mint szokások, azon belül jogszokások hatottak és meghatározták a táncalkalmak tiltott vagy elfogadott időpontját. Pesovár Ferenc (1930–1983) néptánckutató írta, hogy a legnevezetesebb táncokat a parasztságnál a nagyobb ünnepek alkalmával rendezték, karácsonykor, újévkor, húsvétkor, pünkösdkor. Erdély egyes részein (Kalotaszeg, Mezőség) a karácsonyi tánc négy-öt napig eltartott, karácsony első napjától kezdve. E vidékeken húsvétkor és pünkösdkor három-három napos táncot tartottak.¹⁰ A leírásból is egyértelmű, hogy karácsony este/szenteste, illetve nagypénteken nem táncoltak.

A magyar nyelvterületen országszerte, a katolikusoknál, reformátusoknál, evangélikusoknál a jogszokásból következően egyaránt tilos volt adventben és nagyböjtben a mulatság, a tánc. A Móri-völgy és a Zámolyi-medence községeiben a XX. század első felében

5 Weidinger Péter: Húsvéti tánctilalom, avagy fegyelmezett ünnepek német módra. *Ars Boni. Jogi folyóirat*. 2015. április 3.

6 <http://de.wikipedia.org/wiki/Tanzverbot>

7 `data:text/html;charset=utf-8,%3Ctable%20width%3D%22600%22%20border%3D%220%22%20cellspacing%3D%220%22%20cellpadding%3D%220%22. Luzern hebt Tanzverbot auf. Blick, 2010. május 10. sda: Tanzverbot in Luzern ist Geschichte. Zentralschweiz 2009. március 9.`

8 Félix Schindler: Wie schön war doch das Tanzverbot. *Basler Zeitung*, 2015. április 3.

9 Gelencsér József: „Őseink szokásait követtük...” (Jogtörténet, jogi népszokás, művészet). 142–144. Székesfehérvár, 2014. Vörösmarty Társaság

10 Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete. 39. Budapest, 1981. Népművelési Propaganda Iroda.

általában karácsony második ünnepén, újév napjának estéjén, húsvét második ünnepén tartották a bált, járták a táncot.

TÁNCRA KÉNYSZERÍTÉS

A táncra kényszerítés a tánctilalom ellentétének is felfogható. A hatalmi helyzetben levő, domináns egyén, felkelő csoport vagy katonai alakulat az uralma alá tartozó területen, személyek felett sokszor érezte erőfölényét. A legyőzöttek megtörésére, megalázására, megbüntetésére, saját szórakoztatására. Esetek hozhatók fel erre a középkortól napjainkig.

Legelőször egy irodalmi példa, a *Robin Hood és Hereford püspöke* című. Az angol balladában Robin Hood elhatározza, hogy megtréfálja a herefordi püspököt, aki nagy csapattal éppen a közelében jár. Robin hat emberével, pásztorruhában kiül az út mellé, közben egy elejtett, királyi tulajdonú őzet süt. A püspök, meglátva a törvénysértést, az elkövetőket a király elé akarja vitetni, hogy felkössék őket. Robin kegyelemkérése a püspök szívtelen-sége miatt sikertelen. Így kürtjét használja, amelynek szavára hetven embere áll elő. Az erőviszonyok fordultával Robin durva tréfát űz a püspökkel, de életét meghagyja. Előbb megvendégeli, hajnalig eteti-itatja, aztán pénzétől megfosztja, majd csúffá teszi. Először fához kötteti, ahol a püspöknek egy szép misét kell énekelni. Aztán a zöld lombú erdőből zeneszóval kíséri ki, amelyre a püspök úrnak táncot kell járnia. Végül lovára ülteti, de fordítva, hogy az állat farkát fogja. A főpap így is örül, hogy szabadon engedik.¹¹

Bulgária a XIX. század közepétől egyre inkább szabadulni igyekezett az öt évszázados oszmán-török uralom alól. 1850-ben azonban a vidini, velogradniki és lomi lázongásokat a törökök kegyetlenül leverték. Ezt megelőzően a bolgárok részsikereket értek el, amelyeknek során a török nőket táncra kényszerítették. Minderről Egressy Gábor (1808–1866), a szabadságharc leverése után emigrált színész tudósított. 1850 júniusában kelt feljegyzése szerint a vidini pasalikban egyszerre háromszáz bolgár falu lázadt fel. A bolgárok, ahol erősebbek voltak, megtorolták a törökök nem sokkal korábbi megszárlását. A török nőket pedig megfosztották arcuk eltakarásától, körbefogták, itatták, táncoltatták. Márpedig ezzel a muszlimok legérzékenyebb oldalát érintették, hiszen az oszmán a feleségét határtalan szenvedéllyel féltette. Sőt, minden török férfi vallásos buzgalommal örködött minden török nő felett, különösen keresztényekkel szemben.¹²

A táncra kényszerítésről mintegy évszázaddal későbből, a II. világháború időszakából is maradtak fenn példák. A győztes, illetve megszálló hadseregek katonái a legyőzött országokban a nőket szelidebb vagy durvább erőszakkal kényszerítették táncra. Hazánkban, a Dunántúlon S. községben a szájhagyomány őrizte meg a helyi földbirtokos feleségének történetét.¹³ Amikor a Vörös Hadsereg közeledett, kastélyukra anyja származására, állampolgárságára tekintettel a szovjetekkel szövetséges egyik állam zászlaját tűzette ki. 1944–45 telén azonban ez sem jelentett védelmet. Adatközlőim úgy mesélték, hogy az orosz tisztek a mutatós fiatalasszonyt táncra kényszerítették. Egyesek szerint még az asztalon is, ruha nélkül is járnia kellett. A település németek általi visszafoglalása után az arisztokrata hölgy nyugatra menekült.

Ahogy a tánc évszázadokat ívelt át, úgy vele együtt, hozzá kapcsolódóan a tilalom vagy kényszerítés is. Hol írott normaként, hol szokásjogként, hol jogszokásként.

Gelencsér József

11 Gombos Imre (ford.): Angol és skót népballadák. 64–67, 251–252. Budapest, 1955. Magvető Könyvkiadó.

12 Egressy Gábor: Törökországi naplója 1849–1850. 52, 54, 192. Pest, 1851. Kozma Vazul Nyomdája.

13 A közelebbi adatokat kegyeleti okból nem közlöm.

Székesfehérvár néprajzi értékei

A KÜLVÁROSOK NÉPI ÉPÍTÉSZETE

Wekerle Sándor, móri születésű pénzügyminiszter, miniszterelnök, korábban székesfehérvári ciszterci diák, 1896-ban így jellemezte városunk külső megjelenését, építészeti képét: „Székesfehérvár legcsinosabb vidéki városaink közé tartozik. Külvárosai ugyan a mezőgazdasággal foglalkozó nép egyszerű életmódját tükrözik vissza, de azért ezekben is vannak újabban szép utcák és közterek.”

A Felsővárosban, az Alsóvárosban, a Palotavárosban az 1960-as években még találkozhattunk fehérre meszelt falú, nádtetős, hosszú házakkal. E népi építészeti emlékek száma Alsóvárosban, Palotavárosban a nagy lakótelepek építését megelőző bontások hatására, Felsővárosban pedig a folyamatos átépítés miatt erősen csökkent. Népi építészeti kutatásukat az 1980-as években a Palotavárosban végeztük el. Palotaváros utcái, épületei a XIX. században és a XX. század első felében a mezőgazdasággal, kisiparral és kiskereskedelemmel foglalkozó lakosság életmódját tükrözték. Az alaprajzi elrendezés szempontjából három háztípussal találkoztunk. A legrégebbi házak, amelyeket valószínű, hogy már a XVIII. században is gyakran építettek, megegyeznek a Fejér megyében mindenütt általános középmagyar háztípussal. Ez nyeregteretű, hosszú ház, első szobából, szabad kéményes konyhából és hátsó szobából áll. A szoba kifűtöttes cserépkályhájának füstlyuka is a konyha szabad kéményéhez kapcsolódott. E házaknál rendszerint az utcai homlokzaton két kis ablak volt. Utcaképi szempontból figyelemre méltó, hogy ebből a háztípusból különösen sok megmaradt a Rác utcában. Valamennyi ház az utcafrontra épült, ez különbözteti meg az azonos típusú házakból összeálló falusi utcáktól, ahol a házak előtt általában előkert van. E háztípus nagyszerűen megfelelt az itt élő kisparasztság számára, mivel a ház végéhez tetszés szerint építhették a kamrákat, istállókat, ólakat, fészereket. Ezekben a házakban gyakran iparosok és kereskedők is laktak. Ilyenkor az üzlet vagy a műhely az első szoba helyén volt.

Az utcáról az egyik ablak helyére berakott ajtón keresztül léphettek be az üzletbe vagy a műhelybe.

A másik háztípus alaprajzát tekintve a középmagyar ház egyik változata. Ilyen épületekkel a Fejér megyei falvakban sehol nem találkoztunk. E házaknál az utcai első szoba mellé egy kisebb szoba kapcsolódik, amelynek egy kis ablaka szintén az utcára néz. Az utcai homlokzaton három ablak látható. Ezek a házak is nyeregteretűek, kis szobájuk nem utólagos hozzáépítéssel keletkeztek. Rendszerint a család legényfia lakott bennük. Két személy számára kicsi ez a szoba, amelynek berendezéséhez egy ágy és egy sublót tartozott. E háztípus alaprajza teljesen azonos a Palotavárosi Skanzenben látható Rác utca 11. számú ház alaprajzával.

A Rác utca látképe Maksai Dimény Lajos 1928-ban készült festményén (Szent István Király Múzeum)

A harmadik fellelhető háztípus a legújabb. A XIX. század óta városainkban mindenütt általános kéttraktusos polgárházak ezek, egy nagyobb utcai és egy kisebb udvari traktussal. E házak már párhuzamosak az úttengellyel. Sokszor az egész telek szélességét beépítették, ilyenkor a bejárás a beépített nagy utcai kapun át történt. Az utcai traktusban a szobák vannak. Három szoba esetén a középső nagyobb, rendszerint két ablakkal, a két szélső kisebb, egy ablakkal. Az udvari traktusban a konyha, előszoba, kamra található. Palotaváros jobb módú iparosai, kereskedői ilyen házban laktak. Az üzlet vagy a műhely ilyenkor az utcai traktus egy nagyobb helyiségében volt, bejárata az utcáról nyílt. A palotavárosi házak bontásánál megfigyeltük, hogy a XIX. században még ezekben a házakban is szabad kémények voltak. A kéményt tartó boltozatok indításait a konyhák falában több háznál is láthattuk. Ilyen háztípust még a II. világháborút követő években, az újjáépítés során is építettek a Palotavárosban. Nagyon gyakran úgy épültek, hogy a telken álló régi háznak csak az első szobáját és konyháját bontották el, ide épült az új ház, amelyhez a régi ház megmaradt része kapcsolódott. Egyik ilyen Rác utcai lakóházhoz az udvaron hátul nádtető, ollóágasos-szelemenés tetőszerkezetű épület kapcsolódott, a régi ház megmaradt része. Az utóbbi háztípusból a Palotaváros területén csak a Piac téren és a Palotai utcában alakult ki egységes, zárt utcakép. E két helyen, részben a XX. században, néhány egyemeletes ház is megjelent. A városrész többi utcájában az említett három háztípus egyenlő arányban vett részt az utcakép formálásában. Az első és a második típushoz tartozó házak csak a Rác utca képében maradtak túlsúlyban.

A palotavárosi házak falazatának építőanyaga leggyakrabban vályog volt. A bontásoknál láttuk, hogy még a harmadik típushoz tartozó nagyobb házak közül is több vályogból épült. A XX. század elején vályogot még maguk a parasztok is vetettek a telken. Az I. világháború után már nem építkeztek vályogból. A vályogházak javításainál is a helyi téglagyárakban (Man, Epinger, Szabó) készült nagyméretű, vagy kisméretű téglát használták.

A régi házak gerendái, szarufái nem fenyőfából, hanem keményfából (tölgy, bükk) vannak. Ezek nem fűrészeltek, hanem csak bárdoltak. A helyi népnyelv *bakonyi fának* nevezi ezt a fát. Az újabban használt fenyőfát *tótországi fenyő*ként emlegetik. Mindkét elnevezés a faanyag származási helyét jelöli. Valószínű, hogy a XVIII. században még a Bakony óriási lomboserdőiből hoztak fát, amit a XIX. században az Északnyugati-Kárpátokból a Vágon és a Dunán Adonyig leúsztatott fenyő váltott fel. A régi házakon a bárdolt keményfa szarufákra nem fűrészelt fenyőléc, hanem karvastagságú, gyakran kettéhasított keményfa husángok kerültek. A nádat ezekhez nem dróttal, hanem fűzfavesszővel kötötték oda.

A héjazathoz szükséges nádat a Pákozdi-tóból (Velencei-tó) hozták. A pákozdit tartották a legacélosobb, legjobb nádnek. A helybeli, sóstói nád gyorsan pudvásodott, korhadt, nem sokáig tartott, ezért ritkán használták házfedésre. Több nádzőmester is élt a Palotavárosban, akiknek munkájáért 2–3-szoros napszámot fizettek. Egészen az 1930-as évekig a nád mellett a hódfarkú cserép volt a másik fontos tetőfedő anyag. A falcos, hornyolt cserepet is már ebben az időszakban kezdték használni, de egészen a II. világháborúig idegenkedtek tőle. A hódfarkú cseréppel való dupla fedéshez azért ragaszkodtak, mert azon nem fújta be télen a szél a havat. Másrészt a hódfarkú cseréppel fedett tetőt sebbnek is tartották.

A régi házak helyiségeiben még ma is legtöbb helyen deszka pórfödémet találunk. A II. világháború előtt még sok házban ott volt a mestergerenda is. Ezt általában a konyhai szabadkémény lebontásakor a padlásra helyezték át, és a gerendákat nagy csavarokkal csavarozták fel hozzá. Ilyen megoldást láthattunk a Rác utca 11. számú házban is. A régi házak között még ollóágasos-szelemenés tetőszerkezetű is akadt. A Rác utcában a bontásig még két ilyen ház állt. A legtöbb háznál azonban már a szarufás tetőszerkezetet találtuk meg.

A régi konyhai-szobai tüzelőberendezések egykori meglétére csak a néhol található szabad kémények emlékeztettek (Rác u. 15., Rác u. 33., Rác u. 20.). A tulajdonos visszaemlékezése szerint a Rác u. 11. számú ház konyhai szabad kéményéhez az első szoba, konyhából fűthető cserépkályhája kapcsolódott. Ezt az 1920-as években a szabad kémény megszűnésekor bontották el. A Rác u. 55. sz. ház hátsó konyhájában még lefénnyépezhettük, felmérhettük a nyílt tüzelőpadkát.

Palotaváros területén a Rác utca házai közül a legtöbb a bemutatott három háztípus közül az elsőhöz és a másodikhoz tartozik. Legjobban a Rác utca őrizte meg a városrész egykori képét, csak igen kis számban találhatók meg benne az újabb építési mód szerinti épületek.

A Rác utcában az egyik legtipikusabb szerb földműves ház eredeti formájában megmaradt (Rác u. 11.). Tulajdonosai, a Csikósok (azelőtt Szávityok) főként állattartással foglalkoztak. Elsősorban rétjeik voltak a város határában, a földművelést árendált búzaföldeken folytatták. Az 1920-as években kb. 30 hold bérelt földön gazdálkodtak. A Csikós-ház patrónusa Szent György volt, akinek régi képe 1981-ig a ház első szobájában függött. A ház belső berendezését, bútorait, szentképeit, családi képeit az utolsó tulajdonostól, Csikós Danicától, már a kutatás során, 1981-ben megvásároltuk a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára. Az épületet 1986-ban állították helyre Csutiné Schleer Erzsébet felújítási terve alapján. Helyreállításakor meggyőződhattünk róla, hogy hátsó végfala vastag tölgyfa talpgerendára épült. Első szobáját és konyháját az eredeti bútorokkal rendeztük be, a hátsó szobában Palotaváros történetéről és néprajzáról készítettünk kiállítást. Bemutatjuk itt Palotaváros hagyományos társadalmi rétegeit, foglalkozási csoportjait, azok életmódját. Kiállítottuk a Palotavároshoz kötődő mesterségek (tobak, varga, csizmadia, cipész, szíjgyártó, csapó, szűcs, szűrszabó) szerszámain, céhemlékeit is. A kiállítás negyedik helyiségében a Dittrich kalaposműhely berendezése látható. Palotaváros bontástól megmentett népi építészeti emlékei az 1988-ban megnyílt Palotavárosi Skanzenben láthatók.

A RÉZMŰVESÉG HAGYOMÁNYAI

A Szent István Király Múzeumban már korábban is több kiháló mesterség teljes eszköztárának, műhelyfelszerelésének összegyűjtésére törekedtünk: a fazekas, kovács, késes, kékfestő szakmák műhelyfelszerelése került a múzeum néprajzi gyűjteményébe. 1977 nyarán Szilák Ferenc, az utolsó székesfehérvári rézműves szerszámaint vásárolta meg a múzeum.

A *rézműves* vagy régiesen *üstgyártó* edényeket gyártott a konyha vagy a gyárak számára, tetőket fedett *rézbádoggal*. Rezet a *rézhámorból lemez, bádog* vagy úgynevezett *fenék, üstfenék* alakjában kapott. A fenék laposra kovácsolt, kör alakú lap, amelynek átmérője 30 cm-től 2 m-ig terjedt, vastagsága a közepétől, a köldöktől a szélek felé csökkent.

A rézművesműhely speciális szerszámai közül különösen a kalapácsok, a rézdomborító vasak, rézöntő csészék, rézvágó ollók érdemelnek figyelmet. Ipartörténeti érdekesség a XIX. század végéről való, a Ganz-gyárban készült villanyfúró. A múzeumba került tárgyak (kézi szerszámok, satupadok, szerszamosállványok, gépek) közel 400 darabban gyarapították a néprajzi gyűjteményt. A tárggyűjtés különös értéke, hogy egy régebbi fehérvári rézművesműhely, a Vizkelety-féle műhely szerszámanyagát is átvette Szilák Ferenc, aki szakmájában egészen 1975-ig dolgozott. Öt év tanoncidő után, 1923-ban szabadult fel. Ekkor az országból mindössze öten próbálkoztak a vizsgával, amelyre Szilák Ferenc így emlékezett: „A vizsga rendkívül nehéz volt, egy hétig tartott, ebből három nap elmélet és három nap gyakorlati vizsga volt. Az elméleti részbe elsősorban a szakmával kapcsolatos szá-

**Rézedények a Szent István Király Múzeum
néprajzi gyűjteményéből
(Gelencsér Ferenc felvétele, 2016)**

mítások tartoztak, de még az ipartörvényt is ismerni kellett. A szerszámok nevét németül is kellett tudni, egy asztalra kitétek 300 szerszámot, amelyekre a vizsgáló rámutatott, annak egyből kellett mondani a nevét németül is. Az elméleti vizsgát oktatással is bővítették. Megmutatták a rézhámort olvasztás közben, elmagyarázták működését és a kezelését. A gyakorlat nehezebb volt, adott időre kellett egy bemondott munkadarabot elkészíteni. Megálltam a helyem, de a bizonyítványt nem adták oda, azt az ipartestületnek küldték

el, hogy a még két év segédidőt biztosan letöltsem.” 1925-től Székesfehérváron a rézműves segéd- és tanoncvizsgáló bizottság elnöke Vály Ferenc Simor utcai rézművesmester volt. Rajta kívül az 1920-as, 1930-as években még két rézműves működött a városban: Vizkelety Antal a Hal téren, Richter István a Széchenyi utcában. 1865-ben 5, 1835-ben 13 rézműves (cuprarius) dolgozott Fehérváron. Utóbbiak közül 5 volt mester, 3 legény és 5 inas.

A magyar nép anyagi kultúrájában a török hódoltság alatti és utáni időszakban nagy jelentősége volt a réznek. A mindennapi használati tárgyak anyagául főként a rézet használták a városi-mezővárosi polgárok, de a parasztok is. Rézből készültek az üstök, bográcsok, kancsók, tálak, lábasok, sőt, a lószerszám díszei és a pitykegombok is. Ezt a szükségletet elégítették ki a fehérvári rézművesműhelyek is. A régi réztárgyak közül is őriz néhány szép darabot a múzeum néprajzi gyűjteménye: rézüstök, rézkancsók, réztálak. A gyűjteménybe került Szilák Ferenc vizsgamunkája is, egy rézből készült fűszertartó.

Réztárgyaink a magyar népi kultúra balkáni kapcsolatait is jelzik.

Lukács László

HÍREK

Történelmi emlékhellyé avatták a Trefort-kertet. 2017. február 6-án a Nemzeti Örökség Intézete (NÖRI) az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) közreműködésével történelmi emlékhellyé avatta a tanintézmény Bölcsészettudományi Karának otthont adó Budapest Múzeum körüli campus udvarán lévő Trefort-kertet, névadójának, a dualizmus kori neves művelődéspolitikusnak, Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter születésének 200. évfordulóján. Az ünnepségen Borhy László, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja hangsúlyozta: a Trefort-kert helyén alapozódott meg a magyar bölcsészettudomány, a természettudomány, továbbá a helyszín fontos állomása a magyar orvosi és állatorvosi képzésnek, hasonlóképpen a „műegyetemi” képzésnek is.

Mi volt az a „tokaji orvosi föld”?

„Ob culturam vinearum optimarum nobile oppidum,
nobilitatem quoque & terrae medicinali conciliabit.”
„Ez a nemes város a legjobb borok termelésével szerzett
nemességét még a gyógyító földdel is össze fogja kötni.”
(Fischer, Daniel: De terra medicinali..., 1732, § XXVI.)

Magyary-Kossa Gyula (1929–1940) *Magyar orvosi emlékek* című művében említi, hogy a XVI–XVIII. században gyógyszerül alkalmaztak egy közet- vagy talajféleséget, amelyet „tokaji orvosi föld”-nek (*terra medicinalis Tokayensis*) neveztek.

Magyary-Kossa orvostörténeti művének IV. kötetében (pp. 92–93.) ismerteti azt a könyvet, amely teljes egészében a *tokaji földről* szól. Ennek szerzője Daniel Fischer késmárki orvos, a könyv 1732-ben jelent meg Wratislaviában (Breslau, ma: Wrocław). A címe magyar fordításban a következő: *Orvosi értekezés a tokaji gyógyító földről, amelyet némely vegyészek aranytartalmúnak tartottak*. Az ismertetés szerint a föld a *terra sigillata* közé sorolható. Sok betegség, rosszindulatú lázas bajok, mérgezések, pestis, vérhas, hasmenés ellen szedték, de vérzés helyi csillapítására is használható volt. Az ismertetésben szerepel az a követelmény is, hogy a jó földnek nem szabad savas vízben erősen pezsegni. Lelőhelyéről Magyary-Kossa azt emeli ki, hogy a jó minőségű föld Tokaj városától nyugatra található. Fontosnak tartja: Fischer cáfolja azt a babonát, hogy a tokaji borban arany volna, hasonlóképpen a tokaji földben sincs arany, csak esetleg fénylő piritszemcsék.

Ebben a munkában megkíséreltem kideríteni, hogy a mai közzétett felfogásunk szerint milyen képződménynek felel meg a tokaji föld.

A TOKAJI FÖLD ELSŐ ISMERT EMLÍTÉSE

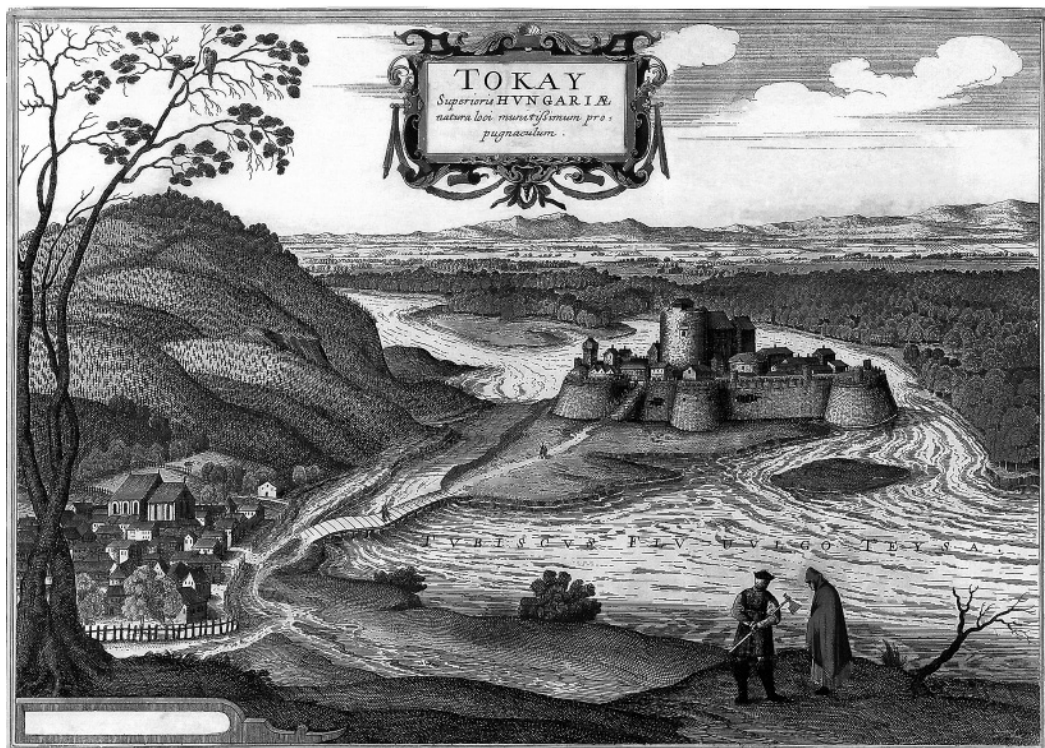
Magyary-Kossa művének III. kötetében (p. 226.) a tokaji föld köszvény elleni sikeres felhasználásáról említ egy esetet, amelyet egy levélben találunk leírva 1573-ból (Paczóthy János levele). Ekkor lényegében gyógyiszapként, külsőleg használták, erős ecetben felforralva, de a korabeli levél szerint „a testi nyavalyák minden fajtája ellen jó”. Már itt is megemlítik azt a tulajdonságát, hogy a nyelvhez érintve ahhoz hozzátapad. Magyary-Kossa egy régebbi orvostörténeti könyvre, Weszprémi István (1774–1787) művére hivatkozva megjegyzi, hogy a tokaji föld valószínűleg *terra sigillata (bolus)*.

AZ ELSŐ NÉMET NYOMTATOTT HÍRADÁSOK A TOKAJI FÖLDRŐL

Daniel Fischer (1732) könyve szerint (§ XXV.) a tokaji földről való legrégebbi nyomtatott híradás Johann Crato von Krafftheim (1519–1585) breslaui származású német orvos *Commentarii de vera praecavendi...* című művében található (német eredetije: megjelent 1585-ben). Ebben latin fordításban a következő olvasható:

„Multis in locis maxime in Hungaria ad Tockavium bolus effoditur colore russo, quali & bolus ille verus describitur. Eo magno cum successu usus sum saepe, & plus profuisse observavi, quam terram sigillatam, quae fere quotannis dissimilis ebullit, & aliter praeparatur.”

Magyarul: „Sok helyen, főleg Magyarországon Tokajban vörös színű bolust ásnak ki, amelyet valódi bolusnak írnak le. Ezt nagy sikerrel, gyakran alkalmaztam, és megfigyeltem, hogy jobban használ, mint a terra sigillata, amely majdnem évenként másnak mutatkozik, és másként készítik elő.”

Tokaj látképe, G. Hoefnagel metszete, 1595 (Wikipedia)

Johannes Crato von Krafftheim (Breslau, 1519–Breslau, 1585) annyira jó orvos lehetett, hogy a XVI. században három császár, I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf is nagy bizalommal volt iránta, és udvari orvosának választotta, annak ellenére, hogy az ellenreformáció központjának számító császári udvarban mindvégig megtartotta hitvalló protestáns hitét. Az általa írottaknak megfelelően nagyon valószínű, hogy a tokaji földet a császárok gyógyítására is felhasználta.

Hasonlóan írt a tokaji földről Sennertus is (1618). Daniel Sennert (Breslau, 1572–Wittenberg, 1637), szintén sziléziai, breslaui származású híres orvosra és kémikusra Fischer többször hivatkozik a könyvében (a tokaji földről: § XXV.). Az idézet *Epitome naturalis scientiae* című könyvében található, a *De Terris* (A földekről) szóló fejezetben (Lib. V. Cap. I. p. 351.). Szövege a következő:

„Habetur enim bolus Tockaviensis in Ungaria, quem instar butyri in ore dilabi, & omnes notas veri boli Armeni habere atq; ad catarrhum valde profuisse, scribit Crato, in Epistolis,

et longé praeferat bolo Armeno hodierno, etiam illi, qui Imperatori ex Turcia allatus erat. Eundem plurimis in peste Viennae profuisse, se reipsa comperisse, testatur.”

Magyarul: „Magyarországon található a tokaji bolus, amelyről Crato a leveleiben [Epistolae] azt írta, hogy mint a vaj szétmállik a szájban, minden tulajdonsága megegyezik az igazi örmény boluséval, és hurut ellen nagyon hasznos. Messze megelőzi a mostani örmény bolust, és azt is, amelyet a császárnak Törökországból hoztak. Tanúsítja, hogy sokaknak használt a bécsi pestisjárvány idején, és ezt ő maga tapasztalta.”

Fischer (§ XX.) több más kortárs német szerzőt is említ, akik a tokaji földről írtak orvosi könyveikben. Ezek közül kiemeli még Valentinusnak *Musaeum Musaeorum* című művét. Ez egy 1704-ben kiadott, nagy természettudományi összefoglaló munka volt, amelyet Michael Bernhardt Valentini (Giessen, 1657–Giessen, 1729) giesseni professzor írt.

AZ ELSŐ ANGLIAI NYOMTATOTT HÍRADÁS A TOKAJI FÖLDRŐL

A tokaji föld első nyomtatásban megjelent angliai említését nem kisebb jelentőségű helyen találjuk, mint az angol Royal Society folyóiratának, a *Philosophical Transactions*nak rögtön az első kötetében, amely 1665-ben jelent meg. Fischer ezt is idézi (§ XX.). A híradást egy meg nem nevezett „érdeklődő orvos” (*inquisitive physician*) Németországból érkezett levele alapján közli, aki nemcsak egy több németországi ásványt és egy magyarországi földet (a tokaji földet) tartalmazó jegyzéket, hanem mindegyikből mintát is küldött. A rövid szöveget érdemes teljes terjedelmében magyar nyelven közölni:

„Egy magyar Bolusról, amelynek hatása azonos a Bolus Armenus hatásával. Ugyanaz a személy megjegyezte azt is, hogy a Bolus Armenus és a Terra Silesiaca mellett Magyarországon is található egy föld a Tockay folyó mellett, amelyet erről Bolus Tockaviensisnek neveznek. Ennek ugyanolyan jó orvosi hatása van, mint bármelyiknek az előző kettő közül, és jósága miatt azon a vidéken a tapasztalat annyira ajánlja, mint amennyire Craton kívül Sennertus is.”

A híradásban szereplő *Bolus Armenus* (örmény bolus) és *Terra Silesiaca* (sziléziai föld) abban a korban a gyógyászati célokra legjobbnak tartott földfélések voltak. Mint látható, az illető beküldő sem volt egészen tisztában a földrajzi viszonyokkal, mert a *Tockay* névről azt gondolta, hogy az egy folyó neve, de magát az anyagot jól ismerte, és nagyon hasznosnak tartotta. Mint már említettük, a szövegben szereplő Crato és Sennertus a kor híres orvosai voltak.

Of an Hungarian Bolus, of the same Effect with the Bolus Armenus.

The same person gave notice also, that, besides the *Bolus Armenus*, and the *Terra Silesiaca*, there is an Earth to be found in Hungary about the River *Tockay*, thence called *Bolus Tockaviensis*, having as good effects in *Physick*, as either of the former two, and commended by experience in those parts, as much as it is by *Sennertus* out of *Crato*, for its goodness,

*A Philosophical Transactions 1665. 1. kötetében
megjelent híradás angol szövege*

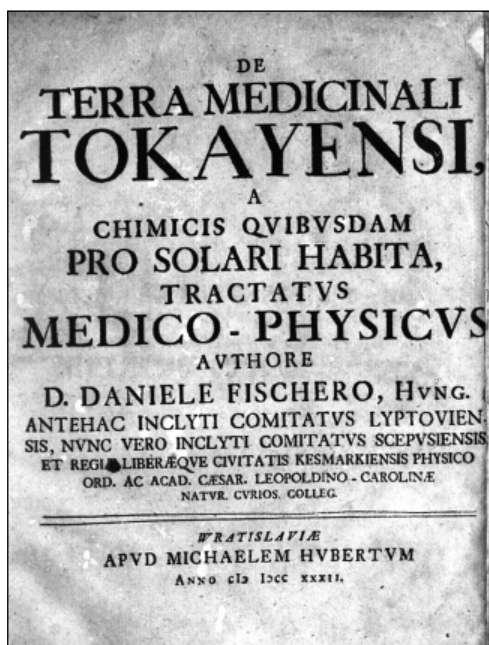
DANIEL FISCHER (1695–1746) ÉLETE ÉS MUNKÁI

A tokaji földről szóló könyv szerzőjének, Daniel Fischernek az életét Tarnai Andor (1956) kis tanulmányából ismerhetjük meg. 1695-ben született Késmárkon, apja ott volt evangélikus lelkész. Ő maga Wittenbergben tanult 1713-tól 1718-ig, ahol orvosi doktorátust szerzett. Itthon először szülővárosában lett orvos, majd Liptó megye „fizikusa” lett Liptószentmik-

lósón. Végül gr. Csáky Zsigmond főispán hívására visszakérül Késmárcra, ahol Szepes vármegye főorvosának nevezik ki. Nemzetközi tudományos elismertségének jele, hogy 1719-ben az Academia Naturae Curiosorum, a későbbi Leopoldina tagjának választják (Magyarországról Köleséry Sámuellel egyszerre).

Első nagyobb műve 1722-ben jelent meg *Commentationes...* címen, amelyben – többek között – a földi hő eredetét a pirit és víz reakciójával hozza kapcsolatba. Teológiai elmélkedései során kifejti, hogy a teremtéskor már kellett anyagnak lenni, amelyet Isten tovább formált. Ez után a környezetében megfigyelt érdekesebb természeti jelenségekről írt több munkát, így a szepesi cseppkövekről és kövesítő ásványvizekről, a szepesi gránátokról, a fenyőből nyerhető balzsamokról. Ebbe a sorba illeszkedik a tokaji föld leírása is 1732-ből. Tokaj Késmárcról nézve „helyi jelenségnek” számított, mert a tokaji bor kereskedelmének fő útvonala Késmárkon ment keresztül, a város polgárainak hathatós részvételével. Nagyon kárhoztatja azt a gyakorlatot, hogy a hazai orvosok külföldről, főleg Sziléziából hozatnak be ilyen földet, amikor a hazai éppen olyan jó, vagy még jobb minőségű volna. Német származása, és a főleg Breslau központú német kultúrkörhöz való kapcsolódása ellenére általában jellemző művére a magyar hazafiúi öntudat. Hungarus mivoltát már a könyv címlapján hangsúlyosan feltüntette: „AVTHORE D. DANIELE FISCHERO, HVNG.”

Még ugyanebben az évben, 1732-ben egy természettudományos folyóirat, az *Acta Eruditorum Pannonica* tervét hirdette meg, amely a „természeti dolgokat és eseményeket, a hazai betegségeket” lett volna hivatva tárgyalni. Terve támogatás hiányában nem valósult meg. Utolsó, félbemaradt művében a magyarok kiváló orvosi alkatát tárgyalja (*De ingenio Hungarorum*). 1746-ban átutazóban, Debrecenben éri a halál. Papp Gábor (2002) az ásványtan korai hazai úttörői között tartja nyilván.

Daniel Fischer „De terra medicinali Tokayensi” című könyvének címlapja

DANIEL FISCHER KÖNYVÉNEK RÉSZLETES ISMERTETÉSE

A *De terra medicinali Tokayensi...* című latin nyelvű munka széles kultúrtörténeti keretbe ágyazva tárgyalja a hasonló orvosi földek használatának történetét az ókortól kezdve, a tokaji előfordulásokat, az ott kiásott anyag makroszkópos tulajdonságait, laboratóriumi viselkedését és orvosi hatásait.

Fischer az egész könyv mottójául egy olyan idézetet választott a már említett Sennertustól, amely a földből származó anyagok hasznosságának megítélésénél a genezis és a kísérletek jelentőségét hangsúlyozza:

„Praestat terrarum vires potius generi, quam loco adscribere, & quamque ex sua natura aestimare, terrarumque vires experimentis probare.”

(SENNERTVS Ep. Nat. Sci. Lib. 5. C. I. 351. [1618])

„Jobb a földek hatását inkább a keletkezésnek, mint a lelőhelynek tulajdonítani, és inkább a természetük alapján megbecsülni, és jobb a hatásukat kísérletekkel bizonyítani.”

Részletesen tárgyalja az ókorban is ismert, hasonló gyógyhatású földeket. A leghíresebb ilyen föld a *terra Lemnia* (lemnoszi föld) volt, amelynek használatáról Galenus számolt be Kr. u. 167-ben. Ezt a földet az Égei-tenger északi részén fekvő Lemnos szigetén (ma: Limnosz) bányászták, Hephaestias város környékén. A nyersen kibányászott anyagot pasztillákká formázták, és talán előtte kezelték is. Az így formázott anyagra pecsétet nyomtak, és így árulták. Ezért lett a neve *terra signata* vagy *terra sigillata* (jelzett vagy pecsételt föld). Az előkészítés egy vallási szertartás keretében történt a lemnoszi Diána-templomban. A pecsét egy kecskebakot ábrázolt, ami Diána jelvénye volt. A könyv írása idején is még használatban volt a lemnoszi föld, de ekkor már a török császár jele volt a pecséten. Egy mostani tanulmány (Hall, Photos-Jones 2008) szerint Limnosz szigetén miocén tufa és trachiandezit láva található, ennek elváltozási terméke a „*lemnoszi föld*”. A laboratóriumi vizsgálatok szerint fő agyagásványai a montmorillonit és kevesebb kaolinit, de timsót is tartalmazhatott.

Később más helyről eredő földeket is lepecsételtek, és a lelőhelyre jellemző jellel láttak el (§ XXI.). Fischer a lemnoszi föld mellett számos más, ókorban ismert gyógyító földet is felsorol, pl. Málta, Számosz és Hiosz szigetéről stb. (§ XIX., XX.). Szintén az ókor óta ismert, híres gyógyító földfeleség volt az *Armeniae bolus* (örményországi bolus). Fischer megjegyzi, hogy az Armenia név itt tulajdonképpen Kappadóciát jelenti. Ez a fiatal vulkáni vidék a történelmi Örményország része volt.

Ezekhez jött a XVI. században felfedezett *terra Silesiaca* (sziléziai föld), amelyet először a felfedezés helyéről, Striga sziléziai városról (latinul: Strigonium, németül: Striegau, ma lengyelül: Strzegom) *terra Strigoniensis*nek nevezték (MacGregor 2013). Abban a korban Magyarországon széles körben ezt használták az orvosok, és Fischer Dániel fő célja éppen az volt, hogy ez helyett inkább a tokaji föld terjedjen el.

A lelőhely ismertetését Tokaj város leírásával kezdi. Különösen áldott hely, ahol nemcsak a legjobb bor terem, de még ez a kiváló orvosi föld is. A szőlőhegy nagyon szép, néhány szép ház is van a városban, de az utcák sárosak, és a Tiszán, Magyarország híres folyóján túl rémítő és pusztító erdőket (*horridas et desertas silvas*) láthatunk. A legjobb orvosi tulajdonságú föld a Keresztúr felé eső dombon vagy hegyen van (§ XXVI.).

Legrészletesebben egy olyan lelőhelyet ír le, amely a Tokaji-hegy nyugati oldalán, a szőlőkben található:

„... *terra... pro varietate locorum varia. Sic enim in vinea quadam oppidi praelaudati ad occidentem vergente praeftantiflima habetur...*”

„A föld... helyenként változó. A legkiválóbb az előbb említett városnak [Tokajnak] a nyugat felé ereszkedő szőlőiben található.”

Itt kétféle színű anyag van, fehér és vörös (*alba et rufa*). Ezek a földek kenhetőek, kenőcsz-szerűek (*unguinosa*), amit bárki rögtön megérezhet, ha megtapintja őket. A kenetőséget a latin *smegna* szóval fejezi ki, amely a görög *smegma* kifejezésnek felel meg. Ez rokonságban van a latin *smecticus*, azaz a görög *smektikos* szóval, ahonnan a szmektitek neve származik. Az anyag településéről azt írja, hogy réteges vagy sávos, a vörös rétegek vastagabbak, mint egy egy láb vastagok, míg a fehér rétegek fél hüvelyknyiek. A vörös rétegben vannak fehér foltok, de fordítva nem. A vörös és a fehér rész nem választható el egymástól. Az anyag nem túl szilárd, nem túl magasról kemény lapra ejtve apró darabokra esik szét. Valószínűleg porózus, mert a nyelvre tapad, és nagyon finomszemcsés, mert a fog alatt szétmorzsolva csak kevésbé serceg, a nagy része a szájban szétolvad (§ XXVII.).

Egy kevésbé jó minőségű változatot a várostól északra, szintén a szőlőkben ásnak ki:

„*In parte oppidi septentrionali itidem in vinea alia quoque eruitur terra.*”

„*A város északi részén, szintén a szőlőben ásnak ki másféle földet.*”

Ebben igen apró piritszemcsék csillognak (§ XXIIIX.). Egy kicsit tovább menve már orvosi célra nem alkalmas földet lehet találni. Ez is törékeny, de durvább szemű, nem kenhető, inkább nyálkás, és több homokszemcsét tartalmaz. A nyelv ehhez is tapad. Porozitása olyan, mint a horzsakőé (*pumex lapis*). Ellentétben az igazi *terra Lemni*ával, ez a kezét megfesti.

Távolabb északra még rosszabb minőségű föld került elő.

A begyűjtött földeket kiterjedt laboratóriumi kísérleteknek vetette alá (§ XXX.). A kísérletek célja az volt, hogy meghatározza az anyag lényegét, keletkezésének módját és az orvosi gyakorlatban való használhatóságát (*investigatio essentiae...*, *modique generationis, atque ad certiore usum in praxi medica*). Ez a célkitűzés hasonló a Sennertustól származó mottóhoz, de ez lehetne egy mai ásványtani labor jelmondata is.

Szembeszáll azonban egy korábbi szerző, J. Kiesslingius véleményével, aki szerint minden olyan föld, amely édes vagy savas vízben pezseg mint meszes föld, mérgezőnek tekintendő. A XXVII. §-ban leírt, legjobb minőségű földet különböző oldószerek hatásának tette ki (§ XXXI.). Ez a föld emberi nyálban kisebb zúgással azonnal a legfinomabb szemcsékre esik szét. A legerősebb borecetben (*acetum vini*) lassabban és nem érzékelhető pezsgéssel esik szét. Salétromsavban (*spiritus nitri*) alig volt észlelhető a pezsgés. A kénsav (*spiritus vitrioli*) nem okozott látható változást. Erős salétromsavban (*aqua fortis*) pezsgéssel apró szemcsékre esett szét. A leggyorsabban sósavban (*spiritus salis*) oldódott. A fehér változat leggyorsabban nyálban és édesvízben esett szét és pezsgett, a barna változat a legerősebb borecetben. (A vegyszerek latin nevének értelmezésében Balázs Lóránt [1996] könyvét hívtam segítségül.)

Az egy hónap után bepárolódott massza az edény alján csak földnedvességet tartalmazott, és a mocsaras helyeken látható festékre hasonlított (vas-oxid-réteg a vizek felszínén?). Ezt tűzőn desztillálva már semmilyen *spiritust* nem tudott kinyerni. A száraz és elporított földből mágnessel kis fémcsémákat tudott kivonni, és fénylő piritet figyelt meg.

A TOKAJI FÖLD HELYE A MAI ÁSVÁNYTANI RENDSZEREKBEN

A történelmi leírások alapján a tokaji föld valamilyen nagyon finomszemű, laza, vas-oxidokkal festett agyagféleség lehet, amely vízben könnyen diszpergálódik, jól kenhetővé alakul, de a savakra nem nagyon reagál, tehát karbonáttartalma kicsi lehet. Orvosi használata talán főleg jó adszorpciós tulajdonságain alapult.

Az így jellemzett anyag mai ásványrendszertani helyét keresve a Fischer Dániel könyvében említett nevekből indulhatunk ki. Szabó József *Ásványtan* könyvében (1893) a *terra sigillata* és *terra Lemnia* neveket a sphragidit nevű agyag-féleséggel hozza kapcsolatba (sphragis = pecsét, görög). A sphragidit itt leírt tulajdonságai nagyon hasonlítanak a tokaji föld tulajdonságaihoz: „*Sárgás, barnás, szürkés; néha rozsdapettyes. Érdes, a nyelvhez kissé tapad; vízzel pépet alkot.*” (p. 529.) Ez szerinte a víztartalmú alumínium-szilikátok közé tartozik, amint a közölt elemzésből is látszik, „*van benne alkali*”, 3,5% Na₂O. Mindezek alapján a sphragidit esetében a mai rendszertan szerint valami szmektit-félét tartalmazó agyagra kell gondolnunk, amelyet vas-hidroxid vegyületek festenek meg.

A tokaji föld jellemzésére használt másik név a *bolus*. Ezt azonban a mai ásványtanok (pl. Bognár 1995, Szakáll 2005) általában nem a szmektit-csoportba sorolják, hanem a kaolin-csoportba tartozó halloysitként értelmezik, amelyet több-kevesebb limonit fest meg.

A LELEŐHELY

A tokaji föld lelőhelyét keresve Fischer művéből csak körülbelüli tájékoztatást kapunk. A mai tudományos fogalomrendszer és a hagyományos ismeretek között nagyon jó áthidalást ad Szabó József 1866-ban megjelent Tokaj-Hegyalja-monográfiája. Ő még ismerte a *bolus* (a *ból*) fogalmát, és ennek dolgozata függelékében külön kis tanulmányt szentelt.

A *bólt* Tokajtól északra, a „Patkó nevű kőbányában” találta meg. Az anyag leírása jól egyezik a tokaji föld tulajdonságaival: „Világos sárgásveres, májbarna és csaknem fehér. A nyelvhez erősen tapad.

Agyagszaga erős.” „Barnás veres..., törése egyenetlen, fénytelen vagy finoman földes. Vízben sercegéssel szétesik. Forrasztócső előtt nem olvad, de fekete lesz. Savval nem pezseg.” Közli kémiai elemzését is, amelyből kitűnik nagy víztartalma. Települését a következőnek figyelte meg: „A trachytos Rhyolith-tuskók közötti hézagot tölti ki.” A friss kőzet és a hasadékban levő *ból*, „nem mutatnak átmenetet”.

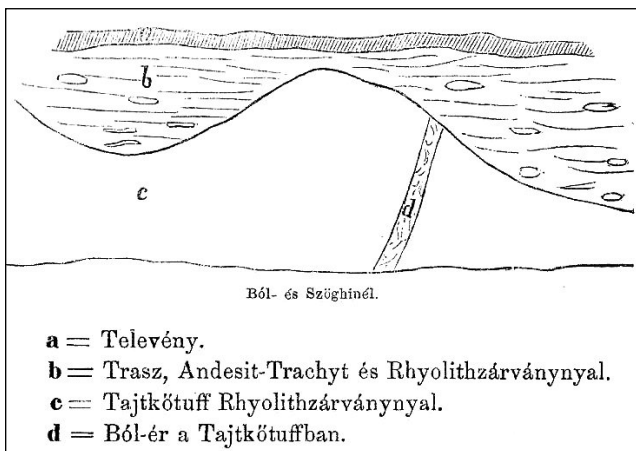
Egy másik lelőhelyet „Szögőhínél a Bodrog parton” (= Szegi) írt le. Ennek anyaga „valamivel setétebb, de különben külleme hasonló”. Ennek településéről szelvényt is közöl.

Szabó József szerint a „*ból*, „nem mállástermény”, hanem „iszap alakjában alul feltódult” anyag. Ez a megfogalmazás azonban csak nagy bizonytalansággal tekinthető hidrotermális eredetnek.

Szabó József a hegyaljai térképezése során gyűjtött anyagokból egy értékes gyűjteményt adományozott a Sárospataki Református Kollégiumnak (Németh Z. 2016). Ebben megtalálhatók a *bolus* bágyadt viaszfényű, vas-oxidoktól barnás-vöröses színű, porózus darabjai is.

Valószínűleg a Patkó-bányában lévő *bolus*-szal azonos anyagot mutat egy ábra Szakáll Sándor és szerzőtársai (2016) *Magyarország ásványai* című könyvében, amely „Rózsaszínes halloysit dáciton”, lelőhelye pedig: „Tokaj, Kopasz-hegy” (p. 427., 14.13. ábra). Szakáll Sándor szíves közlése (2016) szerint a „könyvben látható halloysit a tokaji Patkó-bányából származik”. Azt is megemlíti, hogy ezt az anyagot nevezték régen bolusnak. Előfordulásának földtani körülményeiről a következőket írja: „A tokaji Nagy-hegyen a dácit repedéseiben található ez az anyag, sokszor üvegopál (hialit), vas- és Mn-oxidok társaságában, minden bizonnyal hidrotermális eredetű, plagioklászok átalakulási terméke lehet. Manapság is gyűjthető a nagyobb feltárásokban/kőfejtőkben.”

A tokaji Nagy-hegy tömegét mai ismereteink szerint riodácit alkotja. Ezen nyirok és fellelte lösz települ. A csúcs körül elég nagy kiterjedésben a nyirok van a felszínen, mert a lösz lepusztult. A nyirok általában alig tartalmaz karbonátot (Gyarmati 1974). A tokaji földnek megfelelő anyagot a hegy más részein is, Szabó József megállapításaival összhangban, a riodácit repedéseiben kell keresni.

**A szegi boluselőfordulás („Ból-ér”) szelvénye
Szabó József (1866) szerint**

Viczián István

Irodalom. Balázs Lóránt: A kémia története. I–II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 1075 p.; Bognár László: Ásványnévtár. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1995. 345 p.; Crato von Krafftheim, Johannes: Ordnung der Praeservation: Wie man sich zur zeit der Infection vorwahren, Auch Bericht, wie die rechte Pestilentz erkandt, vnd curirt werden sol. Jetzo aber alles mit fleiß auff's new vbersehen, vnd corrigiert. Feyerabend, Franckfurt am Mayn. 1585. – Latin fordítás: Commentarii de vera praecavandi et curandi febrem pestilentem contagiosam ratione (fordította: Martin Weinreich); Fischer, Daniel: De terra medicinali Tokayensi tractatus medico-physicus. Apud Michaellem Hubertum, Wratislaviae, 1732. 144 p.; Gyarmati Pál: Tarcál – Tokaj. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez. 25 000-es sorozat. MÁFI, Budapest, 1974. 67 p.; Photos-Jones, E., Hall, A. J.: Accessing past beliefs and practices: The case of Lemnian earth. Archaeometry 2008, 50, 6, 1034–1049.; Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. Adattár 1000-től 1700-ig. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1931. 522 p.; Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. IV. Adattár 1700-tól 1800-ig és pótlás. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1940. 254 p.; MacGregor, A.: Medicinal terra sigillata: a historical, geographical and typological review. In Duffin, C. J.; Moody, R. T. J.; Gardner-Thorpe, C. (eds.): A History of Geology and Medicine. Geol. Soc. Spec. Publ. 2013, No. 375, 113–136, London; Németh Zoltán: Szabó József gyűjteménye a Sárospataki Református Kollégium gimnáziumában (Abstract). A Magyarhoni Földtani Társulat vándorgyűlése, Sárospatak. Az előadások összefoglalói. 2016. p. 67.; Papp Gábor: A magyar topografikus és leíró ásványtan története. Topographia Mineralogica Hungariae 7. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2002. 444 p.; Sennert, Daniel: Epitome naturalis scientiae. Caspar Heiden, Witenbergae, 1618. 643 p.; Szabó József: Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Függelék: a Ból. Math. Term.tud. Közl. 1866, 4, 297–303.; Szabó József: Ásványtan. 4. újból írt kiadás, Franklin-Társulat, Budapest, 1893. 665 p.; Szakáll Sándor: Ásványrendszertan. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2005. 336 p.; Szakáll Sándor, Fehér Béla, Tóth László: Magyarország ásványai. GeoLittera, Szeged, 2016. 523 p.; Tarnai Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 35. Budapest, 1956. 18 p.; Valentini, Michael Bernhardt: Musaeum Musaeorum, sive Descriptio Rerum naturalium, praecipué in Indiis nascentium. Frankfurt, 1704. (Tokaji föld: Lib. I. Cap. I. § 8. p. 3.); Weszprémi István: Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae. I–IV. Lipsiae–Viennae, 1774–1787; – 1665: Of an Hungarian Bolus, of the same Effect with the Bolus Armenus. Philosophical Transactions 1665–1666, 1, 11

Konferencia Bodrogszerdahely földjéről és népéről

A „Bodrogszerdahely földje és népe” című konferenciáról

Nagy sikerű, élénk érdeklődéssel kísért konferenciát rendezett a Kazinczy Ferenc Társaság 2016. november 24–25-én a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumban.

Bodrogszerdahely – ma: Streda nad Bodrogom – Szlovákiában a Felső-Bodrogtörzs második legnagyobb községe. 2011-ben 2239 lakosából 1216 magyar és 842 szlovák volt. A Bodrogon átívelő közúti hídtól délre, a síkság és a magaslatok találkozásánál kialakult település. Nyugatról a folyó holtágai szegélyezik, keletről a Tarbucka dombjai határolják. A település területe a paleolitikum óta lakott. A régészeti feltárások során a honfoglalás kori sírokból jelentős leletanyag került elő 1938–1941 között. Első írásos említése 1273-ból való. Legjelentősebb birtokosai az évszázadok során a Szerdahelyi, a Bocskay és a Vécsey családok. Jelentős műemlékei a Karmelitánus Szűz Mária római katolikus templom, a Szent Mihály arkangyal görög katolikus templom, a Vécsey-kastély, a Maillot-kúria, Nepomuki Szent János kőszobra, az I. és II. világháborús emlékművek. A község szép fekvése, a vizek közel-

sége és a háborítatlan természet igen jó távlatokat ígérnek Bodrogszerdahelynek a magyar határ közelében.

2015-ben Bodrogszerdahely Polgármesteri Hivatala és Görög Katolikus Egyháza megkereste a sátoraljaújhelyi székhelyű Kazinczy Ferenc Társaságot és a sárospataki székhelyű Bodrogközi Művelődési Egyesületet Bodrogszerdahely Falukönyvének, azaz Bodrogszerdahely történetének megírására. A könyv célja, hogy népszerűsítően, olvasmányos stílusban, mégis tudományos hitelességgel mutassa be a település évszázadait, természeti kincseit, az itt élt és az itt élő emberek sorsfordító eseményeit és hétköznapijait. Az említett egyesületek a feladatot elvállalták, felkérték a szerzőket, megtartották az első szerkesztői ülést és azóta folyamatosan dolgoznak a megfogalmazott témákon.

Az eddigi eredményeket mutatta be ez a konferencia, amelyen 13 előadás hangzott el. A második napon helyszíni gyűjtés és terepbejárás történt, amelyen a résztvevők tempomokkal, temetőkkal, műemlékekkel, védett természeti értékekkel ismerkedtek. A konferencián elhangzott előadások közül kettőnek a rövidített változatát közöljük, mintegy ízelítőül, kedvcsinálólul a készülő kötetből.

Fehér József

Bodrogszerdahely növényteni kutatása

Bodrogszerdahely környékének élővilága rendkívül változatos. Annak ellenére, hogy a területen évezredek óta élnek emberek és századokon keresztül művelték, művelik földjeit, mégis nagyon sok természetes élőhely őrződött meg napjainkig.

A település – ahogy nevéből is látható – leginkább a Bodrog közelségét érezheti magáénak. Napjainkban a mintegy száz éve szabályozott, gátak közé terelt folyó már csak Bodrogszerdahely külterületének egyik természetes határának számít, ám korábban másutt, a lakott részek közvetlen közelében folyt. Most már békés állóvíz a Holt-Bodrog, amelyet az északnyugati, Bodrogszög felőli határrészen találunk. A múltban ez a víz komoly áradásokkal a lakóházakat veszélyeztette, bizonyosan nagyon sok kárt és bosszúságot okozott az itt élő embereknek. Nem véletlen, hogy a korábbi bal partot kövekkel erősítették meg a hullámverés ellen.

Általában a növényzet az, amely egy természeti táj képét meghatározza, a növények ismerői pedig már a távolból is meg tudják e kép alapján állapítani, hogy milyenek az adott helyszín termőhelyi adottságai. Nagyon jól felismerhetők már a légi fotókon is a különféle erdők. Minden növényfajnak, így a fáknek is megvan az a környezeti igénye vagy tűrőképessége, amelyek befolyásolják azt, hogy milyen alapközetben, mely talajon, milyen kitettségben, mekkora átlagos éves csapadék mellett, miféle más növények között tudnak jól nőni, virágozni, termést hozni és tovább szaporodni. Mindez a természet évmilliókig tartó folyamatainak sorában lassan zajlik, s mi emberek csupán egy rövid, néhány évig tartó „pillanatképet” látunk. Ha nagyon figyeljük és jó az emlékezetünk (esetleg fényképek dokumentálják a múltat), magunk is észrevehetjük az erdők növekedését, fafaj-összetételük változásait. Egyszerű példa, ha valamely művelt területet, pl. a Tarbucka szőlőültetvényét egyszer csak felhagyják. Néhány év alatt visszahódítja azt a bozót, az akác, s később, évtizedek múlva talán tölgyes erdővé alakul. Bodrogszerdahely környékén számos ilyen példára bukkanhatunk.

Az állatvilág rendszerint a növényvilágot követi, de gyorsabban reagál a változásokra. Mivel az állatok a táplálékpíramis magasabb szintjein helyezkednek el, erősen függnek azoktól az alsóbb szintektől, amelyekre mint tápanyagforrásokra támaszkodhatnak. Viszont aktív mozgási képességük miatt hamarabb van lehetőségük az elvándorlásra, más, kedvezőbb helyen a megtelepedésre.

Bodrogszerdahely környékének élővilága sokszínű: a vizes (folyóvízi, ártéri, tavi és mocsári) életterek, a kiterjedt rétek, legelők, szántók (és azok gyomosodó mezsgyéi), valamint a homokdombok száraz és a vulkáni kőzetekkel borított dombvidéki (gyepes, bokros és erdős) élőhelyek egyaránt megtalálhatók egymás mellett. Ez a komplexitás nagy fajgazdagságot, ún. biodiverzitást eredményez.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÁSOK BODROGSZERDAHELY KÖRNYÉKÉN

A bodrogszerdahelyi élőlények kevésbé kutatottak, mint a közeli és még változatosabb élőhelytípusokkal rendelkező Sátoraljaújhely térsége. Az egykori megyeszékhelyen több, európai színvonalú magyar természettudós is kutatott, bár többségük csak néhány napot töltött a környéken. Kitaibel Pál, Sadler József, Frivaldszky Imre, Herman Ottó, Mocsáry Sándor, Chyzer Kornél, Biró Lajos voltak azok, akik a zempléni élőlények feltárását elkezdték, s jelentős adatsorokat hagytak maguk után.

Chyzer Kornél (1836–1909) volt a zempléni vidék első jelentős természetkutatója, aki 1869-től 1892-ig, amíg Zemplén megye tisztii főorvosa volt, nagyon aktívan dolgozott. Nemcsak maga kutatta a táj különféle értékeit, hanem más tanult embereket, a környék orvosait, gyógyszerészeit és tanárait is bevonta a feltáró munkákba. Írásaiban meg is nevezte segítőt. Ezek között Bodrogszerdahelyről nem találtunk nevet, de a közeli Szőlőskéről igen. Így írt: „... S.-A.-Újhely felől a megye másik oldalán fekvő lapályos vidékre, a Bodrogközre indulhatunk. Alig megyünk azonban egy mértföldnyire, megállít bennünket Szőlőske szép vidéke. Egyik felől a hegy lábához kanyarodó Bodrog dús növényzetű partja, másfelől az erdőkoszorúzza hegyoldal kínál rovargyűjtésre alkalmas helyeket. E falucska változatos fekvésű környékére magam is tettem ugyan kisebb kirándulásokat, mindamellett az innen ismert adatok nagyobb és becsesebb részét Mathiász József nagymihályi községi tanító úrnak köszönhetem, a ki pár év óta nyáron át e falu környékét a legszorgalmasabban vizsgálja. [...] Szőlőskén felül a Bodrog másik partján elérjük a szomatori futóhomok-területet, melyen a homokos talajt kedvelő rovarokat találjuk.” (Chyzer 1885)

Chyzer Kornél egyik lánya, Chyzer Irma (1866–1904) egy Bodrogszögben lakó Kossuth Lajos nevű földbirtokoshoz ment feleségül 1886-ban. Bizonyos, hogy apja több alkalommal járt ott, amit néhány általa gyűjtött élőlény lelőhelyadata is bizonyít. Az 1905-ben megjelent, növényekről szóló írásában egy szántóföldi gyom, a varjúmák (*Hibiscus trionum* L.) adatai között Bodrogszerdahely nevét olvashatjuk. Ugyanebben a listában számos növényt írt a „nagykövesdi hegy”-ről (pl. *Iris hungarica* W. K. stb.) vagy a „szomatori homok”-ról (pl. *Equisetum ramosissimum* Desf.), a „Szomotor és Nagykövesd közötti mocsár”-ból (*Helioscopia vulgaris* Lk.), a „Szomotor melletti zompodi homok”-ról a fehér virágú kései szegűt (*Dianthus serotinus* W. K.), amely helyek valójában Bodrogszerdahely részei lehetnek.

A Bodrogköz zoológiai szakirodalmait Hegyessy Gábor gyűjtötte össze, a korábbi írott forrásokat saját alsó-bodrogközi tapasztalataival egyeztetve. 2016-ban személyesen is felkereste a bodrogszerdahelyi helyszíneket és további adatokkal bővítette az ismereteket. Minden alkalommal számos fényképet készített az észleletekről.

BODROGSZERDAHELY NÖVÉNYZETE

Bodrogszerdahely botanikai feltárásában a legjelentősebb alapokat Margittai Antal (1880–1939) fektette le, aki több közeli tájegység flóráját tárta fel és írta le. Közben 1916-tól a Munkácsi Állami Tanítóképző matematikus professzora volt, szabadidejében több alkalommal bejárta a környéket. Szomotorról, Királyhelmecről, Ladmócról és a Tarbuckáról is külön dolgozatokban számolt be (Margittai 1929a, 1929b; 1935a, 1935b). A szomatori homokvidékről írt tanulmányában (Margittai 1929b) értékes adatokat találhatunk a Talyba-tó (újabban Tajba) vizében és partjain 1927-ben tett kutatásaiból. Ebben le is írta a terepi vizsgálatok útvonalát, körülményeit. A Tarbucka növényzetét nagyon figyelemre méltónak tartotta. Összefoglalója Kassán jelent meg, de megtévesztő címe (*Flóra Tarbucky pri V. Kevežde*) miatt sok későbbi kutató figyelmét elkerülte (Margittai 1935b).

Margittai Nagykövesd felől jutott a Tarbuckára, ezért lehet, hogy a domb nyugati oldalán már Bodrogszerdahely területének számító, de el nem határolódó területet külön nem méltatta. A dolgozatban leírta, hogy a nyugati oldal, a Tajba-tó és az északi homokvidék szerdahelyi területnek számít. Margittai 1935-ben megjelent írásában a dombtető növényzetének leírásában felhívta a figyelmet a legelő állatok hatására. Azok akkor jelentős rágást és taposásokat okoztak a gyepes növényzetben. Napjainkban ez a legelőhasználat alig látszik.

A Tarbucka tájleírásában ugyanazokat a főbb jelenségeket mutatja be, amelyek ma is láthatók. A nyugati oldalon szőlős- és gyümölcsöskertek húzódnak a lankás oldalakra, talajuk erősen homokos. Margittai is beszámolt a XIX. század végi nagy szőlőpusztulás, a filoxéravész hatásáról. A szőlőültetvények jelentős részének művelését felhagyták akkor, s helyükön csipkés, kökényes bozót, akácerdő települt. A fehér akác (*Robinia pseudoacacia*) észak-amerikai eredetű, amelyet Magyarországon a XIX. század elején kezdett telepíteni néhány tudós, hogy az alföldi futóhomok dombjainak mozgását megállítsák. Margittai az 1930-as években a Tarbuckán ültetett akácerdőről mint tűzifaként hasznos anyagról számolt be. Jelen korunkban az akácosodás spontán folyamatnak látszik, gyorsan benővi a néhány éve felhagyott kerteket is.

Margittai is beszámolt az északi domboldal tölgyes erdőfoltjáról, amely napjainkban is létezik. A molyhos tölgy (*Quercus lanuginosa* [= *pubescens*]) és az erdélyi kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea polycarpa*) leghamarabb a szőlőskertek közti kőrákosokon kezdetett nőni, nagyobb, idősebb csoportjait ma e kövek közül kinőve láthatjuk. A csertölgy (*Quercus cerris*) fiatal példányait a Tajba-tó melletti homokdombok erdős részein találtuk. Az erdők szegélyzónájában és a bozótos sztyepp alkotásában jelentősek a Margittai által kedvelt vadrózsák (ezekről részletes tanulmányt írt) fajai: a csipke (*Rosa canina*), a berki rózsza (*Rosa dumetorum* [= *corymbifera*]), a parlagi rózsza (*Rosa gallica*) és a mezei rózsza (*Rosa agrestis*). A lankás dombok aljának északi oldalára telepítettek fehér nyár (*Populus alba*), nemes nyár (*Populus deltoides x nigra*), feketefenyő (*Pinus nigra ssp. austriaca*) és erdeifenyő (*Pinus sylvestris*) ültetvényeket, de számos mirigyes bálványfa (*Ailanthus altissima*) is áll a szántóföldek szélén. Nitrogénben feldúsult talajokon a fekete bodza (*Sambucus nigra*) magától terjed.

Virágos növényekben leggazdagabbak a sztyepplejtők foltjai. Ezekben virít kora tavaszszal a leánykökörccsin (*Pulsatilla grandis*), kicsit később a magyar kökörccsin (*Pulsatilla flavescens* [= *pratensis ssp. hungarica*]), a hegyi kökörccsin (*Pulsatilla zimmermannii* [= *australis*]), illetve e két utóbbi hibridjei is előfordulnak. A kökörccsinek védett növények, élőhelyeiket védelem illeti. Különösen a magyar kökörccsin számít ritkaságnak, amelyet éppen Margittai Antal fedezett fel több bodrogi település határában.

Magyar kökörcsin (A szerző felvétele)

A Tarbucka oldalain számos helyen találkozhatunk a vulkáni kőzet kibukkanó szikláival. Ezeken a zuzmós, majd mohás köveken talaj képződik, a nyílt szilikátgyeppből zárt sziklagyep, később sztyeppré, majd bokorerdő és zárt erdő lesz. Az egész változás lassú, évtizedekig, évszázadokig is eltarthat. A Tarbucka különlegessége, hogy rajta a több millió éves sziklák között a jégkorszak utáni futóhomok fedte be a felszínt, követve a szomatori és a többi bodrogi közti homokbucka kialakulásának észak–déli irányát.

Margittai Antal hosszasan sorolta még a szántók és mezők, a homokpuszták, az akácok, a legelők és az egykori szőlők bozótosának flóraelemeit a Tarbucka oldalairól. Nagy részüket 2016-ban megtaláltuk, vagy élőhelyüket most is létezőnek gondoljuk.

A Tajba-tó, a Bodrog és holtágai nagyon sok vízi és vízparti növénynek adnak otthont. Igazi paradicsomai ezek a moszatokkal, hínárokkal foglalkozó kutatóknak. Változatos hínártársulások fejlődtek ki a Bodrogi köz egész területén. A magyarországi flóra és a növénytársulások nagyon részletesen feldolgozottak (Szirmai és mtsai. 2008, Tuba és mtsai. 2008), de bőven találhatunk ilyen növényzetről adatokat Bodrogszerdahely két csatornájából, a Kis-Karcsának is nevezett határvízből (Magyarországon Felsőberek-főcsatorna a neve), a Panel-csatornából (Balázs 2009) és a Tajba-tóból is (Margittai 1929b).

Margittai lehetőségei szerint alaposan vizsgálta a Tajba-tó vízinnövényzetét. Leírta, hogy csónakot nem tudott szerezni, így csak a partot és a sekély zónát ismerte alaposan. Az akkori csapadékos években jelentős vízmélységről számolt be. A déli parton egy nagy, a tó partján álló szikláról emlékezik meg, amelynek növényzetét nagyon értékesnek tartotta. A Tajba-tó környékét szomatori területnek gondolta, mert a szomatori vasútállomásról közelítette meg a helyszínt. Ezért nem találunk bodrogszerdahelyi adatot írásában a Bodrog árteréről sem. A környéken egy jelentéktelennek látszó apró növénycsoportot, a vizes helyeken tenyésző látonyákat (*Elatine hungarica*, *E. alsinastrum*) keresett és talált is. E fajokról kisebb monográfiát is kiadott (Margittai 1939). Ebben leírja, hogy az egyik lelőhely 1927. június 13-án a bodrogszerdahelyi vasúti állomástól nem messze, a Bodrog védgátja

Ugyancsak nagy a természetvédelmi értéke a magyar nőszirmoknak (*Iris aphylla* ssp. *hungarica*), amely május elején virít a sziklás gyepekben. Nagyjából ekkor van az agárkosbor (*Orchis morio*) virágzása is. Csak nagyobb csomókban látványos a kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*), amely a többi rokonánál szerényebben tollas. A szegfűfélék számos faja sokáig virágzik a gyepekben. A magyar szegfű (*Dianthus ponde-rae*), a barátszegfű (*Dianthus carthusianorum*), szeplős szegfű (*Dianthus armeria*) rózsaszínű virágai tetszetősek, a késői szegfű (*Dianthus serotinus*) viszont fehér, erősen sallangos szirmoszlú. Ez utóbbi a pannon homokpuszták ritka faja.

Az egyik Bordog-holtág, az Iski-tó (A szerző felvétele)

mellett volt (Margittai 1927). 2016-ban igyekeztünk a Tajba-tó élővilágát összehasonlítani a közel 90 évvel korábbi állapottal. Az egykor bővíző holtágmaradványt erősen feltöltődve, szinte egészében parti sásos, gyékényes és nádas, továbbá bokorfűzes növényzettel benöve találtuk. Csak néhány kisebb szabad víztest látszott, ahol kolokánok (*Stratiotes aloides*) látszottak a dombtetőről. Itt fenyves (erdeifenyő [*Pinus sylvestris*], feketefenyő [*Pinus nigra*] és luc [*Picea abies*] is nő ott) idős fái állnak. A tó déli partjának meredek, sziklákat is rejtő homokos talajú domboldalaait nagyrészt sűrű, akácós és bálványfás bozót borítja. Kisebb részek a hegyvidékek árnyas erdőségeit idézik. Néhány hatalmas fehér nyár (*Populus alba*) is megcsodálható ezen a részen.

A vizek partja és a partokat kísérő keskeny vagy szélesebb erdősávok nagyon változatos flórájúak. A ligeteket alkotó fák és cserjék is eltérőek a Tarbuckán találhatóktól, mivel mások a termőhelyi viszonyok. Közvetlenül a vízparton fehér fűz (*Salix alba*), törékeny fűz (*Salix fragilis*), szürke fűz, más néven rekettyefűz (*Salix cinerea*), fehér nyár (*Populus alba*), enyves éger (*Alnus glutinosa*), kutyabenge (*Frangula alnus*) és kányabangita (*Viburnum opulus*) tenyészik, alattuk sűrű hamvas szeder (*Rubus caesius*) aljnövényzetet találunk. Ilyen helyekre telepítik a nemes nyárasokat (*Populus x deltoides*, *P. x canadensis*) és ezeken a helyeken láthatók még az egykor utakat kísérő jegenyék, jegenyenyárok (*Populus nigra convar italica*), amelyek termést nem hoznak.

A magasabb részeken kocsányos tölgyek (*Quercus robur*), magas kőris (*Fraxinus excelsior*), vénic szil (*Ulmus laevis*), mezei juhar (*Acer campestre*), korai juhar (*Acer platanoides*) és több ültetett fehér akác (*Robinia pseudoacacia*), méretes fehér eper (*Morus alba*) él, amelynek hamar erjedő, szederszerű termései nem mindig fehérek, lehetnek sötétlilák is. A napjainkra mindenütt tömeges gyalogakác (*Amorpha fruticosa*) mellett Bodrogszerdahely partoldalain feltűnően sok helyen nő a semfű-semfának is nevezett ördögcérna

(*Lycium barbarum* [= *halimifolium*]). A vizek medrébe nyúlva kiterjedt zónákat alkot, pl. a Tajba-tónál a nád (*Phragmites communis*) több méter magasra nő, helyenként sűrű állománya. A víz felőli oldalon keskenylevelű és széleslevelű gyékénnyel (*Typha angustifolia*, *T. latifolia*) és számos sás (*Carex* spp.) és virágos növény csomóival, zsombékaival találkozhat az, aki áttör a növényfalon.

Bogoly János (1951–2011) a bodrogi Királyhalmec szülötte sokszor járt a Tarbuckán, több dolgozatában említette, méltatta az alföldi és dombvidéki élőlényeket egyaránt megőrző természeti területet, számos fényképet is publikált erről (Bogoly 1984, 1992, 1998, 2008, Bogoly és mtsai. 2009, Bogoly és Oláh 2010, Gyarmati és mtsai. 2008, Tamás 2011). A vizes élőhelyeket is járta, ezekről is írt. Kéziratban maradt adatainak feldolgozása napjainkig nem történt meg.

TERMÉSZETVÉDELEM

A Bodrogköz, így Bodrogszerdahely nagy területe a sok évszázados emberi tevékenység, a lakott belterület, utak, kertek, szőlőültetvények, szántóföldek és legelők miatt nem mutatja az eredeti, természeti képét. Csupán néhány kisebb, a gazdálkodásra alkalmatlan, mocsaras vagy száraz kopáros folt került el a táj átalakítását. Ezek különleges emlékeket, az ősi élővilág maradványait őrzik napjainkban. Csak az elmúlt évszázadban kezdték felismerni, hogy ezek a természeti területek fontosak lehetnek a saját túlélésük szempontjából is, s az utolsó pillanatban megőrizték a legértékesebbnek ítélt részeket.

Az elmúlt évtizedekben Bogoly János több alkalommal kutatta a Tarbucka növénytan értékeit. Törekedett arra, hogy a változatos és különleges élővilágú, értékesnek tartott területet megőrizze, ezért javasolta, segítette a védett terület kialakítását (Bogoly 1984). Napjainkban a Tarbucka délnyugati része (10,9 ha 1986-tól) és a Tajba-tó (27,35 ha terület már 1966. április 25-től védett, főként a mocsári teknős [*Emys orbicularis*] és a vízimadarak életterének biztosítása érdekében) is természetvédelmi területnek számít (beleértve az Akasztó-domb és a Bak-hegy északi lábát is). A Tajba (NPR Tajba – Streda nad Bodrogom) környéke a mocsári teknős élőhelye miatt, a Tarbucka délnyugati része (SKUEV0019 kód-számú) Natura 2000 természetmegőrzési területe pedig a magyar nőszirm (*Iris aphylla* ssp. *hungarica*) és a magyar kökörcsin (*Pulsatilla pratensis* ssp. *hungarica*) ismert termőhelyének megóvása érdekében nemzetközi, európai uniós védeltséget élvez (Polák & Saxa 2005). A Csipkés („Tarbucké piesky”) északi lejtőjének homoki növénytársulása ugyancsak kijelölt védett terület.

A természeti értékek megőrzése fontos. Napjainkban egyre többen belátják, hogy mennyire lényeges az élőhely környezet megóvása. Gazdagabb országokból, zajos nagyvárosokból szívesen utaznak ilyen helyekre a turisták, mert ők jobban érzik, mennyire fontos a természeti környezetben, az élővilág változatosságában gyönyörködni, lélekben is megújulni.

Hegyessy Gábor

Felhasznált irodalom. Balázs, Pavol (2009): An outline of the freshwater aquatic communities of the drainage channels of the south part of Východoslovenská nížina plain, Slovakia. Thaiszia. Journal of Botany 19 (suppl. 1): 325–330. – Bogoly János (1984): A Bodrog és a Latorca vidékének természetrajza. Új Mindenes Gyűjtemény 3: 7–51. – (1992): Királyhalmec. Királyhalmec és a Felső-Bodrogköz természetrajza és történelme. Mécses Könyvek, Madách kiadó, 176 pp. – (1998): Adalékok a Felső-Bodrogköz és környéke flórájához. A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, 1998. 93–106. – (2008): A Felső-Bodrogköz természetrajzának áttekintése. In: Tuba Zoltán: Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája. Lőrántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása, Gödöllő–Sárospatak, 27–70. – Bogoly János, Boros László, Oláh Tamás és Tamás Edit (2009): Folyók közn. Királyhalmec, 196

pp. – *Bogoly János és Oláh Tamás* (2010): Otthonok (A Felső-Bodrogszerdahely képek könyve). Királyhelmec, 199 pp. – *Chyzer Kornél* (1885): Újabb adatok Zemplénmegye bogárfaunájához. *Rovartani Lapok* 2 (6): 100–106., 122–125. – (1905): Adatok északi Magyarország, különösen Zemplénmegye és Bártfa sz. kir. város flórájához. *Botanikai Közlemények* 4: 304–331. – *Gyarmati Magdolna, Paulovics Péter, Szigetvári Csaba, Bogoly János, Alexandra Dubčeka, Hubert Hilbert és ifj. Hubert Hilbert* (2008): A Bodrogszerdahely növényvilága. In: Dobos Endre és József Terek (szerk.): Élet a folyók között. A Bodrogszerdahely tájhasználati monográfiája. Miskolci Egyetem, Miskolc, 47–63. – *Margittai Antal* (1927): Az északi Felvidék *Elatine*-fajai – Bericht über die Standorte und Vorkommenshältnisse von *E. alsinastrum*, *E. ambigua*, *E. hungarica* u. *E. gyroperma* in d. Komit. Zemplén, Ung und Bereg. *Magyar Botanikai Lapok* 26: 15–18. – (1929a): Királyhelmec és környékének flórája. *Botanikai Közlemények* 26: 88–96. – (1929b): Szomotor homokjának flórája. *Botanikai Közlemények* 26: 26–32. – (1935a): Ladmóc és környékének flórája. *Botanikai Közlemények* 35: 43–59. – (1935b): Flóra Tarbucky pri V. Kevezde. *Sbornik prirod. Klubu, Košice* 2: 84–90. – (1939): Megjegyzések a magyar *Elatine*-fajok ismeretéhez – Bemerkungen zur Kenntnis der ungarischen *Elatine*-Arten. *Botanikai Közlemények* 36: 296–307. – *Polák, P., Saxa, A.* (eds.) (2005): Priaznivý stav biotopov a druhov európskeho významu. ŠOP SR, Banská Bystrica, 736 p. – *Szirmai Orsolya, Tuba Zoltán, Nagy János, Cserhalmi Dániel, Czöbel Szilárd, Gál Bernadett, Szerdahelyi Tibor, Marschall Zoltán* (2008): A Bodrogszerdahely növényvilágának áttekintése. In: Tuba Zoltán: Bodrogszerdahely. A magyarországi Bodrogszerdahely tájmonográfiája. Lőrántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása, Gödöllő–Sárospatak, 523–584. – *Tamás Edit* (2011): Búcsúajándék szülőföldjének. Bogoly János legújabb munkái a Felső-Bodrogszerdahelyről, http://www.erikanet.hu/oldal.php?menupont_id=6786&cikk_id=26472

Régészeti leletek Bodrogszerdahelyen és környékén

A település történetének kezdetei a letűnt idők nyomába vezetnek az érdeklődőt. Ebben az időszakban nem a konkrét településről, hanem a tágabb földrajzi területről beszélhetünk, a zempléni hegyek alján talált régészeti eszközök, leletek által jellemző lelőhelyekről mint az ember megtelepedésének helyeiről. Írásos források hiányában elsősorban a régészet és a természettudományok segítségével vizsgálhatóak a múlt emlékei: a kor emberének fizikai maradványai, a csontvázak, az ember környezetének és használati tárgyainak ránk maradt emlékei, összefüggései, vagyis a különböző régészeti kultúrákhoz kapcsolhatóan.

A területünk természeti adottságai meghatározóak voltak már az őskori ember számára is. A síkság bőséges termőföldje, amelyet vízben és halakban gazdag folyók szeltek át, a hegyvidék erdei gazdag élelmet és nyersanyagot nyújtottak. A vulkanikus eredetű hegyekben értékes nyersanyag található, amely az őskor emberé számára az eszközeinek készítését tette lehetővé. A síkságot övező hegyek erdei élelmet, tüzelőt és építőanyagot kínáltak, szükség esetén menedékkül is szolgáltak.

A folyók mentén a kőkorszaktól utak vezettek, amelyeken néha egész törzsek haladtak, új lakóhelyet keresve, máskor kereskedelmi utak, amelyeken szállították áruikat, nyersanyagukat. Ezek az utak a kárpáti hágókhoz vezettek és részei voltak a Balti-tengertől a Balkán-félszigetre és a Kárpát-medencéből a Fekete-tengerig haladó utaknak.

Mindezek azt eredményezték, hogy az ember nagyon korán megjelent, átvonult, vagy egy ideig megtelepedett és benépesítette a vidékünket.

Zemplén már az *őskorban–paleolitikumban* lakott volt (*aurignaci kultúra*, 35 000 évvel ezelőtt), majd a *gravetti kultúra* emberi lakták legsűrűbben, a hasított kőeszközök készítésére obsziánt, vulkáni üveget használtak.

Az obszidián kiválóan alkalmas pattintott eszközök készítésére, apró pengék, vésők, lándzsahegyek, kaparók fára, csontra erősítve alkalmas eszközeik voltak, ezért az őskőkor végén, de főleg az újkőkorbán kereskedelmi cikké váltak az egész Kárpát-medencében.

A paleolitikum végén a klíma felmelegedett, az állatok északra húzódtak, s őket követték a vadászok. A *neolitikum* kezdetére a Kárpát-medence „kiürült”.

Az emberiség fejlődésében alapvető változást hozott a „*neolit forradalom*”, amelynek földműves-állattenyésztő népessége az Égeikum-medencéből, délről áramlott, s a Kr. e. V. évezred végén elérte a Kárpát-medencét. Területünket az *alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája* uralta a III. évezred első harmadáig. Telepeik ismertek Bodrogszerdahelyen kívül Nagymihályban (Michalovcén), Kopcsányban (Koppanyban) és Sátoraljaújhelyen. Gazdálkodásukra az irtásos-égetéssel földművelés volt a jellemző, telepeik földbe mélyített, sáttortetős kis házakból álltak. Csiszoltkőbalta-töredékeiket őrzik a Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, bizonyítékkul, hogy eszközeik készítésénél a kő mint nyersanyag tovább használatos volt.¹ A *bükk-i kultúra* népessége a termékeny síkságról a hegyek közé, mostohább körülmények közé szorult. Finom, vékony falú, bekarcolt mintával díszített és fényezett felületű edényei az európai edényművesség csúcspontját képezik, s ezekkel is kereskedtek. A földművelés mellett hegyi pásztorkodás és kereskedelmi tevékenység jellemezte a gazdálkodásukat. Telepeik mellett már első temetkezéseiket is feltárták. Bodrogszerdahely, Bodrogmező (Cierne Pole), Hanajna (Hnojné), és a Zempléni vár területéről (Zemplínske Hradisteről) ismertek. Hitéletükről stilizált idolk (istenszobrocskák) vallanak.

Hosszú ideig egy helyben laktak, ún. tell-telepeket hoztak létre. Temetkezéseik már elkülönülnek az élők által használt telepektől.

A III. évezred átmeneti időszak, az *eneolitikum* folyamán megjelenik a fém használata, ezért a *rézkor* elnevezést is használjuk. A helyi tiszai kultúra és a déli népesség keveredéséből alakult ki az első rézkori kultúra, amit *tiszapolgári kultúrának* hívunk. Az éghajlat hűvösebbé válásával előtérbe került az állattenyésztés, szarvasmarhát, juhot, kecskét és sertést neveltek, de természetesen a földműveléssel sem hagytak fel teljesen. Gerendaszerkezetű faházakban laktak, telepét tárták fel a Bodrogszerdahelytől északra lévő Zompod nevű homokon. Telepeik, temetőik tovább folytatódtak a *bodrogkeresztúri kultúra* népessége által, amely újabb déli, balkáni népesség benyomulásával, keveredésével alakult ki. Települését Bodrogszerdahelyen tárták fel. Halottaikat edény- és réztárgymellékletekkel temették el, jellemzően a férfiakat zsugorítva, felhúzott lábakkal a jobb, a nőket a bal oldalukra fektették. Kialakult a pásztorarisztokrácia, sírjaikban feltűnnek az arany ékszerek.

A III. évezred végén a vidékünkön a *bádeni kultúra péceli csoportja* települt le. Kiemelkedő magaslaton erődszerű településeket hoztak létre Bodrogszerdahelyen, Szentesen. A halottaikat hamvasztással temették (vissi csoport), urnákban. A rézkor utolsó szakaszában új kultúra hordozói érkeztek délkelet felől, beolvasztották a péceli csoport népességét. Ez a *nyírség-zétényi csoport*, telepeik feltárásokból ismertek. Paticsfalú házaik voltak, elterjedt volt a szövés, ezt a mintalenyomatok bősége tanúsítja. Temetőikről kevés az ismeretünk, általánossá vált a halotthamvasztás. Lelőhelyeik: Abara, Deregnő, Csicsér, Zétény, Nagykövesd, Bodrogszerdahely, Szomotor.

A Kr. e. II. évezred első évszázadait pusztító háborúk sora jellemzi, amelyeket nyugati és déli népcsoportok betörése váltott ki. A *korai bronzkori hatvani kultúra* beolvasztotta a péceli elemeket. Jellemzője az állattartás (miniatűr agyag állatfigurák, kerámiaműves-

1 J. Dankó Katalin–Patay Pál: Régészeti leletek a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményeiben. Miskolc, 2000. 20.

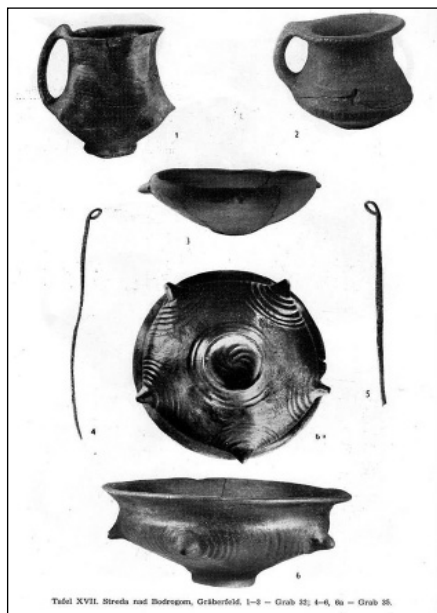
ség: árkolt bütyökdísz, textilminta és seprűs díszítéssel). Telepeiken hosszú közösségi házakat tártak fel, temetőikben nagyszámú urnasír található. A területünkre leginkább az *ottományi kultúra* közvetítette az északi-balti, a déli tengeri civilizációk közötti hatásokat. Északról a borostyánt szállították, délkeletről luxuscikket, de impulzusokat is a társadalom szervezéséhez, az erősített telepek építéséhez, a háziipar fejlődéséhez. Kerámiájuk gazdagon díszített, a bronz ékszerek változatosak, tökéletesek a csont tárgyak és az arany ékszerek, fegyverek és szerszámok. Emlékeiket többnyire sírokból ismerjük, pl. Bodrogszerdahelyről.

A füzesabonyi és a hatvani népesség folyamatos egybeolvadása figyelhető meg a vegyes rítusú újabb temetőikben, amelyeket névadó lelőhelyük után *Bodrogszerdahelyi-típusú leletcsoport*nak, fázisnak hívunk. Ezekre jellemző a birituális, a csontvázas és hamvasztásos temetkezés együttes előfordulása. 1955-ben a Bak-hegy északnyugati részén szennyvíz-csatorna ásásakor sírra és kerámiatöredékekre bukkantak. A Kassai Múzeum még ez év tavaszán és ősszel leletmentést végzett. Belo Polla 69 sírból álló temetőt tárt fel, amelyet a középső bronzkor *füzesabonyi kultúra* temetőjének határozott meg. A sírok közül kettő rézkorra datált, 24 csontvázas, 34 hamvasztásos és 9 szimbolikus (ezekben nem sikerült kimutatni a tetem maradványait). A halott mellé három kerámiaedényben (tál, bögre, egyfülű kisbögre) ételt helyeztek. Kevés sírban találtak szerény bronz ékszereket, bronztüket, két fülbevalót, nyakláncot, spirált. A temető mindössze 1500 méterre található a Kompos-dombtól, ahol a települést feltételezik.²

A virágzó középső bronzkort hatalmas népmozgások, hadjáratok megsemmisítették, egyedül az észak-magyarországi népesség élte túl, a helyi népesség és a hódítók kultúrájából táplálkozó *pilinyi kultúrát* hozta létre. Ebben az időszakban is a halott-hamvasztás jellemző. Urnatemetőből származik Bodrogszerdahelyről három nagyméretű urna, amelyeket a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őriznek.

A késő bronzkor bronzművességét jól tanúsítják az elrejtett bronzkincsek. A legnagyobb bronzlelet a környékünkről, Bodrogszentmáriáról került elő 1946-ban, amely 287 bronztárgyból állt. Szomotorban feltárt telepen raktárlelet, továbbá Bodrogszent (Plesany), Zemplén, Szőlőske raktárleletei bizonyítják, hogy a térségben, közelükben bronzöntő műhely lehetett.

A *korai vaskorban* (Kr. e. VII–IV. század) Bodrogszék és vidéke a *kustánfalvi műveltség* hatósugarába került. Telepeik homokdombokon épültek (Rad, Kisszeretva = Stretavka), ritkán vannak magaslatokon (Szomotor, Zemplén, Nagymihály). Bodrogszerdahelyen Hallstatti leletek kerültek elő. Temetőiket nem ismerjük. Kerámiájuk vastag, plasztikusan dí-

Tábl. XVII. Strede nad Bodrogom, Gräberfeld. 1–3 – Grab 32; 4–6, 8a – Grab 35.

**A bodrogszerdahelyi füzesabonyi kultúra temetőjének leletei
(Belo Polla nyomán)**

2 Belo Polla: Birituálne Füzesabonské pohrebisko v Strede nad Bodrogom. 345–386. In ASF III.

szített, mint luxusáruk először jelennek meg a fazekaskorongon készült edények. A vas- és bronztárgyak ritkák. A kora vaskori kultúra megtartotta jellegét az első kelta csoportok területünkre történt behatolásáig.

A *késő vaskorban*, a Kr. e. III. században (*La Tène kor*) nyugat felől kezdtek beszivárogni területünkre a *kelták*. Az első hullámban harcosok jöttek, erről az egyedülálló harcosok sírjai tanúskodnak Királyhalmecen és Cékén. A Kr. e. I. század a kelták virágkora, ekkor válik Zemplén központtá, a Bodrog völgyének stratégiai pontján, az útvonalak találkozásiánál, az átkelőhely védelmére. Itt létesült a nagyméretű földvár (150x240 m), amelynek sáncai döngölt agyagból, kőből és fával erősített védművel készültek. A hozzá tartozó településen a vár alatt fazekasok, kohászok, kovácsok és kőfaragók működtek. Termékeikkel kereskedtek is. Feltételezik, hogy a várhelyen pénzverőműhely is volt, ahol az ún. *madaras lovas érme*ket verték. Zemplén jelentősége a régió határait is túlszárnyalta, a területünk érintkezési pont, a dák és a kelta terület határán volt. Mindkettőnek része volt ennek az egyedi anyagi kultúrának a kialakításában. Első pénzeink is ebből a korszakból származnak. A legnagyobb temetőjük a földvárval szemben levő magaslaton, a Szélmalom-dombon volt.

A *római kor* Kr. e. 50-től Kr. u. 300-ig tartott. A Római Birodalom határai nem terjedtek ki a területünkre, így a kelta-dák lakosság háborítatlanul élt tovább. A római kor első két századában élénk lehetett a kereskedelem, pénzleletek sokasága erre utal. Bodrogszerdahely-Bak-hegyi telephelyről CAIUS felirattal került elő kerámia.

A korai népvándorlás szakaszában a helyi lakosságot nem űzték el, a birodalom és a barbár népek közötti harcok kihatottak területünkre, hiszen már a II. század végén (markomann háborúk) menekülő csoportok jelentek meg, akik összeolvadtak a korábbi lakossággal. A *vandálok*nak volt Bodrogszerdahelyen telepük. Temetőiket nem ismerjük, a Cékén talált fejedelmi síron kívül.

400 körül *harcias hun törzsek* kelet felől vonultak át a Tisza-völgy felső szakaszán. Ezt bizonyítja a Bodrogszerdahelyen feltárt telepanyag. A hun birodalom bukása után különböző germán népek, köztük a *gepidák* megszervezték a Kárpát-medence északkeleti felén központjukat, s 456 után következett a gepida királyság második fénykora. A gepida uralomnak a *longobárdok* és az ekkor keletről feltűnt félelmetes erejű lovas nomád nép, az *avarok* támadása vetett véget. Az *avarok* birtokukba vették az egész Kárpát-medencét, leigázva, később beolvadva a helyben maradt gepida és *szarmata* népességet. A nagyállattartó lovas nép történetének e korai időszakából nem ismerünk leleteket. A 670-es években újabb avar hullám, az ún. *griffes-indás népesség* megjelenése a *kései avar időszak*, településterületük a Hernádig húzódtott, északon a folyók mentén Kassa környékéig eljutottak, sőt, területünkre is. Bodrogszerdahely-Malomhomokon temetőjük került elő. A sírba helyezett edénymelléklettel került elő egy csonttárgy, László Gyula határozta meg a lelet funkcióját, megállapította, hogy a tárgy csontiga volt. Eurázsiai szárazföldön jelenleg is használják a rénszarvasigát.³

Az avarok bukásához belső hatalmi harcok, külső támadások (nyugatról a frankok, délről a bolgárok) vezettek, amelyek a népesség pusztulását eredményezték, de nem kizárt, hogy egy részük megérte a magyar honfoglalást.

Az avarokkal egy időben, valószínűleg a VII. században, a Kárpátok gerincétől, északról *szláv népesség* szivárgott be, akik keveredtek más keleti népekkel, s megtelepedtek a gyéren

3 László Gyula: Adatok az avarság néprajzához III. A Bodrogszerdahely-Malomhomoki lelet. Archeologiai Értesítő 1942. III. 1-2. füzet 334-340.

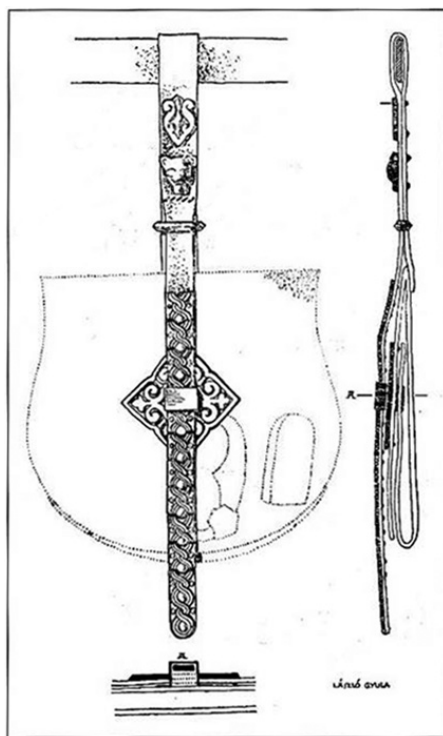
lakott peremvidéken. Rendkívül szegényes, nagyon kevés fémeket tartalmazó hamvasztásos temetőik Nagykövesden, Királyhelmecen, Zemplénagárdon, Karoson, Karcsán és Bodrogszerdahely–Bak-hegyen láttak napvilágot. Bak-hegyen 1937-ben Neustupny szláv halomsírt tárt fel, amely közel volt körülrakva, itt szláv hullámvonalas cserepeket talált. E szláv népesség megérte a magyar honfoglalást, s betagozódott a magyar királyság kereteibe. A Bodrognál szláv eredetű földrajzi nevei fennmaradtak, a honfoglalók átvették a helyneveket, földrajzi neveket.

A Kárpát-medencébe benyomuló magyarok tehát nem üres, lakatlan területet találtak, a késő avar szórványok beolvadtak a honfoglaló népességbe. Az avarokon kívül a szlávok a Bodrognál északkeleti és délkeleti részén itt laktak, az előkerült régészeti leletek alapján már a honfoglalás előtt. A Karos–Templom-dombi temetőben késő avar sír is volt a XI. századi sírok között. Hosszúhomokon, Tobajkán, Kenderszeren, Mórahalmon IX–X. századi hullámvonalas díszű, rosszul iszapolt, durva szemcséjű kerámiatöredékek az itteni szláv telepek emlékei. A szláv telepeket a Karcsa–Somoson és Királyhelmecen feltárt temetőből származó félhold alakú ezüstözött bronz csüngők 800–950 körülre kelteznek.⁴

A honfoglaló magyar törzsek 895-ben keltek át a Kárpátok hágóin, s 900-ban már a Dunántúlt is elfoglalták. Legalább egy-két generáció ideéig Bodrognál lett első hatalmi központjuk, erre utal egyrészt az egész területen feltárt honfoglalás kori temető nagy száma (29), másrészt az, hogy a temetők leletekben, méltóságjelvényekben (veretes öv, tarsoylemez, lószerszámdíszek), fegyverekben (szablya, harci fokos, nyíl, íj) rendkívül gazdagok.

Néha magányosan, máskor kísérő harcosaiktól és családtagjaiktól, házi szolgálóiktól körülvéve temették el azokat a kiemelkedő rangú vezéreket, akik a fejedelmek belső kíséretéhez tartozhattak (Zemplén, Bodrognál, Bodrogszerdahely, Karos).

Honfoglalás kori temető került elő a Zempléni-hegység legdélibb nyúlványán, Borodgszerdahely–Bálvány-hegyen. Az első két sírt még 1926-ban J. Kukla amatőr kutató találta, ezt követően 1937-ban a hadsereg betonerođítvány munkálataiba kezdett, s ekkor bukkantak két igen gazdag sírra, amelyeket a prágai Nemzeti Múzeum régészei, J. Neustupny és B. Svoboda és a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum munkatársa, Medveczky leletmentő ásátás keretében tárt fel. A Felvidék visszacsatolása, az 1938-as bécsi döntést követően már a Magyar Nemzeti Múzeum régészei, Fettich Nándor, László Gyula és Méri István, Malán Mihály antropológussal 1941-ben további 9 sírt tártak fel. A leletek sorsa sem kevésbé izgalmas, az 1926-os anyagot később a megtaláló a

Véres tarsoly a bodrogszerdahely–bálvány-hegyi honfoglalás kori temető 1941/3-as sírjából (László Gyula rekonstrukciója)

4 Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodrognál települostörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 1964. 135–137.

prágai Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az 1937-es honfoglalás kori leletek is Prágába kerültek, és jelenleg a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban is őrznek tárgyakat. Az 1941-es ásatás anyaga Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban 10/1941 1–63 és 10/1941 64–71 (szórvány) tételszámon vannak leltározva.⁵ A temető sírjait feldúlták, az előkerült leletek mennyisége arra enged következtetni, hogy ott több sír volt. A temető teljes nagyságát, így a sírok számát csupán feltételezhetjük.

A temetőt a vizes, mocsaras környezetéből kiemelkedő dombon találjuk, mint a honfoglalóinknál általában, csak hogy itt a hegy nem homokos, hanem főként kavicsos, köves, a legutóbbi időkig kőbánya működött e helyen. A megmentett sírok száma 13, a temető bolygatottsága miatt csak egy része ismert. Eredetileg több sírt feltételezhetünk. Nemek szerint: hat férfi, három nő, négy gyermek. A feltárt leletek és analógiák alapján a temető a X. század első felére datált, a honfoglalók első csoportjához köthető. A leletek gazdagsága rangos temetésre vall a közeli zempléni magas rangú méltóság, a vezér katonai kíséretéhez tartozó nemzetségfőt és nagycsaládját őrzi a temető. Köztük lovas sírokat, amelyek kifejezetten gazdag családok körében terjedtek el. A Felső-Tisza-vidéken feltárt honfoglalás kori temetők tíz legrangosabbja közé tartozik. A viselet tartozékai beszédesen vallanak egykori viselőjüknek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyéről.

Veretes fegyveröv került elő az 1937/2-es sírból, feltehetően a dúsan aranyozott öntött ezüst veretek háromféle övgarnitúra veretei, köztük a gyöngysorral keretezett szív alakú, közepén palmetta díszes veretek (bár nem kizárt, hogy az övveretek egy részével lószerszámot díszítettek), szíjvégek. Tarsolyzáró apró szíjveretek, köztük az egyik szakállas, bajszos arcot mintáz, és a hozzá tartozó kis szíjvég. A szakállas férfarcot mintázó kis veret egyedi a hazai honfoglalás kori leletek között. Az arc erősen mongoloid jellegű. Íjtartó tegez rojtmintás, palmettás veretei, tegezfüggesztő palmettás veret. Lószerszám veretei: ezüsből öntöttek, dúsan aranyozottak, palmetta díszes szügyelőveret, levél alakú veretek, stilizált levélcsokkal (az áttörésben egykor ékkő ülhetett), phalera (kantárrózsa): egyikén négy, másikon három forgó griff fejjel díszített, közepén áttört, kör alakú veretek, csótár (kúpos homlokdísz) és nagyszíjvégek. A tárgyak közül egyben méltóságjelvénynek számítanak: a fegyveröv, tarsoly, íjtartó tegez és a gazdag lószerszámveretek.

Méltóságjelvényként került az 1941/3-as férfi sírba a tarsoly, amelyben a tűzkészégeket hordták. A bőrtarsoly fedelét közepén rombusz alakú bronz bújtató veret a függesztő szíjat felül két kis bronz veret és ovális bronzkarika, és a zárószíjat tíz négyzetes, egymásba illeszkedő, szalagfonatot mintázó veret és alul ívesen záródó szíjvég díszítette. A tarsoly rekonstrukcióját László Gyula végezte el. A tarsolyt a nemzetség totemállatának jegyével, rókafejet mintázó verettel is ellátták, ez őrizte a nemzetségi származtatást. Ez bizonyítja, hogy a nagycsalád kiemelkedő tagja feküdt a sírban.⁶

Ugyancsak méltóságjelvényként is szerepel a férfi fegyvere, szablyája, annak ellenére, hogy nem volt díszes borítása, a ritka előfordulása miatt a fegyverzetéhez tartoztak a nyílcsúcsok (5), tegezében voltak, amelynek vasalásait feltárták és az úgynevezett reflexij, amelynek csontlemezei is előkerültek a feltáráskor.

Az 1941/2 férfi fegyverzete is reflexij (előkerült csontlemez borítása), nyilak, tartására szolgáló tegez vasalásait feltárták, nyílcsúcsokkal (6 db).

Az 1926/2 férfi sírból előkerült harci balta a fegyverzethez tartozott.

5 Ásatási jelentés, MNM Régészeti Adattár, szám: 4.B.1. ltsz:155.

6 László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 50. kép; Dienes István: Honfoglalás kori tarso-lyainkról. Folia Archaeologica 16. Budapest, 1954. 92–112.

Férfiak sírjából kerültek elő tűzkészségek (csiholó és kovakő) és vaskés: az 1941/2, 1941/8 sírokból, vaskés az 1941/3-as sírból.

Az 1941/5 gyermek sírjában a vasfokos már a férfivá avatás megtörténte utal.

A legrangosabb női sír az 1941/4-es, viseletéhez tartozott a tizenkét darabból álló aranyozott ezüst kéttagú csüngős és tizenöt csüngő nélküli veretből a veretsor, ezüstszalag töredékeivel, korongos vereteivel (10 db), bronz fülesgombbal, amelyek alapján a gazdag nő ruháját rekonstruálta László Gyula.⁷

Kéttagú csüngős veret származik az 1937/1-es sírból, ami alapján a nemének meghatározása lehetséges volt. Ebben a sírban ezüstszalag töredékei is előkerültek. Ezek feltehetően a ruhaszegély díszei lehettek.

Ékszer nagyon kevés került elő, egy aranygyűrű töredéke (az 1926/1 sírből), hajkarika (az 1941/2 sírből, két darab bronz, sima huzalkarika) és az 1941/7 gyermeksírből gyöngyök, az 1941/1 sírből 1–1 db zöldes és fekete-fehér üveggyöngy, az 1941/5 sírből pasztagyöngy 8 db, az 1941/6 sírből 5 db pasztagyöngy, gyermeksírokból és az 1941/7 gyermeksírből fonott ezüstlánc ismert.

Kifejezetten a honfoglalás korára jellemző a lovas temetkezés. Lóáldozatot a módosabb és gazdag családok temetkezéseinél találunk, a köznépi temetőekben ritkán, de mindig a közösség vezetőinél fordul elő. Bodrogszerdahelyen az 1937/1, 1937/2 és az 1941/2 sírokban temették el a lókoponyát és lábszárcsontokat a megnyúzott ló bőrében hagyva.

A lószerszámok, kengyelek, zablák, hevedercsatok, a jelképes lovas temetkezés nem magyarázható sem anyagi okokkal, takarékossgal, sem etnikai elkülönüléssel. Kengyelek: 1926/1, 1926/2 két db, 1937/1 két db, 1937/2 vaskengyelei elvesztek, 1941/2 két db körte alakú kengyel, csikózabla, hevedercsat, az 1941/3-as sírből körte alakú kengyelpár, egyszerű csikózabla, hevedercsat került elő.

Edény, kerámia: az 1937/1 női sírből került elő vöröses szürkésbarna, keskeny fazék, dupla fogójú, fenékbélyeggel. Körbefutó hullámvonalakkal és egyenes vonalköteggel díszített. A saltovoi kerámiával rokon.⁸ 1941/7 agyagbögre gyermeksírből, a koponya mellé helyezték, ételt adtak az elhunytak.

A temetőterkép elemzése közelebb visz a honfoglaló magyarság életének megismeréséhez, mivel hitük szerint a másvilág, ahová a halottak távoznak, tükröke a földi életnek, így minden tárgyat a halott mellé helyeztek, mert arra szüksége volt. A temető nagycsaládi jellegű, a sorok a jurtában kialakult rendet tükrözik. A sorokat, a benne lévő sírokat nem ismerjük, mivel a temető egy részét megbolygatták, feldúlták és megsemmisítették. Így csak feltételezzük, hogy a közösség tagjainak meg volt szabva a helye a temetőben, miként az életben. Férj-feleség, családok gyermekeikkel, házi szolgálkival temetkeztek a feltárt temetőrészben. Feltehető, hogy a korábban előkerült leggazdagabb sír északról csatlakozott, s az 1937/1 és az 1937/2 számú női és férfi sírokban házaspár nyugodhatott. Az 1926-ban előkerült férfiak fegyvereik alapján a katonai kísérethez tartoztak. A feltárt sírok olyan ismeretlen sírszámú, ismeretlen kiterjedésű temetőhöz tartoztak, ahová a honfoglalás kori társadalmi hierarchiában az elithez tartozó, igen rangos férfit és családját, továbbá fegyveres kíséretének és házi szolgálkainak családtagjait temették el egykoron. A leggazdagabb sírok a nagycsalád előkelőie, a szegényebb sírok a szegényebb családoké, szolgálké. Ezek

⁷ László Gyula i. m. 152, 372.

⁸ Fodor István (szerk.): A honfoglaló magyarság. Budapest, 1996. 139. 2. kép.; Nevizánsky, Gabriel–Košta, Jiří: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926–1937. Slovenská Archeológia LVII. 2009. 2. 301–354.

szerint bizonyos rangsor volt a családok között és a temetkezés is ebben a rendben történt. Mindenkinnek meg volt szabva a helye a temetőben éppúgy, mint az életben. A bodrogszerdahelyi nagycsalád temetkezése még a nemzetségi kötelék bizonyos fokú meglétére utal. A vérségi kapcsolatokat szívósan őrzik a temetkezési szokások.

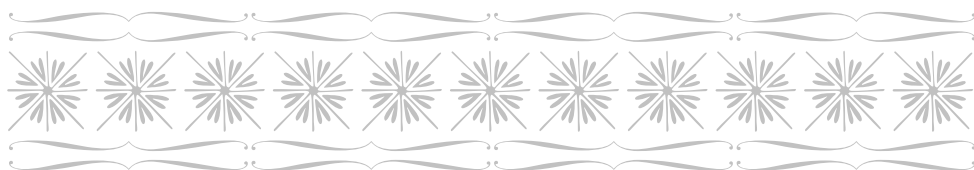
A temető vizsgálata feltárta a honfoglalóink másvilágról alkotott hitét. Kibontakozott előttünk a jellegzetes pogány szokás, amely meghatározta a mellékletek sírba adását. Hitük szerint a másvilágon a család ugyanabban a szerkezetben él tovább, mint ezen a földön. A test él tovább, tehát minden használati tárgyat, amelyre ezen a földön szüksége volt és a másvilágon is szüksége lesz, igyekeztek melléje adni. Ugyanaz a rend érvényesül a temetőben, mint az életükben. A temetkezési szokás őrzi és sokáig változatlanul tükrözte a nemzetségi kötelékeket. A honfoglalók ősi hiedelmeinek összességét, a hitvilág lényegét a sámánizmusban vagy másképpen a táltoshitben jelölhetjük meg.

Művészetük és a hitvilág szoros kapcsolatát honfoglalóinknál is megfigyelhetjük. A tarsolylemezek palmettás díszé nem öncélú díszítés, hanem az életfa sokszor ismételt ábrázolása. Az életfa formái feltűnnek a bodrogszerdahelyi lószerszám vereteken. Az életfa mentén a felső világba tartó áldozati ló feltűnik a zempléni korongon, amely patája helyén karmokat visel. A zempléni korongpáron sas (= turul) ábrázolást látunk, amely a totemős megszemélyesítője, az Árpád nemzetség ősatya. Az éltető Nap ábrázolása megjelenik a közeli karosi íjtartó tegezen.

A honfoglalás kori temető helye a magyar áldozótér emléke. A hegy, a föld, a kő a halottal összefügg, teremő anyag, ezek révén marad élő a halott ős a család számára. A későbbiekben a holttesttel való kapcsolat nélkül is megtartották kultikus vonásukat, áldozóhelyek lehettek. Ezek figyelembevételével érthetjük meg őseink temetkezési szokását, miért temetkeztek dombokon, kiemelkedő hegyhátakon. Az, hogy hegyre temetkeztek, már László Gyula szerint sem általános, s a kabarság csatlakozó katonai szolgálatot teljesítő, a peremvidéken letelepített törzshöz köti. Valójában köves kurgános temetkezéssel állunk szemben. Bodrogszerdahelyen az tette szükségessé a halom emelését, hogy a köves területen nem tudták megfelelő mélységig megásni a sírokat, s a halottra csak kevés kavicsos föld került, így a helyi kő pakolásával rögzítették, vagyis megakadályozták, hogy a halott fedetlenül maradjon. Így emeltek nagyobb halmot az elhunyt. A kabarok a dél-oroszországi temetkezési szokást elevenítették fel a területen. A helynév, a Bálvány-hegy elnevezés esetleg őrzi a temetőben felállított bálványoszlopot. A Bak-hegy elnevezés etimológiai vizsgálata bak-bog = Isten-hegy, a szent hely emlékét őrzi.

Talán a honfoglalókkal jöttek ide, s szereztek a Bodrogszerdahelyen birtokokat a Baksa nemzetség tagjai, s folyamatosan benépesítették a területet. Településünk első birtokosai is a Baksa nemzetségből származtak. A falu történetére vonatkozó írott források számának gyarapodása közelebb visz az Árpád-házi királyok korának, a település történelmének, épített örökségének megismeréséhez.

Jósvainé Dankó Katalin

Borsod-Abaúj-Zemplén megye

Árpád-kori templomai

a reformáció előtt és után

Igazán rendkívüli szerencse, „kegyelmi állapot” már az is, hogy ennyi középkori templomunk úgy-ahogy, de mégis megmaradt, dacára az időről időre betörő tatár hordák, hódító törökök, a hódoltság pusztításainak; és annak is, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a császáriak ellen vívott csatákban bizony, egy-egy település néha romba dőlt, és a temploma is nagy károkat szenvedett.

Választásom ezúttal azokra a XI–XIII. századi, illetve az ebben a korban épült, később esetleg gótikus stílusban átalakított, barokk részletekkel, toronnyal bővített Árpád-kori műemlék templomokra esett, amelyek a reformáció idején váltak protestánsná. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) 2006-ban nyilvántartott műemlék-adatbázisában Borsod-Abaúj-Zemplén megyében összesen 9 evangélikus és 97 református templom áll védelem alatt, közülük huszonkettő Árpád-kori református templom.¹

A reformáció idején evangélikussá lett templomok építési ideje a téma szempontjából lehatárolt időszakon kívül esik, főként a felvidéki szlovák és a szepességi cipszer ajkú lakossághoz kötött.

1. AZ ELŐZMÉNYEKRŐL

A kora középkori Magyarország nemcsak politikai, társadalmi téren ment át gyökeres megrázkódtatáson (be kellett illeszkednie a megerősödött nyugat-európai államok sorába, velük szemben meg kellett tartania szuverenitását), hanem a korábbi szellemiségét, a Róma előtti keresztény hitét, kulturális értékeit is át kellett rendeznie a fennmaradása érdekében. Mindez rövidesen a művészeti formavilágban is alapvető változásokat hozott létre. Szerte az országban látjuk nyomát, hogy ebben a korban felélénkül, pezsgővé válik a vallásos művészeti tevékenység: kőfaragások díszítik a templomok kiemelt részeit, a kapukat, oszlopfőket, módosabb helyeken keresztelők medencéket, kutakat látunk. Színes freskók borítják el a templomok külső és belső falait, a nyugati kereszténység művészete lassan kiszorítja a honfoglalást megelőző és a magyarság ősi hitvilágán alapuló, valamint a Bizánchoz köthető vallásos művészetet, ám elemeiben: egy-egy kőbe faragott vagy falra festett motívumban, szimbólumok alkalmazásában átörökíti azt. Létrejön egy rendkívül gazdag sokféleség, a falusi templomok mindegyike sajátos egyediséggel rendelkezik, ezeknek a templomoknak „lelkük” van.

Életkoruk pontos meghatározása gyakorta nehéz, mert az építésük és az írásbeli adatok között igen nagy eltérés is lehet. Némelyikükről egyáltalán nem is rendelkezünk korabeli adatforrással. Az egyértelműséget nehezíti az is, hogy a különböző adatközlők egymástól

1 Ugyanezen a listán a 9 evangélikus és 97 református műemlék templom mellett 30 görögkatolikus, valamint 99 római katolikus műemlék templomot, kápolnát, temetőkápolnát találunk. Az evangélikus templomok későbbiek, barokk stílusúak, egy közülük copf stílusban épült. XII–XIII. századi, illetve ilyen eredetű műemlék templom áll a következő településeken: Abaújkér, Abaújtúr, Aggtelek, Alacska, Alsóvadász, Boldva, Egerlövő, Felsőregmec, Göncruszka, Hernádbúd, Hernádszentandrás, Karcsa, Kázmárk, a hajó román kori, szentélye gótikus; Ládbesenő, Miskolc, Avasi templom, Nagybarca, Ragály, Rakacaszend, Sajókeresztúr, Szalonna, Tornyosnémeti, Vizsoly, a szentélye román.

eltérő időpontokat jelölnek, mert az eredeti adatok hiányában vagy az építménynek a látható művészettörténeti jegyei, vagy esetleg a mai megjelenési formája szerint sorolják be ezeket. Amennyiben az épületet többször és lényegesen átépítették, az eredeti szerkezet és forma elvész, esetleg csak nem látható; akkor csak a régészeti kutatások adhatnak a kérdésekre valós választ. Számos példa mutatja ezeket az eltéréseket, tehát a meglévő adatok kezelése is körültekintést igényel.²

Az ebben a szűk, nagyjából három évszázados időintervallumban épült templomaink közül legtöbb az apró falvakban, kisebb forgalmú településeken őrizte meg az eredeti, vagy ahhoz közel álló építési formáját; éppen a zártság, a szegénység és a protestáns puritán szemlélet okán. A közben végbement változtatások nyomai (bővítés, bontás, kisebb-nagyobb fokú újjáépítés) a műemlékvédelmi munka eredményeként általában jól láthatók. Ezek a templomok az egyszerűségük mellett különleges, bensőséges hangulatot árasztanak, mindegyikük sajátosan egyedi. Adódik ez a lehetőségekből, a kegyúr ízléséből, a hely szelleméből egyaránt. Ugyanis, míg kezdetben csak az egyház rendelkezett templomépítési joggal, a nemzetségfők, később a nemzetségek fellazulásával a jelentékeny birtokkal rendelkező családok – akár az egyházi hatalommal szembeszegülve is – maguk váltak templomalapító kegyurakká. Számukra ez egyben a hatalom és a gazdagság fontos jelképe volt. A legkorábbiak a várkapolnák mintájára épült *körtemplomok* (rotundák), többségük valószínűleg plébániatemplom szerepét töltötte be, egyes feltételezések szerint szolgálhattak egyéb szakrális célokat is.³

A téglából falazott körtemplomokat később, a hívők számának növekedését követve szükségszerűen megnyitották a nyugati oldalukon, és természetből egy, a szentély szélessé-

A karcsai református templom egyik oszlopfője kereszténység előtti elemekkel

généál általában nagyobb szélességű hajóval bővítették. A rotunda így a templom apszisává vált, és ezzel kialakult a középkori templomok egyik alaptípusa. Ennek a csoportnak kiemelkedően szép, és sajátosan egyedi példája több szempontból is a karcsai és a szalonnai református templom, mert a szentélyük nem íves, hanem hatkaréjos. Ilyen típusú tervek alapján a johanniták építettek hazánkban, akiknek építőműhelyük is volt Kiszomborban. A két templom elemzésére itt most nincs

2 Az alacsikai református templom például a KÖH hivatalos műemléki besorolása szerint XIV. századi gótikus épület, amelyet 1786-ban átépítettek, és a XIX. században bővítésekkel láttak el. A szépirodalom, hogy eredetileg XIII. századi román stílusú, amelyet a XIV. században alakítottak át gótikus stílusúvá.

3 A karcsai templom esetében felmerült, hogy az eredetileg rotundának épült része a szentföldi utak emlékére, hálaadásként építtette II. András a johannita renddel, de ez nem bizonyított, így a kérdés ugyanúgy nyitva marad, mint a karcsai református templom építésének egyéb körülményei.

mód, hiszen témakörön kívül esik, ám az építési idejük körülbelüli megközelítéséhez adhat támpontot néhány egybeesés.⁴ Annyit tudunk, hogy Karcsán a rotunda a XI–XII. a hajó pedig a XII–XIII. században épült, s mint ilyen, a megyében az egyik legrégebbi lehet. A szalonnai református templom építési ideje is bizonytalan, viszont hazánkban egyedülállóak a bélletes ablakai, amelyek egyértelműen bizánci-balkáni hatásra utalnak.

Az Árpád-kori templomépítészet másik csoportját alkotják a *téglalap alaprajzú*, síkmennyezettel lefedett; egyetlen hajóból és a hozzá csatlakoztatott, egyenes szentélyzáródású vagy félkupolával boltozott apszisból álló, terméskőből falazott épületformák. Ez az alaprajz a XI–XII. században volt a leggyakoribb. A templomok kb. hatoda-hetede épült ekkor egyenes szentéllyel, a többi pedig íves záródással. Később, a XIII. században az arány kiegyenlítődik, tehát önmagában a szentélyzáródás nem alkalmasORMeghatározásra.

Me gyénkben ebbe a típusba tartozik az abodi református templom, amelynek építési ideje szintén a múltba vész, minden valószínűség szerint XIII. századi. Nagyon kicsi, egy módosabb parasztháznál semmivel sem nagyobb. Alaprajza típusos: egy hajó és egy egyenes záródású szentély együttese, mintaszerű méretezéssel. Tetején kis huszártorony, arányosan alacsonyabb hajó, ennél is alacsonyabb és rövidebb szentély, a legrégebbi Árpád-kori templomaink megmaradt szép példája. Sajnos, elkeserítő állapotban van. A településen már csak 2–3 nagyon idős hívő él, akiknek kedvéért minden hétfőgén tart istentiszteletet egy vendég lelkész. Gondnoka a rég elhunyt presbiter katolikus felesége, aki idős kora ellenére nagy szeretettel, példás odafigyeléssel gondozza szeretett templomát, és nagyon fél attól, hogy bezárják, mert reménytelenül vizesedik, felütötte a fejét a salétrom, majd' derékmagasságig. Sürgősen tenni kellene érte valamit!

Az abodi református templom

A késő romanikában előforduló szentélyalaprajzok közül említést kell tennünk a rakacszendi református templomról. A XII. században épített kis téglatemplomának szentélye patkós alaprajzú volt, ehhez építettek a déli oldalon hozzá a XIII. században egy másik, valamivel nagyobb, kőből falazott templomot. Érdekes megoldást alkalmaztak: a régi templom déli falát meghagyták, így annak ablaka az új templom északi ablaka lett. Ehhez hasonló kettős templommal a megyében nem, az országban is csak Szentpéter-Dörgicsén

4 Mindkét templomot antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelték, ez mutathat valami kapcsolatot II. Andrással, akinek második felesége, antiochiai Anna hatékonyan terjesztette Szent Margit tiszteletét. Mindez egyelőre csak a feltételezések egyike.

találkozhatunk, de az is csak romos állapotban maradt ránk. A régi kisebb templom ezt követően a kegyúri család kápolnája, egyben temetkezési helye lett egészen a XV. századig, 1820-ban lebontották, de alapjait a műemlékfelügyelőség rögzítette, ma is megtekinthető.

Sorolni lehetne még hosszasan Borsod-Abaúj-Zemplén megye Árpád-kori templomainak szépségét, sokféleségét, területi korlátok miatt ez azonban most itt nem lehetséges.

2. A REFORMÁCIÓ KIÁRAMLÁSA

Eltelt pár évszázad, és a reformáció tanai fogékony befogadó közegre találtak a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye történelmi megyéiben. A megrendült egyetemes és belpolitikai helyzet, a török pusztítások, majd a hódoltság idején nagyon gyorsan mentek végbe a folyamatok, hiszen a földbirtokos főnemességnek és a legkisebb falu közösségeinek is lehetőséget kínáltak arra, hogy újraalkossák önmaguk viszonyrendszerét a hithez és a társadalmi léthez; erősítette a nemzeti öntudatot. A török „húzd meg, ereszd meg” taktika pedig inkább a reformátoroknak kedvezett, semmint az amúgy is megtépzott katolikus klérusnak. Luther Márton 1517-ben tette közzé tételeit, és a reformáció történetének első korszaka, a tanok befogadása nálunk már nagyjából 1540-ig befejeződött. Írásos adatok mutatják, hogy a karcsai templomot például 1527-ben, tehát a lutheri alapvetések közzététele után 10 évvel már birtokba vették a reformátusok. Történelmi időszámítás szerint ez mindössze egy pillanat.

2. 1. A reformátorok nagyon gyorsan elkezdték az önszerveződést. Prédikátoraik járták a vidéket, és közben visszatértek Wittenbergből a kiküldött fiatalok is. A templomokat nem ritka esetben romokban, kiegetve, fedél nélkül kapták meg a törökdúlások miatt. A szükséges újjáépítési munkák során, de az ép templomokban is lebontották a református liturgia számára haszontalanná vált sekrestyéket, a tetőre, torony csúcsára a kereszt helyett felkerült a betlehemi csillag, és az éberség, hűség, bűnbocsánat jelképe: a kakas. Megkezdődött a templomok belső terének a református liturgiának megfelelő átrendezése, átszervezése is „Az én házam imádságnak háza” (Mt.21,13.) központi gondolat elve alapján. Ennek értelme az, hogy a templomban az Ige, a lelkész és a gyülekezetének az együttes jelenléte működik, minden egyéb csak zavaró, figyelemelterelő, tilos. Ennek megfelelően mindent eltávolítottak a templombelsőből: szobrokat, képeket, mellékoltárokat, kereszt-feszületet. („Meggyszenülnek mind a faragott képek szolgálói, a kik bálványokkal dicsekednek” Zsolt.97,7. Károli Gáspár ford.). Kivétel ez alól a szigorú tiltás alól a fiait a saját vérével tápláló pelikán, amely a faragott szószékek koronájának tetején az egész belső teret meghatározó módon jelképezi a krisztusi szeretet-áldozatot. A református templomokban az épületek térszervezése a gyülekezeti összetartozást mint alapfunkciót fejezi ki. A liturgikus térbe tették a körbejárható úrasztalt, és ha nem ott volt eredetileg, akkor a közelébe, a diadalív mellé építették át a központi szerepet betöltő szószéket is. Hozzá kapcsolódva vagy egybeépülve vele baldachinos papi széket, néhány templomban a szószék másik oldalán a presbiterek számára hasonlóan kiemelt padokat készítettek. Fontos térnövelő szereppel és használati renddel bírtak a már meglévő, vagy a reformátusok által épített karzatok. Ide építették a közös éneklést erősítő orgonát, mely a liturgiában az igehirdetéssel együtt meghatározó.⁵

A padokat minden épületrészben úgy állították be, hogy azok a szószék felé nézzenek. Az apszis szerepe ezzel megszűnt, oda is padokat helyeztek el, ritka esetben karzatot is építettek a keleti falra.

5 A karzat a legújabb kutatások szerint a XII. században amúgy sem a templom kegyurának megkülönböztetett helye volt, mint hitték korábban, hanem valamelyik arkangyal tiszteletére épített oltár elhelyezésére szolgált.

2. 2. A reformáció után, mivel nem tűrték meg az alakos falképeket, lefestették a freskókat. Legtöbb esetben azonban nem verték le a korábbi vakolatot, és a falképeken látható szentek arcát ábrázoló részeket. Ennek köszönhető, hogy a különleges szépségű freskók egy része épségben megmaradt. Akadtak templomok, amelyek falára Luther-rózsát, életfás, növényindás, tulipán és szív motívumos mintákat festettek, de legtöbb esetben fehérre meszelték a falakat, ami nagy szerencse, mert a mészréteg levegőzőtt, és mintegy konzerválta az alatta lévő falfestmények egy részét legalább. Pótolhatatlan veszteségek akkor keletkeztek, amikor a falakat tégláig visszaverték, újravakolták, és így festették fehérre. Szerencsére ez nem sok esetben következett be, itt is a szegénység győzedelmeskedett talán; olcsóbb volt egyszerűen lefedni, semmint teljesen leverve újravakolni az épületet kívül-belül.

Amint lehetőség nyílt rá, a belső berendezést újra cserélték, leginkább a népies barokk jelenik meg a szószékkoronákon, padokon, a karzatok előlapjain. A megoldásokat mindig a szükség és a lehetőség határozta meg; előfordul, hogy a templom keleti felén klasszicizáló, a nyugatin pedig népies barokk jelenik meg a padokon. Igen nagy szerencse, és tiszteletre méltó, hogy az eredeti ácsolt padokat, előtámlákat a legtöbb helyen nem tűntették el, hanem szépen őrzik a templom karzatán az utókornak, a nagyobb jelentőségűeket átadták a szerencsi, a miskolci Herman Ottó, vagy a budapesti Nemzeti Múzeumnak.

Az egyes templomok, -csoportok berendezéseit nincs mód itt összegezni, közülük ezúttal a szalonnait emelem ki, mert szószékét a megye legszebbjének tartják általában a hasonló korú templomok sorában. Kézzel faragta egy naprágyi⁶ ácsmester 1801-ben. A lefelé fordított kehely alakú szószékét és a koronát, a hangvetőt is növényekkel, indákkal, magvakkal díszítette, a korona csúcsára pelikánt faragott. A szószék előállítási költségeit a szalonnai gyülekezet adományozta a templom javára. A templomot 1777-ben festett fával mennyezték, de azt 1922-ben levakolták, és tönkre is ment. Megmaradt viszont az ugyanabban az évben készült fa karzat, előlapjain festett képek: népies barokk fekvő medálban az Éden fája, és a kétfelé bontott 1777-es évszám.

Az úrasztala is figyelmet érdemel, ugyanis építésénél felhasználták és műkövel egészítették ki az eredeti, rakacai márványból készült oltárkő maradványait. Ez általánosan jellemzi a reformátusokat: a régi oltárokat nem távolították el, hanem felhasználták a saját liturgikus rendjük szerint. Az úrasztali edényeiket is méltán őrzik, ezek némelyike XVI–XVII. századi munka.

2. 3. Külön tételt képeznek a *festett kazettás mennyezetek*. Megítélésük ugyanis messze nem egységes már egészen Orbán Balázs óta, aki ezeket romlott formáknak, szükségmegoldásoknak tartotta. A kazettás mennyezetekkel foglalkozó művészettörténészek, néprajzkutatók és az ősmagyarág kutatói eltérő álláspontból értelmezik a rájuk felfestett képeket, motívumokat. A néprajzosok némelyike, egyetértően Orbán Balázssal, lényegében úgy véli, hogy ezek a református közösségekben azért lehettek ennyire kedvelt megoldások, mert a freskók lemeszelése után vágytak valami színesebb világra, de a szegénységük miatt csak ez a megoldás volt számukra elérhető. A művészettörténészek közül többen az itáliai reneszánsz kazettás mennyezet közép-európai változataként értelmezik a hazaiakat. A harmadik kör – nevezhetjük szellemtörténetinek talán – a manicheista vallásból, az asztrológiából és a *Bibliából* levezetve a kereszténység üdvörténeti „leírásának” képi rendszerét látja a festett kazettás mennyezeteken. Érvek és ellenérvek akadnak jószerével. A művészettörténeti alapvetést tartom leginkább kérdőjelesnek. Igaz, az itáliai reneszánsz

6 Naprágy (szlovákul Neporadza) község Szlovákiában, a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásában. Tornaljától 12 km-re délkeletre, a magyar határ mellett fekszik.

egyik vonulata egybeesik a hitújítási törekvéssel, és az is igaz, hogy a reneszánsz éppen a XVI. században, a reformáció idején éri el Közép-Európát. A kazettás mennyezetek a XVII–XVIII. században terjedtek el, először Erdélyben, majd Magyarországon. Ilyen értelemben akár egy elkészett és specializálódott formának is tarthatók a kazettás mennyezetek. Elgondolkodtató azonban, hogy míg az itáliai reneszánsz kazettás mennyezetek minden egyes eleme egyforma, nálunk a templomok döntő többségében nincs két azonos, azok mindegyikén különféle szimbólumok, ember- és állatábrázolások, bibliai jelenetek, a zodiákusra utaló szimbólumok, egyéb képi jelek láthatók. Valami többletet tehát magukban foglalnak ezek, és akadnak olyanok, akik állítják, hogy ezek a jelek „olvashatók”, leírják az egész üdvtörténetet. Kérdések sora, amelyek válaszra várnak. A hazai kazettás mennyezeteket Erdélyből érkezett asztalosok festették, a végeredmény színvonala is különböző, egyes templomokban egészen magas esztétikai értéket képviselnek. Valószínű, hogy nem mindannyian értették valamennyi ábra jelentését, mert az egyes műhelyekben sablonok után tanulták a képi alapot, és értelmezték a saját stílusuk szerint ezek a mesterek. Borod-Abaúj-Zemplén megyében 10 műemlék templomban készültek kazettás mennyezetek, ezek közül csak Alacska református temploma Árpád-kori, a többi barokk, illetve késő barokk. A szentsimoni templom pedig Árpád-kori, de római katolikus.⁷

További kérdés, hogy mit rejtenek a lefestett famennyezetek, lemeszelt falak, amelyek korábbi felfestett ábrázolásokat takarnak el egyelőre a szemünk elől⁸.

3. A MŰEMLEKVÉDELEMRŐL

Az évszázadok során ezeknek a műemlék templomoknak többségét a kegyúr, a presbitérium kisebb-nagyobb mértékben átépítette a helyi szükségleteknek és korstílusnak megfelelő módon. Nem ritka esetben ezzel megváltozott az egész épülettest karaktere, stílusa is. A sekrestyéket, néha a cintermeket is lebontották, kereszthajókat építettek, ablakokat nagyobbítottak meg, új, barokk tornyokat emeltek. Közben az állaguk is romlott, s a műemlékvédelemnek igazi kihívása abban jelentkezett: az egymásra rakódott rétegekből, a meglévő állapotból melyik korszak legyen meghatározó a felújítások során: az eredeti román, vagy a belőle továbbgondolt gótikus? Mit kell meghagyni a későbbi barokk elemekből? Mindez hogyan egyeztethető össze a népies barokk vagy klasszicizáló berendezéssel? Megannyi kérdés, amelyeknek arányairól egy-egy felújítás során dönteni kell. Az 1970-es évek kezdetétől egy erőteljes felújítási hullám eredményeként felbecsülhetetlen értékek mehekültek meg, és kerültek helyükre körültekintő módon, hitelesen.⁹

Érdekes kérdés az is: a református gyülekezetek és lelkészeik hogyan fogadták templomuk freskóinak, mennyezetének rekonstrukcióját. Azt tapasztaltam, hogy tartalmilag nincs ellenállás, sőt, büszké a templomukra, és örülnek, ha az a figyelem előterébe kerül.

7 1650: Szentsimon, római katolikus; 1665: Rudabánya; 1673: Gömörszőlős; 1734: Jósavfő; 1761: Edelény; 1771: Alacska; 1772: Sajócecség; 1784: Imola; 1797: Teresznye.

8 Ilyen például Ládbesenyő református temploma, amelyről vélelmezik a középkori eredetet, de feltárása még nem történt meg, vagy nem publikált. Annyi tudható, hogy a középkorban a település a Miskóc nemzetség birtoka volt, így nem kizárt, hogy kegyúrként a nemzetség valamelyik tagja templomot épített ezen a helyen. Mai alakjában a templom épülete XVIII. századi barokk, festett famennyezetét levakolták. Fakarzatai közül az egyik 1756-os felirat áll, elképzelhető, hogy a lefestett mennyezet is ugyanakkor készült.

9 Utóbb bebizonyosodott, hogy az ezekben az években előszeretettel alkalmazott beton a pótlásra és elkülönítő jelzések használatára nem teljesen alkalmas. Véleményem szerint ez Szalonnán, a nyugati oromzaton kifejezetten bántó, és többekkel együtt gondolom, hogy minimum kérdőjeles Karcsán, ahol erőteljes betonnal jelezték a hajdani háromhajós templom szerkezeti osztásait. Az is kiderült, hogy a beton ráadásul kárt is tesz az épületben, mert „megeszi” a környezetében lévő természetes követ.

A nagyobb baj a forráshiány és a műemlékvédelem bizonytalan helyzete. Egy kis gyülekezet a saját erejéből soha nem lesz képes megvédeni temploma állagát, bármennyire igyekeznek is adományokat gyűjteni. A szigorú műemlékvédelmi előírások fokozzák számukra a nehézséget. Semmit nem tervezhetnek szisztematikusan és folyamatosan. mert jelentősebb összegekhez csak akkor juthatnak, ha sikerül egy pályázaton eredményt elérni – amire nagyon kicsi az esély –, vagy ha a Tiszáninneni Református Egyházkerület képes segíteni. Így aztán vannak sikertörténetek, és az összeomlás szélén álló, vizes, salétromos, gombás templomaink ugyanazon a palettán.

4. ABAÚJVÁRI REFORMÁTUS MŰEMLÉK TEMPLOMA

Az egyik ilyen példaértékű történet az abaúvári református templomhoz fűződik, amelynek sorsáért nem kevesebb, mint 17 évig küzdött a település lelkésze.

A műemléki besorolás alapján az abaúvári templom XIV. századi, azonban a régészeti feltárások ennél jóval korábbi állapotot feltételeznek. Az már bizonyos, hogy a földbirtokos Perényiek a korábbi, saját maguk által épített templomot reprezentatív céllal a gótika jegyében újjáépítették, de a régészeti feltárás során a korábbi templom diadalív falánál valószínűsíthetően egy Árpád-kori temető nyomaira bukkantak. Ezért elképzelhető, hogy a mai templom alatt egy sokkal korábbi kő- vagy fatemplom nyomai kerülnek még napvilágra. Ez a kutatás még nem kezdődött el.

A történet 17 évvel ezelőtt indult, amikor Tóth István pályakezdő lelkészként érkezett Abaúvárra, és szembesülnie kellett azzal, hogy az aljzat felszedve, a padok egy közeli tanyán vannak, a templom istentisztelet meg tartására teljességgel alkalmatlan. Miközben kiderült, 1912-től tudni lehet, hogy a templomban a felszíni festés alatt gótikus freskó van. 1947-ben az is nyilvánvaló lett, hogy ez jóval nagyobb, mint hitték, 1997-ben pedig bizonyossá vált, hogy a mérete 520 m². Ilyen nagyméretű, egybefüggő freskó nemcsak hazánkban, de egész Közép-Európában nem található. Az egyik legértékesebb, felbecsülhetetlen értékünk ez a templom, amelynek jelentőségét még az is növeli, hogy a 2008-as régészeti feltárás közben megtalálták a templom építtetőjének, Perényi Péter országbírónak a közel 600 éves sírkövét.

A lelkésznek a tortúrák sorát kellett végigkínálnia 2000-től – ezek részletezésére itt most nincsen mód –, mert állami forrásokat nem, csakis egyháziakat kapott, amelyek azonban nem voltak elegendőek döntő fontosságú lépésekre. Mire a műemlékvédelem által előírt mindenféle szakvéleményt beszerezték, már csak arra maradt a Millenniumi Vallási Alapból kapott jelentős pénzből, hogy a tetőszerkezet anyagait megvásárolják. Következett 5 év helyben járás, a pályázataikat vagy nem fogadták el, vagy – úgy érezték – vissza-

Az abaúvári református templom szentélye

Perényi Péter sírköve

dobták olvasatlanul. Később, 2008-ban a Tiszáninneni Református Egyházkerület-től újabb jelentős összegű támogatást kaptak a régészeti munkák folytatására, ám a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat olyan tarifákat szabott meg munkadíjként, amelyeket aránytalannak tartottak, és nem is tudtak teljesíteni maradéktalanul.

A történet tehát keserves, és a közben eltelt évek száma sem csekély. 17 év után jutottak el odáig, hogy pályázati forrásból, 47 millió forintból részlegesen megújulhatott a műemlék templom. „Tizenkét éve küzdünk azért, hogy az épület istentiszteleti helynek alkalmas legyen” – nyilatkozta Tóth István, a gyülekezet lelkipásztora. A következő hatalmas lépés a freskók kibontása, helyreállítása lesz. Várjuk, és nemcsak ezt. Számos értékünk van többé-kevésbé hasonló helyzetben, remélhetőleg történnek érdemi döntések és melléjük szakértelem és anyagi forrás is rendeltetik!

Halmai Margó

Szemponatok a reformáció kortörténeti értelmezéséhez

A reformáció századában a nagy fölfedezések után vagyunk, gyarmatbirodalmak kiépítése folyik. Spanyolországba áradnak az újvilági kincsek és gyarmati javak, megalapozva egy olyan világbirodalom kiépítését, amelyben sohasem nyugszik le a nap. Az egyeduralkodó azonban megtörik Anglia ellenállásán, s a spanyol mellett az angol, holland, francia piac is fölvirágzik, a német és a keleti viszont háttérbe szorul. A század végén a spanyol kultúra még teljében, de a hatalom hanyatlóban van. A nyugati polgárosodás belső társadalmi feszültségeit parasztmozgalmak és kiélezett felekezeti ellentétek is mutatják. A protestantizmus hódítását csak több évtizedes háborúval tudják visszavetni, de ez már az ellenreformáció időszakába nyúlik át.

Magyarországon véget ér az utolsó, nagy nemzeti király – I. Mátyás – uralkodása és ezzel az a hatalmi virágkor is, amelyben a Magyar Királyság Európa jelentős tényezője lehetett. A társadalmat belső mozgalmak, parasztlázadások gyöngítik, szemben áll egymással a nemzetközi nagypolitikát megtestesítő főnemesség és a nemzeti érdeket képviselő köz-

nemesség. Folyik a küzdelem azért, hogy magyar vagy idegen királyé legyen a főhatalom. A Habsburg trónigény 15 éves háborúval tör a hatalomra, az ország függetlenségét pedig a nyugatot célzó, török nyomulás fenyegeti, előkészítve egy 150 éves hódoltságot, s az ország és a nemzet három részre szakadását.

VALLÁSSÓSSÁG

Mai szekularizált világunkban már elképzelhetetlen, hogy a XVI. században még nincs az életnek olyan területe, amely az isteni tekintélyre hivatkozó egyház igazolása nélkül bármilyen tevékenységet megengedne. A vallásosság mellett a magánéletnek, közéletnek, hivatásnak, a munka világának, tudománynak, művészetnek, szórakozásnak egyaránt megvolt a legfőbb szabályozást jelentő, teológiai igazolása. S ha nem is mindig tökéletesen, de működött ez a modell, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy bárki, bármilyen téren belefogott valamibe az egyház jóváhagyása nélkül vagy egyenesen a rosszállása ellenére, akkor nemcsak annak tette ki magát, hogy megbotránkoztak benne, súlyos támadások, bírálatok érték, de ki is közösihették vagy – eretnekként – akár kivégezhették. Az egyház közvetítette a nyilvánosság felé azt, hogy valami Istennek tetsző-e vagy nem tetsző, akarat szerint való-e vagy sem, s az előző esetben támogathatták, az utóbbiban határozottan fölléptek vele szemben.

A kulturális, társadalmi, gazdasági területeken funkcionáló társadalmi élet valamennyi megnyilvánulásához – vállalkozáshoz, gondolathoz, javaslatához, döntéshez – szükség volt a teológiai igazolásra, mivel ennek hiányában az ördögtől valónak nyilváníthatták és számíthatott a legrosszabbra is. A társadalom minden osztályának és rétegének ehhez kellett igazodnia, bár a felsőbb rétegeknek nyilván könnyebb volt egyházi áldást szerezni, míg a legsóknak gyakorlatilag ez legtöbbször lehetetlennek bizonyult.

A humanista tudomány, a reneszánsz művészet nem vallás-, vagy egyházellenes lázadás próbálkozásai még, hiszen a legnagyobb megrendelőjük, kenyéradójuk az egyház, hanem a vallásosság magasabb szintű gyakorlásához segítő irányzatok. A művészet elsősorban az istentisztelet kiteljesedésében, a keresztyén hit megélésében segít, a tudomány pedig a teológiai munka legfontosabb eszközeit teremti meg.

A hitviták kora az a kor, amelyben minden fölvetett kérdés kizárólag vallási alapon, teológiai kontösben szalonképes. Amikor tehát azt látjuk, hogy hatalmas társadalmi, politikai, akár katonai erők feszülnek egymásnak, látszólag igen elvont, filozófikusnak tűnő, elméleti kérdések miatt, akkor mögöttük nem pusztán felekezeti, teológiai problémákat láthatunk, hanem megtalálhatjuk a társadalom vallásos frazeológiával fölvezetett, valamely életfunkcióját, amiről időszerűen döntení kell. Ezért látjuk a hitviták lezárását követően legtöbbször mindjárt az új társadalmi formációk bevezetését, rendszerint a haladó, polgári berendezkedés irányában. És ezért kötelező többek között a korszak valamennyi világi, közéleti emberének – fejedelmektől, uralkodóktól kezdve a legkisebb közéleti döntéshozókig – kiemelkedő teológiai műveltséggel bírni és a javaslataikat az akkori igényeknek megfelelően, a színvonalas teológiai gondolkodás nyelvén megfogalmazni. A legsó néprétegekben – a jobbágyság, parasztság körében – amikor megmozdulásra kerül sor, az mindig Isten ügyére hivatkozással, vagy valamely „szent ember”, parasztproféta, szektavezér követésével történik, aki a felkelés vallási ideológiáját fogalmazza és hirdeti meg.

Amint a világiak egyre szélesebb körben sajátították el és használták a teológiai műveltséget, lassan megdőlt az egyháznak az a privilégiuma, amely szerint egyedül ítélteti meg azt, hogy mi az Istennek tetsző és mi nem, vagy mi az Isten akaratja és mi nem az. Hiszen ezeknek a kérdéseknek részben a világiak is szakértői lettek, s bírálhatták az egyház dön-

tését éppen Isten írott kijelentése – a *Biblia* – vagy a tanulmányozott hittételek alapján. Amikor partnerként szólhattak hozzá az egyház által kinyilatkoztatott teológiai, erkölcsi minősítésekhez, akkor a középkori viszonyok végleg elmozdultak: hivatalosan még igen, de a gyakorlatban már nem egyedül az egyház volt az isteni igazság egyetlen kinyilatkoztatója, ez a privilégiuma megszűnt, számítnia kellett kritikára, cáfolatra, akár ellenállásra és el kellett tekintenie az addig az eretnekekkel szemben – gyakran a népirtásig – alkalmazott eszközöktől. Ezt a folyamatot csak fölerősítette az a társadalmi tapasztalás, amely az egyházban jórészt nem láthatott mást, mint egyetemes – a világiakhoz hasonló – korrupt hatalmi intézményt, amely gyakran visszaélt a hivatásával.

ELŐZMÉNYEK

A közhelyről, amely szerint a reformáció azzal kezdődik, hogy Luther Márton 1517-ben kiszögezi a wittenbergi vártemplom kapujára az egyház megújítását célzó 95 pontját, már az általános iskolában tanulnak a hittanos gyermekek. Ha azonban történetileg közelítünk ehhez az eseményhez, megállapíthatjuk, hogy az akkor forrongó Európában valóságos pamfletháború dúlt már 1517 előtt, de azután is, ami azt jelentette, hogy – hála a nyomda, a kéziszajtó alkalmazásának – tucatjával szögeztek ki hasonló követeléseket korábban és később is, szinte minden nyugati országban. Következésképpen Luther Mártonnak ez a cselekedete nem minősíthető a maga nemében sem egyedi, sem első cselekedetnek, s az, hogy egy megújulási folyamat kezdőpontjává vált, nem annyira a történelmi tényeknek, mint inkább a cenzúrát meghúzni kívánó történészek megállapodásának köszönhető.

Ha pl. a reformáció kezdetéről Közép-Európában, Csehországban kérdezősködünk, akkor tőlük azt a választ kapjuk, hogy az egy évszázaddal korábban indult és Husz Jánosra (1369–1415), a huszita, nemzeti egyház megteremtőjére és első mártírjára hivatkoznak. A lelki-szellemi-erkölcsi erjedés tehát az előreformátorok világában kezdődött, meglehetősen korán.

A VI–IX. században a *paulikánusok* a Bizánci Császárság több városában a hatalmat is átveszik. Tagadják az ereklyék és a szentek tiszteletét, elvetik az egyházi szertartásokat és az államot is a gonosztól valónak tartják.

Azért fontos őket említenünk, mert erősen hatnak a Balkánon a bolgárok között a X. századtól népi vallásos mozgalom tagjaiként fellépő *bogumilokra*, akik a dualista, neognosztikus valláspolitikai nézeteiket Boszniában államvallássá teszik egy időre. Tanaik Horvátországon át terjednek a Délvidéken, de eljutnak a Németalföldre, Franciaországba, Itáliába is.

Észak-Itáliában a *patarénusok* polgárháborúba torkolló mozgalma a pénzen árusított egyházi méltóságok miatt lázad az 1060-as években. Nem gyónnak olyan papnak, aki maga is bűnben él, elkergetik az általuk alkalmatlannak tartott lelkészeket, támogatják az egyház megújítását.

Vald Péter (†1197) az egyházi intenció ellenére lefordíttatja anyanyelvére a *Szentírást* és annak olvasása nyomán hirdeti, hogy a keresztyénségnek vissza kellene térni az őskeresztyén egyszerűséghez. 1184-ben a pápa kiátkozza, ettől fogva üldözik, felekezete – a *valdensék* – azonban napjainkig fennmarad.

Nem járnak ilyen szerencsével a *kathárosok*, másképpen *albigensek*, akik a korábbi előreformátori irányzatoktól ihletetten magukat megtisztultaknak nyilvánítják. Az északinál kulturáltabb Dél-Franciaországban (Languedoc, Toulouse, Albi) 1012-től tevékenykednek. Elvetik a házasságot, szüzességi fogadalmat tesznek, böjtölnek, hirdetik az emberek egyenjogúságát, mindannyian munkát vállalnak (a nemesek is), nem káromkodnak, hisznek a szentlélek-keresztségben, bűnök eltörlésében, radikálisan bírálják a hivatalos papságot és

új – a hivatalossal egyenrangú – egyházat szerveznek. A pápaság 1147-től küzd ellenük, 1208-tól keresztes hadjáratot hirdetve. 1229-ig az inkvizíció a tömeges kiirtásukkal az ottani régiók fejlődését századokra visszavetve szétveri őket, de földalatti mozgalomként tovább élnek.

Angliában Wickliff János (1320–1384) nézetei egy parasztfelkelés kirobbanásához is vezetnek: tiltakozik az ellen, hogy hazája pápai hűbértartók legyen; tanítja, hogy az egyháznak nem a pápához, hanem Isten írott kijelentéséhez, a *Szentírás*hoz kell alkalmazkodnia; az egyházközséget szabad, autonóm testületnek tekinti; követeli az egyház által tiltott nemzeti nyelvű *Szentírást* és istentiszteletet; hirdeti az egyetemes papságot; az öskeresztyén egyszerűséghez történő visszatérést; s hogy a korrupt egyház javait elveheti a világi hatalom. Mindez elég volt arra, hogy kiátkozzák, erre azonban csupán a halála után – 1414-ben került sor.

Viszont Husz János és Prágai Jeromos az oxfordi kapcsolataik révén Prágában is terjesztői lesznek ezeknek az eszméknek. Lázadnak az egyház ellen, amikor a pápa keresztes hadjáratot hirdet a nápolyi király ellen: keresztyéneket küldve keresztyének ellen. Két szín alatt osztják az úrvacsorát, a kelyhet tehát a laikusok is kezükbe kapják. A cseh egyházfő kiátkozását követően a pápához fellebbeznek, azonban eretnekség vádjával mindkettőjüket kivégzik. Egyházuk azonban – a *huszita* egyház – hazájukban a legjelentősebb társadalmi és politikai erő marad, amelyet a császárnak 12 éves hadakozással sem sikerül megtörnie. Csupán az ellenreformáció számúzi őket később a legembertelenebb eszközökkel szülőföldjükről.

EGYIDEJŰSÉG

A reformáció elterjedését a Magyar Királyságban kétségtelenül előkészítették az előreformatori mozgalmak. A magyar királyi hatalom pápai biztatásra részt vett a bogumil eretnekség terjedésének megfékezésében. Az akkori hazai társadalom tudhatott erről, ha máshonnan nem, onnan: kihirdették elrettentő példaként, hogy miért büntetik az ilyen nézeteket vallókat, valamint rendeleteket hoztak a magyarországi bogumilok és husziták ellen.

A XV. század kezdetétől tehát a huszitizmusnak nemcsak a híre jutott el hazánkig, hanem tartós jelenlétre rendezkedett be Erdélyben, Nyugat-Magyarországon és Délvidéken, ahol 1436-ban véres leszámolás szüntette meg közösségeiket. 1420-tól azonban sokkal humánusabb ideig uralták folyamatosan a Felvidéket, ahol a rabló seregeiket I. Mátyás királyunk leverte (1458), egy részük azonban a magyar haderő zsoldjában tevékenykedett tovább. Ez az évszázados jelenlét a magyar földön bizonyára nem múlt el nyomtalanul annak a fogadókészségnek a formálódásában, amely a reformatori gondolatvilág felé irányult. Az előreformatori eszmevilág a maga szövevényes sokszínűségével, nemegyszer szélsőségeivel, zsákutcáival, mégis egyértelműen jelezte a hitújításnak a lényegét és azt a fő irányát, amely azután letisztultan a XVI. századi nagy reformátorok munkásságában jelent meg.

I. Mátyás királyi udvara a reneszánsz egyik legjelentősebb európai központja volt. A reneszánsz pedig ekkor már a megújuló vallásosság szolgálatában állt. A humanista tudósok pedig abban erősítették az reformatori irányzatokat, hogy az egyházi tekintély helyett maguk is az eredeti forrásokhoz történő odafordulást szorgalmazták, ahogy az egyházújítók az ösgyülekezeti modellhez, a *Szentírás* kijelentéséhez történő visszatérést. A korabeli kiművelt emberfők világképének társadalmi hatása alig volt, az akkori értelmiség nézetei leginkább a döntéshozó főnemesek, egyházi tekintélyek befolyásolásában nyilvánulhattak meg. Hasonlóképpen szűk környezetükben terjeszthették az új eszméket a külföldi egye-

temjárásból hazatérő diákok vagy a magyar földre érkező tanárok, a külföldön szolgálatot teljesítő katonák, az országhatárokon átjáró kereskedők.

Ahogy az angoloknál Wickliff eszméi, az előreformatori gondolatok adtak „teológiai” igazolást az erdélyi és magyarországi parasztmegmozdulásoknak (1514). Ebben közvetítő szerepet játszott a ferenceseknek az az ágazata, amely nem a hivatalos egyházat képviselte, hanem – a szegény néppel együtt élve – annak követeléseit megértette, s a reformeszméket részben elfogadta és közvetítette. Közöttük többen váltak később a reformáció hazai élharcosaivá.

Bizonyára nem alaptalanul nyilvánítják ki sorra 1521-től, elsősorban a felvidéki városok a protestáns voltukat és nem véletlenül hirdeti ki az egyház a Luthert elítélő bullát. A törvényhozás az 1520-as évek első felében egyre szigorúbb büntetéssel – 1524-ben már fej- és jószágvesztéssel – fenyegeti a lutheránus eretnekeket, aminek tucatnyian mártírjaivá lesznek. Ha Luther fellépésétől számított volna a reformáció hazai terjedése, ezeket a gyors eredményeket nem remélhetnénk. Mint ahogy azt sem, hogy egyes prédikátorok, politikusok, főemberek – ideértve Mária királynét is – kezdetől pártfogói a hitújításnak.

Az eszmei erjedés előrehaladott voltát mutathatja az is, hogy a lutheri irányzat a Magyar Királyságban élő németek (szászok) felekezete marad, s az éretten választó magyarság a jobban reá szabott, radikálisabb svájci irányzat kálvinizmusát tekinti magáénak és alakítja saját képére.

ÖRÖKSÉG

Nemzeti nagylétünk temetésének kora vereségekkel, viszályokkal, árulásokkal, s váltakozó győzelmekkel terhes. Megérthetjük, hogy az értékkeremtés általában nem ilyen feltételek között jellemző. Mégis a reformáció századának köszönhetjük az első magyar nyelvű nyomtatványt és magyarul kinyomtatott irodalmi munkát, a magyar *Újszövetséget* és a teljes *Bibliát*, az első magyar világkrónikát, nyelvtant, pedagógiai művet, matematikát, fűvészkönyvet, s a hitújítás felburjánzó teológiai irodalmát.

A királyi Magyarország, a török hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség magyarságát politikailag elszakíthatta egymástól a történelem, de lelkileg-erkölcsileg-szellemileg egybekapcsolta a hitújításban születő „magyar vallás”, a nemzetre szabott egyház. Nagyrészt ennek a közös hitnek, lelki, kegyességi megelevenedésnek lehetünk hálásak azért, hogy azután megindul a nemzeti nyelv művelése, lendületet kap az irodalmi művelődés és szélesedő teret kap a népoktatás, szilárd erkölcsi alapokon terjed egyfajta puritán életforma, az először Istennek elszámoló hivatásgyakorlás és megjelenik a közéletnek, s a haladásnak elkötelezett, az Isten dicsőségére újitó, kezdeményező, vállalkozó embertípus.

Sok egyéb mellett büszkék lehetünk az utolérhetetlen reneszánsz költőnk – Balassi Bálint – lírájára, az Európában elsőként kimondott vallásszabadságra (1568), az ősi magyar történelmi alkotmány írásba foglalására (Werbőczy: *Tripartitum*, 1514) éppúgy, mint fejedelmeink, papjaink, tudósaink könyvtáira, s arra az épített örökségre, amely máig megmaradt abból, amit a hitújítás kora hagyott ránk.

A történelmi Magyarország északkeleti részén – Kelet-Felvidéken – nem annyira a nevéknél jelölt településhez, mint inkább az egész régióhoz vagy országos szolgálatukhoz kapcsolódva emlékezhetünk tudós reformátorainkra, mint többek között: Batizi András (Tokaj), Benczédi Székely István (Szikszó), Dévai Bíró Mátyás (Kassa), Gálszécsi István (Abaújszántó), Kálmáncsehi Sánta Márton (Sátoraljaújhely), Károlyi Gáspár (Gönc), Komjáthy Benedek (Nyalábvár – Kárpátalja), Kopácsi István (Sárospatak), Radán Balázs (Beregszász), Siklósi Mihály (Sátoraljaújhely), Stoeckel Lénárd (Bártfa), Szántai István (Kassa),

Szkárosi Horváth András (Tállya), Sztárai Mihály (Sárospatak), Thúri Farkas Pál (Abaújszántó).

Nem munkálkodhattak volna, ha nem találnak védelmezőt és támogatót a reformáció mellé álló fő- és köznemesi, birtokos családoknál, mint pl. az akkori Báthori, Bocskai, Dobó, Homonnai Drugeth, Jaksits, Mágócsy, Perényi, Rákóczi, Telegdi nemzetségek.

Sem a hősorkorszak hazai reformátorait és patrónusaikat nem ismerjük teljességgel, de az ismerteket sem eléggé. Adásai vagyunk azoknak az egykori honfitársainknak, akik egy rendkívül nehéz korszakban maradandó lelki-szellemi-erkölcsi értékekkel gazdagították nemzetünket.

Kiss Endre József

Miskolc és Borsod reformációja

A XVI. századi Magyarországon a 60-as és 70-es években már kibontakozott a reformáció, és a gyülekezetek már megújult hittel, liturgiával és egyházszervezettel éltek tovább életüket. A mostani borsod-gömöri egyházmegyében is vannak gyülekezetek, amelyeknek pecsétjében ott van az 1560-as valamelyik évszám. Nem szakadtak el az egyháztól, a római katolikus egyháztól, hanem megújultak, a *Szentírásra* épült, öntudatos hittel prédikáltak, tanítottak, vallották meg hitüket. Vállalták a kontinuitást az ecclesia catholicával, az egyetemes egyházzal, és hálát adtak a megújulásért. Nem ők szakítottak a római, a „pápás” egyházzal, hanem őket zárták, sőt, átkozták ki onnan, mint Pál apostolt annak idején a zsinagógákból. A megújult gyülekezetekben tehát a *Szentírást* olvasva hitükben megújult korábbi plébánosok és szerzetesek szolgáltak tovább. Károlyi Gáspár neve mellett a reformált egyház papjaként is olykor ezt a titulust találjuk: plébános.

A Németsországban elindult hit és egyház megújulásának a híre korán eljutott Magyarországra. Már a mohácsi összeomlás előtt vannak Budán a Habsburg Mária királyné környezetében olyanok, akik érdeklődéssel és nyitottan fogadták a lutheri tanokat. Kassán pedig 1522-től az a Heckel János volt a plébános, akit az első magyarországi reformátorok között tartunk nyilván.

Elsősorban hazánk északi megyéit érték el a lutheri tanok. A kereskedelmi útvonalak ezeken a megyéken haladtak át, ahol a lakosság nagyjából német nyelvű volt, és közvetlenül kapták és ismerték meg a hitújítás eszméit. Legelőször öt felvidéki szabad királyi város döntött a reformáció elfogadásáról: Kassa, Lőcse. Bártfa, Eperjes és Kisszeben, majd rövidesen hatodikként melléjük állt Késmárk is. A királyi városok közvetlenül a király fennhatósága alá tartoztak, függetlenül választhattak maguknak papot, a helyi földbirtokosok akarata vagy hozzájárulása nélkül. Ezekből a városokból terjedt tovább az Alföld felé a reformáció, tehát Borsod, Abaúj, Zemplén megyére. Akkor, a XVI. században ugyan fordított volt a sorrend, ami a megyék jelentőségét illette: Zemplén volt a legjelentősebb, utána következett Abaúj, majd Borsod, ill. Borsod-Gömör és Kishont vármegye. Miskolc pedig negyed-, ötödrangú város volt a régióban, jelentősebb volt nála a közelében fekvő Szikszó vagy Sajószentpéter.

Zemplénben, Abaújban, de még Borsod megye északi részén is hamarabb meggyökerezett a reformáció, mint Miskolcon. Miskolcon ugyanis nem volt olyan jelentőségű földbirtokos, mint az előbb említett helyeken. Zemplénben és Abaújban főleg a tekintélyes Peré-

nyi család, de jelentős részük volt a reformáció útjának egyengetésében a XVI. században a Drágffy, Mágócsy, Balassa, Thurzó, Török családoknak is. Miskolcon – ill. a diósgyőri uradalomban – azonban a legbefolyásosabb földbirtokosnő, Fánchy Borbála nemcsak akadályozta az ide is elérkező lutheri tanok terjedését, de üldözte azok terjesztőit és elfogadóit. Halála, 1563 után már szabadon munkálkodhattak a hitújítás hívei. A városnak Diósgyőr urával, Balassa Zsigmonddal, majd még inkább annak özvegyével folytatott küzdelemben azonban nem a vallási kérdéseké a fő szerep, sokkal jelentősebbek a Miskolc önállóságát, autonómiáját érintő ellentétek.

A vallásváltás kérdése tehát – Miskolcot tekintve legalábbis – összefonódik a mezővárosi önállóság kérdésével. Ez azonban egyáltalán nem egyedülálló jelenség. A késő középkor végére ugyanis nemcsak a szabad királyi városok, hanem a mezővárosok jó része is megszerzi az önkormányzati autonómia fontos elemét képező kegyúri jogot, amely a szabad papválasztás kiváltságát is jelenti, ami megkönnyíti a protestantizmus terjedését. Miskolc 1411 óta rendelkezik ezzel a kiváltsággal, amelyet Zsigmond adományozott a városnak. Miskolcon tehát a reformált hit elfogadásának oka és lehetősége elsősorban a mezővárosokban is meglevő szabad papválasztási jog és a mezővárosi autonómia erősödése. Emellett a Fánchy Borbála halálával a földesúri ellenkezés megszűnt, majd Perényi Gábor és Guthi Ország Ilona, valamint Török Ferencné Guthi Ország Borbála személyében a reformáció pártoló földesúri hatalom érvényesült Miskolcon is.

Miskolcon az új egyházszervezkedés jelentkezésére, megtelepedésére a legelső adatunk a lelkész, Hevesy Mihály neve. Ő 1567-ben a tarcali zsinaton már mint miskolci „*pastor et senior*” írta alá a zsinati végzéseket. Egy évvel később újra szerepel a neve egy levélen, amelyet 1586. május elsején írnak Beza Tódornak. A levél, amelyet Göncön fogalmaztak, beszámoló arról, hogy a környéken leginkább elterjedt irány a kálvini reformáció.

Borsodban ekkor szinte valamennyi jelentősebb településen, pl. Szikszón és Sajószentpéteren már legalább egy évtizede protestáns lelkészek működnek. Ezekhez képest – az okokat előzőleg említettük – viszonylag későn, nagy lépéshátránnyal indul a miskolci reformáció. A borsodi egyházmegye sem szerveződött még meg. Az egész egyházmegye korábbi létezéséről csak hiányos adataink vannak, különösen ha összehasonlítjuk ezeket Abaúj és Zemplén már kiépültnek tekinthető egyházszervezetével.

Miskolc reformációjának késlekedése azzal járt, hogy a város kimaradt az egyházszervezet kialakulásával járó küzdelmekből, bár az ezzel foglalkozó tarcali zsinatokon (1561, 1562) Hevesy Mihály miskolci lelkész is részt vett, és aláírta a kálvini hitvallás elfogadását. A helvét irány elfogadásának irányítói Thuri Farkas Pál sajószentpéteri lelkész és Kopácsi István sárospataki prédikátor és a pataki iskola rektora, Szikszai Fabricius Balázs voltak.

A tarcal-tordai hitvallás mintegy előrevetíti a létrejövő magyar református egyház struktúrájának felemás voltát, hiszen a magyarországi az egyetlen a református, vagy ahogyan a nyugati országokban nevezik: presbiteriánus egyházak között, amelynek egyházkormányzata működésében episzkopális, azaz püspöki, hierarchikus. További érdekessége, hogy ennek ellenére éppen itt, a tiszáninneni egyházkerületben állnak ellen legtovább a püspökválasztás kötelezettségének, egészen 1735-ig. Ehelyett ún. szeniorok vagy esperesek irányítják a különböző egyházmegyéket. Az egész egyházkerületet tekintve pedig az az irányító, a superintendens, akinek egyházmegyéjében a zsinatot tartják. (Mint a XX. század kétharmadát átélő tanúja mondom el, hogy 1957-ben, a tiszáninneni egyházkerület visszaállításának évében komolyan felvetődött annak igénye, hogy a zsinat-presbiteri elvnek megfelelően ajánlatos lenne eltörölni a püspöki tisztséget. Az ország más kerületeiből is csatlakoztak ehhez a javaslatához.)

1564-ben még mindig Némethi Ferenc tokaji várkapitány segédletével és még mindig Tarcalon tartanak zsinatot, ahol ismét aláírják Beza-féle svájci, helvét hitvallását. A tiszáninneni esperességek első nagyobb, már törvényalkotó zsinatát Göncön tartják 1566 januárjában. A helyváltoztatás oka, amiért nem Tarcalon van a zsinat, egyrészt Némethi Ferenc 1565-ben bekövetkezett halála, másrészt egy nagy formátumú, erőteljes személyiség előtérbe kerülése: Károlyi Radics Gáspár, Gönc lelkésze lesz a központi alakja az eseménynek mint kassavölgyi szenior. Thuri Farkas Pál és Szikszai Fabricius Balázs, valamint Kopácsi István is eltávozik akkorra a zempléni vezetőtestületből Perényi Gábor miatt, aki ellenállt a helvét irány elfogadásának. Így Károlyi Gáspár maradt a legnagyobb tekintélyű vezető a már idős Mohi Ferencsel, a borsodi szeniorral és szikszói prédikátorral együtt.

Hevessy Mihály és Mohi Ferenc után, aki Szikszón viselt lelkészséget, 1571-től szikszai Hellopaeus Bálint egri pap tölti be az esperesi tiszteket, majd valószínűleg újra Hevessy Mihály. 1584-től 1598-ig szerepel Tolnai Vince sajószentpéteri pap neve az esperesek között. Az egyházszervezés és a hitvallás megfogalmazása kérdésében ő a XVI. század legjelentősebb borsodi esperese. Az ő vezetésével tartanak először egyházlátogatást az egyházmegyében, amelynek jegyzőkönyvei megmaradtak. Tolnai esperessége alatt történik meg a borsodi, a gömöri és a kishonti egyházközségek egyesülése, és ő a szenior azokon a zsinatokon is, amikor 1595-ben megfogalmazzák a felső-magyarországi, majd valamivel később a borsod-gömör-kishonti cikkelyeket. Mindkettőnek az a legfontosabb jellemzője, hogy egy már létrejött egyház működési kereteit rögzíti. Szól a papok kötelezettségeiről, és arról is, hogy a papok mellett az egyházközségek kötelesek tanítókat tartani. A cikkelyek kitérnek az egyház törvénykezésére is, valamint a kiszabható pénzbírságra és az eklézsia megkövetésének módjára.

A XVII. század nevesebb borsodi esperesei: Geleji Gábor szikszói pap (1638–), Geleji Kátona Istvánnak, a nagyhírű erdélyi püspöknek a testvére, Kapossy István rimaszombati pap (1678–), akit az egyházmegyében szuperintendensként emlegetnek, majd Harsányi István rimaszombati pap, volt gályarab, a borsodi egyházmegye szeniora. Az esperesek szolgálati helyük szerint: 6 esperes szikszói pap, 4 miskolci, 3–3 sajószentpéteri és rimaszombati, 1–1 szendrői és egri.

Miskolczi Csulyak István naplójából néhány érdekes adatot tudunk meg a korabeli állapotokról. Elégedetlen volt azzal, ahogyan a város gondoskodott lelkészeiről. Ezért is ment el Miskolcra. De máshol sem volt rózsás a helyzet. Erről szól a következő idézet naplójából: „1616. január 2-án nagyságos Rákóczi György Bankházi Gáspárral hitlevelet küldve az ónodi gyülekezet vezetésére tisztességgel meghívott. Ezt a helyet a helység piszkossága miatt visszautasítottam, mert egészségemre nagyon ártalmas lett volna. A következő hónapban, február 14-én ugyancsak nagy hirtelen a szikszói polgárok hívtak meg a gyülekezet vezetésére. Ettől nem idegenkedtem volna, ha a parókia épülete kényelmetlensége nem jelentett volna akadályt.”

A XVI. század végére Magyarország lakosságának 90%-a protestánsná vált. Így a ma túlnyomóan római katolikus helységek, mint pl. Mezőkövesd is, amely aztán a következő században, az egri püspökség megerősödésekor rekatolizált a „*cuius regio, eius religio*” akkori törvény alapján. Miskolc azonban református város maradt, Debrecen után az ország második legnagyobb református városa, egészen a múlt század közepéig, amikor az összevonással és a környező falvakból való beköltözéssel a katolikus lakosság száma meghaladta a protestánsokét.

Ez évben, amikor a reformáció 500 éves jubileumi évében élünk, nem egymás ellen kell megújulnunk, hanem együtt a keresztyén-keresztény egyházaknak, hogy az egyházak

hitében elbizonytalanodott vagy hitét veszített Európának újra segítséget adhasson társadalmi méretekben, túl az egyházi-gyülekezeti élet szűkebb keretein a szociális, gazdasági és közművelődési területeken is, ahogyan ez történt a XVI. századi reformáció hatására Európában.

Benke György

Felhasznált irodalom. Ágoston István: Észak-Magyarország reformációja a XVI. század első felében. Theológiai Szemle 41. 1998. 2. sz. 115–122.; Balogh Judit: A reformáció Miskolcon. In Szakály Ferenc (szerk.): Miskolc története. II. 1526-tól 1702-ig. Miskolc, 1998. 441–506.; Román Ernő: Az Alsóborso-di s az ősrégi Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegye története. Miskolc, 1926. Baráth Béla–Dienes Dénes–Misák Mariann (sajtó alá rendezte): A Tiszáninnen Református Egyházkerület babiloni fogása. Dokumentumok 1948–1957. Miskolc–Sárospatak, 2006.

Rákóczi Zsigmond, a kultúrapártoló és zsoltárszerző fejedelem

A művelődés, műveltség fontosságával a magyar történelem kiemelkedő személyiségei mindig is tisztában voltak. Gondoljunk csak Mátyás király Corvináira, humanista tudósaira, a visegrádi reneszánsz udvar társaságára, vagy később Balassi Bálintra és Zrínyi Miklósról, hogy csak a régibb századokból vegyük a példákat.

A Rákócziak is, kivétel nélkül széles látókörű emberek voltak, nagy műveltségűek saját korukban. Nemcsak a politikában nagy formátumú egyéniségek; nem is lehettek volna azok, ha nem látnak rá a világra, ha nincs átfogó képük róla, ha nem tudnak eligazodni viszonyai között; e műveltség nélkül nem ismerhették volna fel a „hic et nunc”-ot, az „itt és most”-ot, a vezérfonalat a politikai cselekvéshez. Nemcsak támogatták a tudományokat és a művészeteket, főleg az irodalmat – akkoriban ez elsősorban a vallásos érzés kifejezésére szolgált és a politika „szolgálólánya” volt –, hanem művelték is.

„Öreg”, vagy újabb keletű állandó jelzője szerint „szerencsi” Rákóczi Zsigmond (1544–1608), a dinasztiaalapító, a Rákóczi-ház gazdasági és társadalmi tekintélyének megalapozója nyitja a Rákócziak sorát. Életének nagy részért katonaként töltötte el Perényi Péter mellett Sárospatakon, majd végvári vitézként Szendrőben, ugyanitt főkapitányként, később Eger főkapitánya lett, végül erdélyi fejedelem. A harcias életpálya azonban egyáltalán nem korlátozta vonzódását a tudományok iránt. A magyar művelődésben három vonatkozásban is maradandó alkotás fűződik nevéhez, illetve alakjához:

mint a vizsolyi *Biblia* kiadásának legfőbb támogatója,

mint ének- és zsoltárszerző,

mint egy korabeli, irodalomtörténeti jelentőségű verses eposz főhőse.

A magyar bibliafordítás jelentőségét nem kell itt indokolni; Károlyi Gáspár hatalmas vállalkozása azonban – kétségtelenül – Rákóczi Zsigmond, akkori egri főkapitány támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg. A Hegyalja a magyar reformációnak az egyik, talán a legfőbb forrásvidéke volt a 16. században. E táj földesurai, Rákóczin kívül Ecsedi Báthori István országbíró, a Homonnai Drugethek, Mágócsi Gáspár, vagy a tokaji várkapitány, Németi Ferenc már a reformáció korai időszakában, a XVI. század közepétől kezdve, majd a

század második felében hathatós támogatói voltak az új ideológiának. A *Biblia* magyarra fordítása az ő közreműködésükkel, pártfogásukkal készült. E főúri pártfogók hozták az új betűket és a nyomtatáshoz szükséges papírt is Németalföldről.

A bibliafordítás ugyan Göncön történt, a könyvnyomtató műhelyt azonban Vizsolyba helyezték, Báthori István oltalma alá. Vizsolyban Rákóczi Zsigmond egyik házába kerültek a gépek és egyéb felszerelések. Ugyanő építtette a vizsolyi templomhoz azt a toldalékot, ahová a Bibliának már kinyomtatott íveit tették. Rákóczi fogadta fel a nyomtató mestert, a nyomdász Mantskovit Bálintot is erre a nagy és igényes feladatra, sőt, ő védte meg Mantskovitot, amikor a király parancsára nyomdáját el akarták kobozni, őt magát pedig megbüntetni, majd az országból kiutasítani. Ezt bizonyítja az Egerben, 1589. március 26-án kelt –, s itt most csak részletekben idézett – levele, amelyben kivédi, elhárítja a király ilyen irányú rendelkezését: *„Felségednek azt a rendeletit, amelyben azt parancsolja, hogy egy bizonyos... nyomdászt minden felszerelésével együtt adjak át a szepesi kamarának, megkaptam. Bizton higgye el Felséged, hogy nem naptárt nyomtat, csupán a Szent Bibliát, amelyet már kinyomtatnak és elterjesztettek német, görög, latin és szláv nyelven, csak magyarul nem...”*

Ezt pedig egyedül a mágns urak nem csekély költségén fordították magyarra, az egyszerűbb emberek számára, akik kevésbé tudnak idegen nyelveken... A kinyomtatás elősegítésére a birtokaimon egy nyomdásznak alkalmas üres és elhagyott házat találtunk, melyet... átengedtem a nyomdásznak... Ezért... kérem Felségedet, hogy a Szent Biblia maradék részét jóindulatú kegyelmességéből engedje kinyomtatni...” Rákóczi határozott válasza – eltekintve a levél szokásos udvarias hangnemétől – mentette meg a nyomdát az elkobzástól, Mantskovitot a távozástól, s szerzett hallgatólagos nyomtatási engedélyt a *Biblia* további munkálataihoz.

A kortárs Thuri György költő így idézte meg Rákóczi szerepét is Károlyi Gáspár emlékeztére írott versében:

*„Pápas éjbe merült el mélyen az elhagyatott nép,
s nem volt könyv vagy fény, mely vezetője lehet.
Károlyinak fájt ez, s így átültette, segítvén
őt Rákóczi, s az Úr lelke, a szent lapokat.”*

Rákóczi mint művelt és hívő ember, olvasta is a *Bibliát*: ötezer bibliai idézetről tudta megmondani, hogy az melyik könyv hányadik részében és versében van megírva, s ez nem kis teljesítmény. (Itt említjük meg, hogy a „*bibliás őrálló*” fejedelem, I. Rákóczi György az *Ótestamentumot* tizenháromszor, az *Újtestamentumot* harminckettőnél többször olvasta végig. Még a harcok idején is magával hordta és naponta 2–2 fejezetet olvasott belőle. A sárospataki főiskola Nagykönyvtárában őrzött *Bibliájában*, Lukács evangéliumánál

**Rákóczi Zsigmond,
ismeretlen művész olajfestménye
(Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok, 58.4.)**

saját kezű bejegyzését olvashatjuk: „Anno 1619. die decembris; az én kegyelmes Istenemnek engedélyéből végeztem el ez könyvem elolvasását reggel 6–7 óra között.”)

A vizsolyi nyomda még évekig tovább működött Rákóczi Zsigmond pártfogásával. 1593 januárjában itt jelent meg egy betűrendes bibliai név- és tárgymutató, továbbá a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halála alkalmából egy gyászversgyűjtemény.

Rákóczi Zsigmond költő is volt; korabeli kifejezést használva literátor, tollforgató, irodalmat művelő ember. Irodalmi működésének emlékét egyetlen fennmaradt istenes ének őrizte meg, bár biztosak lehetünk benne, hogy többet is írt. Ennek szerzetési éve 1587, ahogy utolsó versszakában írja:

„Urunknak Mennyben menésének utána,
Ezerötszáznyolcvanhétben fordula,
Áldozó csütörtökön az Munkácsban íram,
Áldott légy Isten, az mennyországban.”

Tehát ezt az éneket Munkács várában, 1587-ben, áldozócsütörtökön, azaz május 25-én szerezte. A versnek nyomtatott kiadásai is vannak, kiadták kétszer is, 1697-ben és 1700-ban Kolozsvárott, énekes, imádságos könyvekben. Új kiadása: a *Régi magyar költők tára* XVII. század 1. kötetében, korabeli betűhív írással és kottával; mai helyesírással, szövegátírással közli a Magyar Remekírók könyvsorozatban megjelent *Balassi Bálint és a 16. század költői* című könyv II. kötete. Az ének versfőjében RAKOTE SIDMOND KU olvasható.

„Rákóczi Zsigmond

Nota: Régen vala a' nemes

Régtől fogván támaszkodtam uramra,
Az én életemnek megtartójára,
Az istennek nagy irgalmasságára,
Ki megáldott engem minden órában.

Íletemet látván, tőled áldatik,
Szívem kevélységben nem fuvalkodik,
Azért te szent felségedben úgy bízok,
Hogy ennél is több jó néki adatik.

Akaratom ez teljes életemben,
Hogy féljem és tiszteljem magos mennyben,
Mert megvárja tisztességét mindenben,
Azért néki így könyörgök hitemben:

Sok irigyek támadtak ez világon,
Kik nem voltak felséged tanácsában,
Bánják jó szerencsémét áldásodban,
Ő ellenek bízom, mint jó atyámban.

Kegyelmes, megváltó, irgalmas isten!
Ki lakozol fejem felett az mennyben,
Általlátod igaz hitem székedben,
Hála légyen jóvoltodért mindenben!

Igazgassad, úristen, életemet,
Szolgálhassam isteni felségedet,
Oltalmazzak árvákat, özvegyeket,
Dicsírhessék velem szent felségedet.

Oltalmazó istenemnek reménlek,
Igazgatóm- és megváltómnak hiszek,
Régtől fogván segítségdel élek,
Most is, uram, mindent tetőled kérek.

Dicsíretes áldása az istennek,
Én birodalmimban meg ne szűnjenek,
Kéért légyek őrizője szentinek,
Vélem együtt szolgáljanak istennek.

Csak te vagy istenem én bátorságom,
Noha most is háborúval bántatom,
Mint Dávidnak, isten, te vagy paizsom,
Azért most is felséged oltalmazóm.

Megmaradásokért szegény árváknak,
Találhassam mennyben kedvét uramnak,
Azok is az istennek szolgáljanak,
Nékünk nagy jóakaró szent atyáknak.

Oltalmazó kegyelmes atyánk légyen,
Igazgatónk, megtartónk nékünk légyen,
És az mennyből áldása rajtunk légyen,
Mely istentől fejünk szentelve légyen.

Dicsikedhessem, isten, ez világban,
Légyek szent felségednek áldásában,
Lássam élő javaidot házamban,
Szívem vigasztalhassam bánatimban.

Nagy tisztességére szent felségednek,
Az én életem, uram, szent nevednek
Állhatatos légyen istenségednek,
Dicsíretire az te jótétednek.

Kit engedjen isten ő szent fiáért,
Az én nagy jóakaró megváltómért,
Nyerhessem meg ezeket az Krisztusért,
Örök életemnek megadójáért.

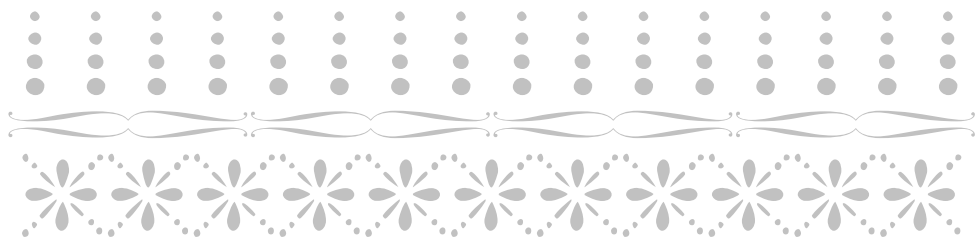
Rákócziról mint literátorról elmondhatjuk, hogy irodalomtörténetileg ugyanaz a jelentőség, mint többi versíró, énekszerző kortársa: Homonnay István, Ecsedi Báthori István, Illésházy István, Petki János; művelt főúr, akinek a fegyver mellett a kezében mindig ott volt a toll, a könyv, a *Biblia* – mindkettő életük elválaszthatatlan része, szükséglete volt.

Rákóczi Zsigmond egy korabeli verses eposz főhőseként is szerepel. Még egri főkapitányként, 1588-ban Szikszónál diadalmas győzelmet aratott az előrenyomuló törökök felett. Ezt az eseményt Tardi György foglalta versbe *Historia Szikszoiensis*, azaz *Szikszói győzedelem* című históriás énekében. Tardi György életéről keveset tudunk, mindössze annyit, hogy Sárospatakon és Olaszliszván volt prédikátor a XVI. század második felében. A harcra való „tudósítása” Tinódi példája nyomán és stílusában íródott, bár jóval kevesebb költői tehetséggel. Ennyiben más és valamivel több is a Tinódi-verseknél – és ezzel némiképp előfutára Zrínyi *Szigeti veszedelmének* –, hogy Tardi eposzi kellékeket is használt már ekkor, tudniillik a vers szerkezetében: a fohászkodást, a cselekménybe való isteni beavatkozást stb., s az ének szerkezetét is – bár meglehetősen rossz arányokkal – megkomponálta. A vers keletkezésének idejéről és helyéről nem lehet kétségünk:

„Ezeröttszáznyolcvannyolc esztendőben,
Karácsony havának első hetében,
Liszván szerzék ezeket bé versekben,
Fönn a parton, az Bodrognak mentében.”

Fehér József

Felhasznált irodalom. Ágoston István: Károlyi Gáspár és a vizsolyi Biblia. Új Kilátó Irodalomparatól Egyesület, Miskolc, 1990; Balassi Bálint és a 16. század költői. II. Szerk.: Illés Endre–Illyés Gyula. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979; Falussy József: A „szerencsi” Rákóczi. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 1988. Miskolc, 1989. 341–357.; Régi magyar költők tára XVII. század, 1. kötet. Kiadja: Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor–Nagy Lajos–Stoll Béla. Akadémiai kiadó, Budapest, 1959.

A könyvíró Lorántffy Zsuzsanna

A művelődéstörténet szakemberei régóta tárgyalják a kiváló erdélyi fejedelemasszony és nagy hírű pataki úrnő, Lorántffy Zsuzsanna hatalmas és széles körű művelődéspártoló tevékenységét. Református templomok, gyülekezetek, iskolák tapasztalták meg jótékonykodását, védelmét és ösztönzését; sok-sok diák hazai és külföldi iskolázását köszönhette neki; számos könyv kinyomtatásának volt bőkezű mecénása. De az már kevésbé köztudott, hogy valószínűleg *teológiai tanulmányokat is készített*. Egy ilyenről tájékoztat Vanoviczi János „*fehér barát*”, vagyis pálos szerzetes Rómából 1658. június 21-én a fejedelemasszonyhoz Sárospatakra írt levele. Ez a tanulmány *A Szentlélek származásáról* szólt, amelyet Lorántffy Zsuzsanna a pálos barátoknak átadott, az elvitte Rómába. „*Mutattam tudós embereknek – írta levelében –, kik megdicsérték és csudálkoztak a Nagyságod szép okosságán.*” Sajnos a tanulmányt nem ismerjük, nem maradt ránk semmiféle formában. Azért felmerül a gondolat: vajon az 1648 utáni évtizedben, a sárospataki főúri rezidenciájában élő özvegy fejedelemasszony tolla alól – sok gondja, baja közepedte – talán más, hasonló tanulmányok is kikerülhettek.

Lorántffy Zsuzsanna, ismeretlen művész olajfestménye (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 38.)

Azt viszont biztosan tudjuk, hogy *Lorántffy Zsuzsanna volt az első magyar nő, akinek nyomtatott könyve jelent meg*. Számos nőíróról tudunk a középkorból, akik a kódexmásolásba saját áhítatos gondolataikat is belevitték és nevüket is megörökítették. Ilyen volt Ráskai Lea, Sövényházi Márta és mások. Az ő sorukat folytatta I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nagy műveltségű felesége, aki nem kézzel írott kódexben tette közzé az általa összegyűjtött bibliai anyagot, hanem – a XVII. század lehetőségének megfelelően – már nyomtatott könyvben.

A gyulafehérvári nyomdából 1641-ben került ki szép kiállítású könyve, amely ezt a címet viseli: *Moses és a profeták, azaz az igaz keresztyeni vallásnak negyvenöt ágazatának szent írás béli győzhetetlen bizonságh tétele*. Könyvében a fejedelemasszony – a címnek megfelelően – Mózes és a próféták szentírási könyveiből kigyűjtött idézetekkel kívánja bizonyítani „*az igaz keresztyéni vallás*”, vagyis *a kálvinista hitfelfogás negyvenöt*

tételét. A kötetben nem található a fejedelemasszonytól származó saját szöveg, viszont a gyűjtés, s a gyűjtött szövegek szakszerű elrendezése az ő munkája. Ma antológiának, szöveggyűjteménynek nevezzük az ilyen kiadványokat.

A címlap szövege pontosan felvilágosít a kötet keletkezéséről és céljáról. A könyvben szereplő idézetek „nagy részént az fejedelmi méltósággal tündöklő erdélyi fejedelem asszonytul, Lorántffy Susannatul, másoknak jó példa adásával, az szent írásnak gyakor olvasása között ki szedegettettek”.

Tehát a kor szokása szerint mások is készítettek saját használatukra ilyen bibliai idézetgyűjteményt, ezek példáját követte a fejedelemasszony is, aki gyakran olvasta a Bibliát. S így folytatódik a címlap tájékoztatása: „és az után megbővítettvén az idvességre óhajtozókhoz való buzgóságból közönségessé tétettek”, vagyis – a könyvet kézbe véve – mások számára lelki üdvösségre szolgáljanak, közkinccsé váljanak. A címet Lorántffy Zsuzsanna az újszövetségi szentírásból vette, Lukács evangéliumából, ahol így szól Jézus: „Van Mózesük és prófétájuk, hallgassák azokat.” (Lukács 16, 29.) A kötet 180 oldalas.

A kálvinista vallásfelfogás negyvenöt tételének legtöbbje éles támadás a katolikus egyház hagyományos tanítása ellen. Ez jelentkezik természetesen Lorántffy Zsuzsanna könyvének fő címeiben is kemény, támadó megfogalmazásokban. Néhány példa ezt jól megvilágítja: „Az megigazulásról: csak az hit által vagyon az megigazulás”, „Az jó cselekedetekről: az jó cselekedetek által nem igazulhat meg az ember”, „Az szentekről: az szenteket nem kell segítségül hívni, „Az szentek ereklyéről: Az szenteknek ereklyéjüket nem kell tisztelni”, „Az purgatóriumról: nincsen purgatórium, „Az anyaszentegyháznak hatalmáról: az anyaszentegyházban nincsen oly Monarcha, az ki mindeneken egyedül uralkodnék”, „Az képekről: nem szabad képeket csinálni isteni tiszteletnek okáért, sem azokat tisztelni”, „Az keresztről: az kereszt, melyet az ujjukkal formálnak az pápisták, nem űzi el az sátánt” stb.

Sajátos fogadtatása lett a könyvnek, az első magyar nőíró művének. Hitsorsosai nyilván örömmel fogadták és forgatták, hitük megerősödését és elmélyülését várva tőle. Elismerését fejezte ki a kolozsmonostori jezsuiták egyik vezetője is, Vásárhelyi Dániel, aki egyébként gyakran volt vacsoravendég a fejedelmi palotában, amelynek elmaradhatatlan része volt a hittételekről való – gyakran eléggé heves, ugyanakkor baráti – eszmecsere. Vásárhelyi Dániel, korábban a bécsi egyetem tudós professzora, elismerő üzenetet írt a könyv elolvasása után a fejedelemasszonynak: „Én bizony nagy álmélkodással hallom és rész szerént látom is Kegyelmes Asszonyom, hogy Nagyságod ily fejedelmi méltóságában lévén, az Isten törvényében való elmélkedést, s azt Isten könyvének tudományát minden világi mulatságnál nagyobbra láttatik becsülni. Nagy kegyelmét, atyai jóakarátát mutatta Isten Nagyságodhoz, mikor Nagyságod elméjét és szívét ezeknek szeretetére élesztette.” Az ökumenikus gondolkodás XVII. századi szép erdélyi megnyilatkozása ez!

A nyugati országrészben azonban nem így fogadták a fejedelemasszony-író női kötetét. Egy – nyilván katolikus vallású – ismeretlen szerzőjű röpiratot nyomtattak ki Pozsonyban, vagy Bécsben *Nova Transylvanica* címmel. A röpirat gúnyolódó hangon foglalkozott a könyvvel, s a kor szokása szerint goromba, alpári stílusban vette tűz alá a főrangú fejedelmi szerzőt. Címében a Lorántffy név első szótagjával lónak nevezi őt a röpirat, címlapján pedig az ószövetségi frigyláda elé befogott két üsző helyett a fejedelemasszonyt mint tehenet ábrázolja. De a röpirat e nyugat-magyarországi városokban is sokakban ellenérzést, idegenkedést keltett. „Magok chatholikus főurak is megbotránkoztak” – írta a fejedelem bécsi megbízottja. I. Rákóczi György mindent megtett, hogy ez a gyúnyirat ne juthasson felesége kezébe, sőt, hogy arról még hírt se szerezzen.

Közben azonban a gyulafehérvári fejedelmi udvar egyik köztisztelőben álló papja, nevelője és tudósa, Kereszturi Pál nem csupán haragra gerjedt a röpirat hírének hallatán, hanem maga is hasonló becsmérő hangnemben egy ellenröpiratot készített az ismeretlen szerző és műve ellen, a fejedelem tudta nélkül. Váratlan lett a folytatás. A fejedelem fel fogása szerint ugyanis a *mocskolódásra nem mocskolódással kell felelni, a becstelenséget nem teszi semmissé mások új becstelensége*. Ezért úgy rendelkezett, hogy Erdély, illetőleg a hatalma alatt álló többi területen kutassák fel, gyűjtsék össze és égessék el a két röpirat példányait. Rendelkezését százszázalékosan végrehajtották: *ma egyetlen példányt sem ismerünk egyikből sem*, még a királyi Magyarország területéről, sőt, még külföldről sem. Csakis Rákóczi György levelezéséből tudunk arról, hogy ezek ténylegesen kinyomtatott és terjesztett röpiratok voltak. Az 1642-es esztendő végére azután a nagy port felvert könyv-vita hullámai elenyésztek.

Könyvtörténetünk, nyomtatványtörténetünk ma szegényebb két kiadvánnyal, és mindnyájan gazdagabbak vagyunk számos emberi tanulsággal.

†Fehér Erzsébet

Irodalom. Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok. I. Lorántffy Zsuzsanna, Budapest, 1875; Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. I., Budapest, 1879. 716. sz.; Illési Sándor: Adalékok Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony irodalmi működéséhez. Magyar Könyvszemle 1888; Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. VII. Budapest, 1900; Hegyaljai Kiss Géza: Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgyné fejedelemasszony. Élet és jellemrajz. Tahitófalu, 1929; Pintér Jenő: A magyar irodalomtörténet tudományos rendszere. III. A magyar irodalom a XVII. században. Budapest, 1931; Fehér Erzsébet: Pataki nagyasszonyok. Sárospatak, 1991.

Egy református borsodi főúr, báró Vay II. Miklós

Mottó: „Jó magyarnak lenni igen nehéz, de nem lehetetlen.”
(Széchenyi István)

Száznegyvennégy évvel ezelőtt, 1873-ban a tiszáninneni evangélikus, református egyházkerület tavaszi közgyűlésén Miskolcon Kun Bertalan püspök hosszan méltatta előadásában Alsózsolca neves szülöttének, báró Vay II. Miklósnak azt az addig 50 éven át kitartó és gyümölcsöző munkáját, amit a református egyház és annak iskolái javára végzett. Többször utalt arra a világi politikai életútra is, amelyet a báró ugyanezen idő alatt megtett. Báró Vay II. Miklós élete valóban két színes szálból fonódott össze: az országos politika és a református egyház szolgálatából, s lett a két szálból olyan zsinór, amely a XIX. századot csaknem átérte, s amely sokaknak akár mértékül is szolgálhatott. Ez az írás ezt az életutat követi szálanként is, összefonódottan is.

GYERMEK- ÉS IFJÚKORA

1802. április 29-én, éppen 215 éve Alsózsolcán született báró Vay I. Miklós hadmérnök és Adalsheim Johanna első gyermekeként. A szülők főúrhoz illő gondos nevelésben részesí-

tették. Házitanítói azok a legkorszerűbb pedagógiai elveket valló és gyakorlatot folytató Váradi Szabó János és Wilhelm Egger voltak, akik az akkori világhírű svájci pedagógus, Heinrich Pestalozzi által kidolgozott pedagógiát követték. A német nyelvet kisgyerekkortól kezdve az édesanyjától tanulta. A református gimnázium két évfolyamát Kecskeméten végezte, majd magántanulónként Pesten érettségizett. Előtte Cleynman pesti német lelkész konfirmálta. Tőle tanult hittudományt, dogmatikát és egyháztörténetet is. Érettségi után jogot is Pesten végzett, majd Bécsbe költözött nyelvtudása tökéletesítésére. Édesapja ösztönzésére beiratkozott a politechnikumba, ahol kémiát tanult, mezőgazdasági és technológiai ismereteket szerzett.

Házasságot kötött Geinmüller Nórával. Szeretetteljes családi életet éltek, 6 gyermekük született, közülük III. Miklós híres szobrászművész lett.

Előtanulmányai során szerzett jogi, gazdasági és egyházi ismeretei lehetővé tették, hogy 23 évesen bekapcsolódjon előbb a vármegyei, majd az országos szintű politikába és a református egyház életébe is, ahonnan közel 70 évi szolgálat után, matuzsálemi korban a halál szőlította ki.

A VÁRMEGYE ÉS AZ ORSZÁG POLITIKUSA

Nagyon korán, már 1825-ben Zemplén vármegye aljegyzője, később alispánja lett. 1830-ban országgyűlési követ volt. 1831-ben az ország 5 megyéjében és a Jászságban koleralázadás tört ki. Mint kormánybiztost őt küldték a nyugalom és a rend helyreállítására. Ugyanekkor Borsod megyei főispáni helytartó is volt. 1840-ben Zemplén megye országgyűlési képviselője. 1844-től a magyar Szent Korona egyik őre volt, e minőségben először. 1845-től a helytartótanácsban tanácsos. 1847-ben Galíciában éhséglázadás tört ki. Ő kapott megbízást ennek lecsillapítására. Több mint 20 évnyi változatos politikai tisztség után 1848-ban érkezett el politikusi tevékenységének egyik magaslatára.

A forradalom kitörésekor tagja volt annak az országgyűlés által választott küldöttségnek, amely Kossuth vezetésével Bécsbe utazott. Báró Vay Miklós nem volt forradalmár, sokkal inkább reformpolitikus. Az egyik írás így jellemezte: *„Politikai pályáján nem volt a rohamosan haladó gyökeres fejlődés zászlóvivője. A csendes, nyugodt haladás elvéhez ragaszkodott, de hazáját szerető hű magyar volt minden ízében, minden csepp vérében.”* 1848-ban az első felelős magyar kormány kialakítása előtt Batthyány Lajos belügyminiszternek szemelte ki, de végül Szemere Bertalan kapta a megbízást. 1848 nyarán a nemzetiségek lakta területeken lázadások voltak, amelyek megszüntetésére a nádor királybiztosokat küldött ki. Legfontosabb feladatuk a polgárháborús veszély elkerülése, a választások zavartalan lebonyolítása, a nemzetőrség felfegyverzése és az erdélyi honvédtoborzás beindítása volt. A Királyhágón inneni részek biztosává István nádor Vay Miklóst nevezte ki. E minőségében 1848. július

Vay Miklós báró

11-én látogatást tett Nagyszebenben. A szászok megnyugtatóására „*kijelenti, hogy a magyar kormánynak nincs szándékában átalakítani a szászok önkormányzatát, csupán idejétmúlt kiváltságaik eltörléséről volna szó*”.¹

1848. augusztus 19-én ugyancsak Nagyszebenben parancsba adta Bély Ferencnek, hogy tartóztassa le „*a Román Komité két tagját, August Trebonin Lauriant és Nicolae Balanescut*”.² 1848. október 10-én „*Bárén a Vay Miklós által kiküldött nemzetőrök és honvédek meg-rohanják és szétkergetik az összegyűlt román felkelőket*.”³ Kolozsvárott az intézkedéseivel nem voltak elégedettek, ezért kérték a kormányt, hogy helyette egy erősebb királybiztost küldjenek Erdélybe.

1848. október 21-én hirdetményt tett közzé, amelyben kifogásolta azt, hogy Puchner Antal főhadparancsnok királybiztosi intézkedései ellen törvénytelen lépéseket tett, egyben felszólított biztosi intézkedéseinek további végrehajtására, és kinyilatkoztatta: „*minden rendetlenséget megszüntetni, a rendbontók, zavargók és bűjtogatók ellen erőteljesen fellépni elhatározott szándékom*”.⁴ Végül is működése nem felelt meg sem a közvárankozásnak, sem a saját reményének. Ez csalódással töltötte el. Megfosztották hivatalától, Debrecenben rendőri felügyelet alá helyezték.

Batthyány Lajos miniszterelnöki lemondásakor az újonnan alakuló kormányban a hadügyminiszteri tiszteet szánta neki, de nem lett az. A királytól ennél sokkal jelentősebb ajánlatot kapott: 1848. szeptember 22-én kelt levelében a megüresedő miniszterelnöki széket báró Vay Miklóssal kívánta betölteni. E ritka ajánlatot a főúrnak volt lelki ereje elhárítani. A megbízás ellenkezett az elveivel. Emiatt a bécsi udvar megharagudott rá, s 1849-ben a szabadságharcban való részvételéért perbe fogták. Ez 1852-ig elhúzódott. Nem sikerült megvédenie magát. Előbb halálra, ezt enyhítve 4 év börtönrre ítélték, amelyből 8 hónapot és 9 napot le is töltött. Kitüntetéseit visszavonták. Szabadulása után évekre visszavonult a politikai élettől Golopra. Birtokain gazdálkodott. Ferenc József 1860-ban visszahívta a politikai életbe, október 20-án udvari kancellárrá nevezte ki. Vay Miklós e tisztséget azzal a reménnyel vállalta el, hogy e pozícióban talán segíteni tudja a magyar alkotmányosság visszaállítást, ami az 1860-as októberi császári diplomával súlyos csorbát szenvedett.

Csalódnia kellett, ezért lemondott megbízatásáról. 1861. július 18-án a császár felmentette.

Visszatért Pestre, ahol mint igaz hazafit lelkesen ünnepezték, mert a nemzet törvényes jogainak elismerése és biztosítása nélkül nem volt hajlandó együttműködni a bécsiekkel.

Őszinte híve volt Deák Ferencnek és az általa kimunkált 1867-es kiegyezésnek, s az annak alapján indult szabadelvű haladásnak. Visszakapta koronaőri tisztségét is, amelyet összesen 34 éven át gyakorolt. 1865–67-ig Borsod megye főispánját tisztelették személyében. 1884-ben a főrendi ház alelnöke, 1888-tól haláláig elnöke volt. Báró Vay II. Miklós politikai pályája nem különült el a református egyházban élete hosszáig tartó szerepvállalásától.

AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN

Már zsenge ifjúkorában, 22–23 évesen a dunamelléki főtiszteletű református egyházkerület tanácsbírája lett. Ugyanezt a tisztséget töltötte be az alsó-zempléni egyházmegyében is. Emellett a tállai egyház főgondnoka is volt. 1838-ban a szatmárnémeti főgimnázium

1 Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerk.: Hermann Róbert. Videopont Kiadó, Budapest, 1996. 115.

2 Uo. 136.

3 Uo. 178.

4 Uo. 184.

főgondnoki tisztségét is ellátta. Iskolaügyekben egyre nagyobb rálátással bírt. Elválaszt-hatatatlannak tartotta a protestáns egyházat és az iskolaügyet. Kezdetektől fogva magáénak vallotta azt a gondolatot, mely szerint: „... ki virágzó protestáns egyházat akar, annak akar-ni kell virágzó protestáns iskolákat is”. Az 1843/44-es és az 1848. évi vallásügyi törvényeknek ő volt a szóvivője. 1840 és 1849 között a tiszántúli református egyházkerület főgondnoki tiszttét töltötte be. 1849-ben nyilvános szereplése egy időre megszakadt. 1849 és 1860 között a bécsi udvar a református egyház ellen többször is durva támadást indított. A kormányzat mindent megtett a protestáns egyházak működésének ellehetetlenítéséért. Betiltotta a presbiteri és általában az egyházi gyűlések tartását. Szándékában állt az egyházkerületek szétzilálása, átszervezése, úgy, hogy azok katonai kerületekbe tartozzanak. 1850–54-ig Haynau rendelete által kivételes állapot jött létre, amely a protestáns egyházakat törvényes működésükben megbénította. Ez az evangélikusokat és a reformátusokat cselekvésre készítette. Folyamodványt írtak a nádor feleségéhez, Mária Dorottya-hoz, amelyben feltárták az egyház szomorú helyzetét. A főhercegnő igyekezett közbenjárni az uralkodónál. Nem sok sikerrel. Az osztrák kormány 1859. szeptember 1-jén kiadta a *Protestáns Pátenst*, amely alapjaiban sértette a protestánsok autonómiáját. Az egyház ezt nem fogadhatta el, hanem határozottan tiltakozott ellene. Ezt igazolja a miskolci avasi templomban 1859. novemberében tartott nevezetes ülés, amelyen jelen volt Vay Miklós is. Ennek jegyzőkönyve is le-szögezte: „... protestáns egyházunk szabadságából egy hajszálnyit sem engedünk”.⁵ A jegyzőkönyv a jelenlévő főúrról pedig így emlékezett: „... jelenlétével nagy lelkesedést öntve a szokatlan nagy gyülekezetbe”.⁶ Vay báró 1860-ban ennél többet is tett. Az ő vezetésével utazott Bécsbe az a küldöttség, amelynek úti célja a pátenst visszavonatása, a református egyház autonómiájának visszaállítása volt. A delegációt nem bocsátották ugyan a császár elé, de Vay Miklós magánkihallgatáson átnyújthatta neki az egyetemes protestáns egyház emlékiratát. A kihallgatás majdnem egy óra hosszat tartott. Ez volt az első reménysugár arra, hogy a hitfelekezet visszanyerheti korábbi jogait.

Az egyház eközben sem tétlenkedett. Az 1860-ban kelt 350. sz. esperesi körlevél arról tudósította a lelkészeket, hogy a május 1–2. napján tartott egyházkerületi gyűlésen Zsarnay Lajost püspöknek, Vay Miklóst főgondnoknak választották, akik elfoglalták hivatalukat, még mielőtt erre engedélyük lett volna.

A 351. körlevél pedig így méltatta a helyi lelkészek helytállását:

„... jegyzőkönyvileg kijelenteni rendeltetett, az egyházkerület részéről az, hogy egyházke-rületünkhöz tartozó lelkipásztorainknak szent vallásunk szabadsága melletti hű őrállásu-kért, s a válságos viszonyok közt kitüntetett lelkierőért, nemes bátorságuk és önmegadással kifejtett szilárdságukért, melyet semmi befolyás meg nem ingathatott, – hálás elismerés nyil-vánítatván jegyzőkönyvileg megörökíttessék”.⁷

Vay Miklósnak mint főgondnoknak a református iskolák ügye mindig a legfontosabb feladatai közé tartozott. Működésük anyagi feltételeinek előteremtését, és a tartalmi, szer-vezeti kérdések jó megoldását egyformán fontosnak tartotta. Mind közül kiemelkedőek voltak a sárospataki főiskola érdekében tett intézkedései.

Ezek közül való: a sárospataki főiskola és gimnázium újjászervezése; ezek működésének érdekében alapítvány létesítése és alaptőke gyűjtése; az akadémián történeti tanszék létre-

5 A Tiszáninneni Ev. Ref. Egyházkerület 1873. évi jegyzőkönyve.

6 Uo.

7 Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv 1894. máj. 23. 4.

hozása; a gimnáziumi tanárok létszámának gyarapítása; az intézményi fegyelmi rendszer javítása; a szabad tanítás elvének bevezetése.

A főgondnok ezekkel az intézkedésekkel romolhatatlan érdemeket szerzett magának. Szándékában állt a főiskola egyetemmé fejlesztése is, de ez a törekvése nem válhatott valóra. Nevéhez fűződik a főiskola fennállása 300 éves évfordulójának ünnepe, ami országos terebélyesedett. Ez írás bevezetőjében leírt emlékülést Kun Bertalan szuperintendens e gondolatokkal zárta: *„De ki győzné mind elsorolni azon üdvös dolgokat, melyek országszerte elismert bölcs elnöklete alatt egyházi s iskolai életünk előnyére fogatosítottak! Legyen elég az elsoroltak után bölcs kormányzatának, s igaz protestáns lelkületének dicsőítése végett kimondani, hogy főgondnoksága alatt erősödött meg tanácskozásainkban az a közszellem, mely képessé tette egyházkerületünket úgy egyházi, mint tanügyi téren sok reformkérdések szerencsés megoldására.”*

Báró Vay Miklós pátriárkai korban, 92 évesen, 1894. május 14-én hunyt el Budapesten.

Tisztelői az MTA oszlopcsarnokában elhelyezett ravatalánál róhatták le kegyeletüket. Az evangélikus egyház közgyűlésén így emlékezett róla: *„Hazánk közéletének egyik kimagasló alakja volt ő, és az összes magyar protestánsizmusnak méltó büszkesége, ki a két evangéliumi testvérfelkezet között fennálló jó viszony fenntartására, a testvéri kapocs szilárdítására mindig nagy súlyt fektetett, [...] élénken él mindnyájunknál, hogy hajlott kora dacára mily lelkes készséggel elnökölt a két evangéliumi egyház [...] együttes ülésén, s nem csekélyebb készséggel volt mindig egyik főtényezője, sőt vezére a két testvéregyház csatlakozásának, ha jogaink együttes erővel való védelméről, vagy erélyesebb érvényesítéséről volt szó.”⁸*

Az alsószolcai Vay-kripta

képességeinek részben a gondviselésnek köszönhetett. Meg bírta szerezni, ami ettől több: meg bírta tartani úgy a trón, mind a nemzet folytonos bizalmát. Nem tántorította meg se egyik, se másik túlzó keresése. Igazi hazafi volt. Egyházának pedig bálványozott oszlop-embere, kinek nevét sokáig fogja emlegetni a protestáns világ.”⁹

Életútjára tekintve tehát érvényes Széchenyi István mottóul választott gondolata.

Neki sikerült jó magyarnak lenni.

Farkas Ferenc

⁸ Uo.

⁹ Lévay József naplója 1894. máj. 15.

Máriacsalád története

(II. rész)

5. JOHANN BERGL ELPUSZTULT FRESKÓI MÁRIACSALÁDON

Hazánkat a XVIII. század második felében lázas építő- és alkotótevékenység jellemezte. Az előző küzdelmes és viszontagságos évszázadok pusztításait és mulasztásait az azt követő békésebb korszak kiváló művészeinek, építészeinek, szobrászainak és festőinek alkotásai-
val akarták pótolni.

Johann Bergl¹, az osztrák késő barokk egyik tevékeny és igen kiváló mennyezetfestője a budapesti Egyetemi templom freskóinak készítője, 1775-ben kapott megbízást a pálosoktól, hogy az újonnan felépített máriacsaládi kegytemplom mennyezet- és falfestményeit, valamint a tágas refektórium kifestését elkészítse. A munkát megrendelő pálosok a freskók témáinak a megválasztását a művészre bízta. Nem ragaszkodtak a régi rendi hagyományokhoz, azaz hogy a művész a rend történetének egyes jeleneteit örökítse meg.

Bergl ebben az időben már 58 éves, kiforrott művész volt, aki mögött nagy alkotások álltak. Az osztrák bencések nyolc apátságában évtizedeken át dolgozott, a hatalmas melki apátságban például 20 éven át foglalkoztatták. A schönbrunni császári kastély földszintjének a termeit pedig 1774–1775-ben fejezte be a művész.

A Wiener Neustadtban (Bécsújhely) lévő pálos kolostorban gyakran megfordultak a magyar pálosok. Ez a közvetlenül a császári várkastély mellett lévő kolostor szomszédos volt a ciszterciták bécsújhelyi rendházával. A ciszterciták kolostorának a refektóriumát és könyvtártermét is Johann Bergl festette ki, ahol a szereplők sorában önmagát is megörökítette. Itt ismerték meg a pálosok a művészt, és egyszerre három előkelő templomuk, a budapesti, az elefánti és a máriacsaládi templomok mennyezetfreskóinak megfestésével is megbízták. A felsőelefánti és a máriacsaládi templomok és a refektórium kifestése még 1775-ben elkészült, majd az ezt követő évben a budapesti pálos templomot is kifestette, amit az orgonakórus baloldalán olvasható művészjelzés is igazol: „J. Bergl pinxit 1776”. A budapesti és a felsőelefánti Bergl-freskók máig megmaradtak, de a máriacsaládiak az utolsó két évszázadban teljesen elpusztultak.

Fleischer Gyula² Johann Berglről 1931-ben egy kisebb tanulmányt írt, amelyben a budapesti Egyetemi templomban lévő és a felsőelefánti Bergl-freskókat ismerteti, de a máriacsaládi templom és refektórium akkor még létező, bár már erősen sérült freskóiról is adott ismertetést – még ha hiányosat is. A templom jobb oldalán lévő három mellékoltár és a refektóriumban levő tíz, királyokat ábrázoló ovális arckép is elkerülte ugyanis a szerző figyelmét. Az 1862. évi tűzvész után a templom megrepedezett boltozatait leszedték, ekkor semmisültek meg az értékes mennyezetfreskók is, és ugyanez lett a sorsuk a templom bal oldalán lévő mellékoltár freskóinak is. Az 1940-es években a jobb oldali oltárképek erősen

1 Johann Bergl 1718-ban Königshof községben, Prága mellett született. Tanulmányait Bécsben, a Képzőművészeti Akadémián folytatta. A nála hat évvel fiatalabb Anton Maulbertsch nálunk népszerű festővel bizalmas barátságban élt. Sőt, nyolc gyermekének a keresztapaságát is elvállalta. Bergl életében nem tartozott nálunk az ünnepelt, nagy mesterek közé, pedig az osztrák késő barokk mennyezetfestészet egyik legértékesebb képviselőjévé fejlődött. A művészettörténészek termékenység tekintetében a leglázasabban dolgozó alkotók, Paul Troger (1698–1762), Caspar Franc Sambach (1715–1795), Franz Anton Maulbertsch (1724–1796), Johann Lucas Kracker (1717–1779) mellé állítják. 1789. január 15-én, 70 éves korában halt meg.

2 Fleischer Gyula: Johann Bergh, a budapesti egyetemi templom mennyezetfestője. Pápa, 1931.

megviselt, de még megmenthető állapotban voltak. Az oltárfülkék freskóit derékban keresztülsele az egykori templom belsejét két szintre osztó deszkapadlózat. A szentély felől az első oltárfreskó „emeleti részén” festett, törtíves széles keretben Szűz Mária az ölében ülő gyermek Jézussal volt látható, a deszkaállvány alatti oltárrészen pedig ibolyaszínű talárban, püspöki jelvényekkel a térdeplő Szent Ágoston püspök alakját szemlélhettük. Őt a pálosok azért tisztelték különösképpen, mert az általa szerkesztett szabályok szerint éltek. A középső oltárképen kereszt előtt térdeplő Remete Szent Pál, a pálosok védőszentje volt látható. Fenn, az oltárkép mezejének az égboltját felhők közül kikandikáló, nyitott könyvet tartó angyalok népesítették be. A hajó harmadik oltárképe Szűz Máriát ábrázolta családjával körében, anyjával, Szent Annával és atyjával, Szent Joachimmal, amint házimunkával foglalatostkodnak. A képmezőn itt is megvoltak a bájos angyalfejek. A főbejárat mellett balról, a torony alatti kis kápolnában kissé megfakult, de eléggé ép állapotban, Krisztust a keresztfán szemlélhettük. Nagyon komor, sziklás, fátlan környezetben a szenvedéstől megnyugodott arccal, jobb vállára hanyatlott fejjel, alkonyi megvilágításban ábrázolta a kiszenvedett Krisztust. A kis kápolna lapos mennyezetén, kék égbolton lebegő angyalokat láthattunk. A bájos kis kápolnának egy ökörszemablak nyújtott elegendő világosságot.

A máriacsaládi templom cseh kupolaboltozatainak a mennyezetfestményeiről nem maradt fenn sem rajz, sem pontos leírás. A freskók tárgyát csak a *Vasárnapi Újság* 1860. és 1863. évi évfolyamaiban szereplő leírásokból tudjuk összeállítani, amelyekben Szokoly élénken emlékezik a *Mária mennybemenetelére* és a *Judit és Holofernész* csoportozatra. Bár Szokoly nem volt műtörténész, kiváló érzékeléssel megérezte, hogy ritka értékekkel áll szemben. Érdeme elsősorban abban áll, hogy felhívta a művészettörténészek figyelmét a pusztulásnak induló freskókra, még ha a felhívása nem is talált meghallgatásra. A tűzvészben a freskók nem semmisültek meg, csak a repedések sokasodtak rajtuk. A környék idős embereinek elbeszélése alapján az olasz munkások hetekig dolgoztak, míg a templom erős boltozatát le tudták szedni. Szokoly naivul azt hitte, hogy ezek a festmények az olasz festmények fénykorából valók, vagy hogy a Nagy Lajos, illetve Mátyás király által behívott olasz mesterek festményei. Szerette volna, ha bebizonyosodik, hogy a pálos atyák művei, akik közül sokan Olaszországban tanultak, mert akkor, mint írta, honi művészetünk történetében ez igen fényes lapot jelentene. Három évvel később a templomi tűzvésszel kapcsolatban Dalmady Győző a következőket írja: *„Maga a templom a múlt század elején újított meg és kitűnő festményekkel dicsekszik, amelyet a művészetkedvelő szerzet valamelyik tagja készíttetett. Ezek a freskók többnyire bibliai jelenetekből állnak, mint Mózes, midőn az égő csipkebokrot Hóreb hegyén átveszi, Ábrahám, midőn a három angyalt házában fogadja. Nincs remény, hogy ezen tisztas hajlék megújíttassék, bár ha egyéb nem, de legalább a szép freskók valóban megérdemelnék.”*

Mivel a máriacsaládi templom Mária tiszteletére volt szentelve, ezért a szentélyben annak két boltmezejére Mária életjelenetei kerültek. A művész gyakran ismétlődő és legkedvesebb jelente *Mária mennybemenetele és megdicsőülése* volt, amit itt, de a pesti pálos templomban és több osztrák templomban is megörökített (pl. Säusenstein, Kleinmariazell, Schönbühel, Wienerneustadt).

A pesti egykori pálos templom Nagyboldogasszony-képén a kor művészetének minden szépsége érvényesül: a természetes közvetlenség rovása nélkül való nagyszerűség, emelkedettség, magasztos lelkesültség. Élénk mozgalmasság, valóságos lüktető élet, a vonalak és a színek szelíd egybefonódása, a kép felépítésének, szerkezetének átlátszó tisztasága és mégis jóleső díszítése. Mint a festő legtöbb képén, itt is szinte megszámlálhatatlan angyal szállong a levegőben, örömben ide-oda röpködve, vagy a felhők közül kandikálnak ki – két-

ségkívül bergli sajátosság ez. Meleg hangulat, mosolygó kék ég, elégedett, örömtől pirosló arcok, merész gesztusok, s az elmaradhatatlan viharzó ruházat, alakjai mind kiegyensúlyozott lelkivilágúak – ezek Bergl művészetének ismertetőjelei.

Bergl szívesen nyúlt az ószövetségi témákhoz. A templom hajójának mennyezetére Mózeset a csipkebokorral, Ábrahámot, Juditot és Holofernész életjeleneteit festette. Mózes égő csipkebokor jelenete a pesti pálos templom karzatának alacsony mennyezete alatt is megismétlődik, de Ausztriában is több helyen megfestette.

A kolostor ebédlője 16,5 méter hosszúságú és 7,5 méter szélességű tágas terem, dongaboltozatát három heveder négy szakaszra tagolja, a mennyezetére pedig négy elliptikus keretbe készítette Bergl a freskóit. Az egymással szembenálló oldalfalak három-három ablaka és a főfal két szimmetrikusan elhelyezkedő ablaka kedvező megvilágítást adott a mennyezetképeknek és az oldalfalak képsorozatainak.

A két ablak között a főfalon a perjeli asztal mögött minden ebédlőben ismétlődik a golgotai jelenet: *Krisztus a keresztfán*. A templom bal oldali, torony alatti kápolnájának oltárképe ismétlődik meg még komorabb környezetben, vad, sziklás tájban, alkonyi megvilágításban, csupán a kékes sárga Krisztus-holttest van erőteljes fénnel megvilágítva. Krisztus arca mintha azt mondaná: „*Értetek haltam meg.*” Ne keressétek a táplálkozásban az élvezeteket. Ez az elv vezette a pálosokat arra, hogy minden ebédlőben megfessék a *Krisztus a keresztfán* című jelenetet.

A boltszakasz első jelenete *Krisztus Emmauszban két tanítványával*. Földig érő terítővel fedett asztal mögött ül a Megváltó, amint a kenyeret kettétöri és kísértőinek nyújtja, akik áhítattal tekintenek rá. Az oszlopoknál széttárt függöny mögött bal oldalon betekintést nyerünk a konyhába, ahol egy pufók arcú lány tányért törölget, a másik felszolgáló lány alakja is látható. A második jelenet szintén elliptikus keretben. Krisztus feltámadása után megdicsőülve megjelenik a lebegős ruhájú, álmélkodó tanítványainak. A keret két oldalán levő díszszék elég jó állapotban maradt meg. Itt látható a művész kézjele is: „*J. Bergh pinxit*”.

A harmadik freskó teljesen megsemmisült, mert az elliptikus keret közepén a boltozatot padlásfeljárónak áttörték. A zöldes háborgó tenger részlete megmaradt, így feltételezhető, hogy a freskó Jézust a tengeren ábrázolta. A negyedik boltszakaszon felhőtlen kék égen lebegő angyal haranggal volt megörökítve.

Az ebédlő oldalfalain szimmetrikusan elhelyezve tíz ovális festett keretben életnagyságú arcképsorozatot láttunk, a képek a kolostor alapítóit, a szerzetesek jótevő királyait ábrázolták. A folyosóra nyíló bejárat melletti falon balról Haraszthy, jobbról Lévy kolostoralapítók díszmagyar ruhás alakjai voltak láthatók. Bal oldalon Szent István, Róbert Károly, Zsigmond király babérkoszorúval, jobbról Szent László, Nagy Lajos, II. Lajos, I. Ferdinánd képei sorakoztak, neveikkel együtt, egyforma méretben és nagyságban.

Az 1940-es években a Bergl-freskók még restaurálható és megmenthető állapotban voltak, abban az időben ezt a termet is magtárnak használták. 1960-ban a szerző már nem találta meg az akkor darálónak használt teremben a freskókat. A nedvességtől már lemállottak a falakról, vagy a több centiméteres vastagságú por- és hulladékréteg teljesen elfedte a falakat.

6. BEFEJEZÉS

A II. világháború után a hatóságok engedélyt adtak a templom lerombolására és falainak széthordására. Építőanyagként hordták szét a téglát, törték össze a pillérek fejezeteit és az időtálló mészkőből készült párkányait. Az ajtók, ablakok béleléseit összefűzve szállították el.

Így most a templom helyén az épületnégyyszög déli felén üresség tátong, és erősen megcsonkult kép fogadja az odalátogatót.

A máriacsaládi templom lerombolása műépítészettünk fájdalmas vesztesége. Amit elődeink kegyeletes és áldozatkészséges óriási munkával, pénzt és erőt nem kímélve létrehoztak, s amit az idő kíméletessége évszázadokon át meghagyott, azt az emberi közöny vagy a tudatlanság szándékosan lerombolta, pedig sorsára hagyva, akár a további évszázad viszonyaitól is szembe tudott volna még szállni. A máriacsaládi templom elpusztítása sokakat nyomasztó érzés.³ A lerombolt templom mégis valami legyőzhetetlenséget lehel. Az ősi ház néha még vonzóbb, ha pusztulásra jut. A máriacsaládi templom és a szomorú sorsú kolostor mostohagyermekai művészettörténetünknek, eddig még nem találtak méltatóra és hivatásos értékelőjük sem volt. Pedig egykor nem csak Bars vármegyének volt a maga idejében legszebb temploma ez az Isten háza, hanem szokatlan építészeti érdekessége folytán Szlovákiában is páratlanul állt, enyhe ívelésű kidomborodó főhomlokzatával, széles, erősen kiugró párkányaival, pillérfejezeteivel, oromzatos szobraival, díszes szemöldök-párkányaival, remek kivitelezésével.

Műépítészettünk nem méltányolt értékeinek szerény tollú rajongója vázlatosan, ha későn és megkésve is, összeszedegette 30 éves jegyzeteiből Máriacsalád öt évszázados történetéből az adatokat, hogy a jelen sorokkal 500 év után az utókornak és az érdeklődőknek emlékül, örököül és tudtul adja a viszonytalan máriacsaládi templom létezését és elmúlását, hogy ne tűnjön el teljesen és nyomtalanul az emlékezetből.⁴ A kolostor egy része 1990-ig az Érsekújvári Múzeum kirendeltsége volt, majd az egyházi kárpótlás keretében visszakapta a Pozsony–Nagyszombati Főegyházmegye. Majd a már önálló szlovák provincia, azaz egyháztartomány⁵ felosztása után⁶ a Nyitrai Egyházmegyéhez került.

Sztyahula László

HÍREK

Magyar Nyelvőr Díjasok, 2016. 2016. december 22-én az Országházban Szathmári István, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusa, a stilisztika iskolateremtő oktatója; Hőnyi Ede, a földrajzi nevek helyesírási szabályait megalkotó egyik tudós és Vancóné Kremmer Ildikó, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem docense vehette át az arany színű talapzaton álló, gravírozott tollat ábrázoló díjat és a vele járó pénzjutalmat. Gál Emese határon túli pedagógus az erdélyi magyarság fennmaradása érdekében végzett oktatói, közösség-szervezői munkájának elismeréseképpen a kuratórium döntése nyomán *Magyar Nyelvőr* elismerő oklevélben részesült.

3 Markovič, K.: Príspevok k dejinám pavlínskeho kláštora v Marianskej Čeladi I. In Slovenský Juh, 1947. VIII. 10.; Markovič, K.: Príspevok k dejinám pavlínskeho kláštora v Marianskej Čeladi II. In Slovenský Juh, 1947. VIII. 17. 3.

4 V-ský: Poklady v kláštore Mariánska Čelad'. In Slovenský Juh. 1947. III. 23. 3.

5 Lexikon II. 945.

6 2008. február 14-én XVI. Benedek pápa dekrétuma alapján történt.

A honismereti mozgalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Az 1950–60-as évek fordulóján Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is a Hazafias Népfront keretein belül szerveződött a honismereti mozgalom. Fokozatosan újjáalakultak, megerősödtek a néprajzi, honismereti szakkörök. Megyénkben elsősorban Bodgál Ferenc, a Herman Ottó Múzeum néprajzosa vállalta fel e munka szervezését, ő indította útjára 1961-ben az *Istvánffy Gyula Honismereti Gyűjtőpályázat*ot. A későbbiekben dr. Kováts Dániel, a Comenius Főiskola docense, dr. Márai Gyula, a Földes Ferenc Gimnázium tanára, dr. Kárpáti László és dr. Viga Gyula, a Herman Ottó Múzeum muzeológusai vállalták a munka folytatását.

1981-ben kezdődött a *Szülőföldünk* című megyei honismereti periodika kiadása, amelynek első 15 számát 1990-ig dr. Kováts Dániel, a 16–35. számokat dr. Rémiás Tibor szerkesztette. A kiadványban publikálási lehetőséget biztosítottunk a megyebéli helytörténet-szeknek. 1986-ban újjáalakult a megyei honismereti munkabizottság. Elnöknek dr. Kováts Dánielt, titkárnak dr. Viga Gyulát választották.

1990-ben a Herman Ottó Múzeum előadótermében mintegy 100 fő részvételével került sor arra a közgyűlésre, amelyen megalapítottuk a *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Bizottság*ot. Az elnök Nagy Károly, az ózdi Lajos Árpád Honismereti Kör vezetője, titkár dr. Rémiás Tibor, a Herman Ottó Múzeum történésze lett.

A *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Egyesület* 1996-ban alakult meg azzal a céllal, hogy összefogja és segítse a megye területén működő helytörténeti kutatók és honismerettel foglalkozó civil szervezetek munkáját. Büszkék vagyunk arra, hogy Ózdtól Encsig, Mezőkövesdtől Gömöröszőlősig sokan elkötelezett hívei a honismereti mozgalomnak, a helyi hagyományok ápolásának. Az egyesület bejegyzett székhelye Miskolcon korábban a B-A-Z Megyei Pedagógiai és Közművelődési Intézet Széchenyi utca 35. szám alatti irodájában volt, majd ennek megszűnését követően 2007-től a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtárban, cím szerint a Görgey utca 11. szám alatt található. Eddigi elnökeink: dr. Lénárt Béla, a B-A-Z Megyei Pedagógiai Intézet munkatársa (1996–1999), Laki-Lukács László könyvtáros, helytörténeti kutató, az Edelényi Tájház vezetője (1999–2001), Kalló Lászlóné szaktanácsadó, történelemtanár (2001–2007), Hadobás Pál, az edelényi Művelődési Központ igazgatója (2007–2013), Titkos Sándorné, a Zrínyi Ilona Gimnázium ny. igazgatóhelyettese, történelemtanár (2013-tól).

Az elmúlt két évtizedben a felsoroltakon kívül a következő tagok vettek, illetve vesznek részt az egyesület vezetésében: dr. Bodnár Mónika, Bózsavári József, Csirmazné Cserenyák Ilona, dr. Csorba Csaba, Döbör Istvánné, Elek Józsefné Farkas Emőke, dr. Fazekas Csaba, Hadobás Sándor, Hajdú Imre, Kiss József, Koleszár Krisztián, Marozsán Zsolt, Mátyus Balázné, Nagy Károly, dr. Nagy László, Nagyné Szabó Mária, Pozbai Dezsőné, dr. Rémiás Tibor, Sándor Endre, Sáray László, dr. Somorjai Lehel, dr. Székelyné Forintos Judit, dr. Tamás Edit, Tóth Tamás, Ujváry Mária, Üveges Tamás, Zelenák István.

Egyik legfontosabb tevékenységünk, hogy kétévi rendszerességgel folyamatosan meghirdetjük a már elődeink által beindított *Istvánffy Gyula Honismereti Gyűjtőpályázat*ot. A beérkezett pályamunkákat a Herman Ottó Múzeum őrzi. Ezen túlmenően előadásokat, kiállításokat, ifjúsági vetélkedőket és kirándulásokat szervezünk. Az egyesület elnöksége rendszeresen segíti és látogatja a tagszervezetek rendezvényeit.

A megyében végzett honismereti munkánkról a helyi médián keresztül rendszeresen tájékoztatjuk az érdeklődő közönséget. Egyesületünk tagja, Burdigáné Csoma Mária már 2012-től folyamatosan működteti és frissíti honlapunkat, amelynek címe: borsodhonismeret.lapunk.hu

EGYESÜLETÜNK NÉHÁNY KIEMELT ESEMÉNYE, PROGRAMJA

2004-ben, II. Rákóczi Ferenc miskolci tartózkodásának 300. évfordulója alkalmából 150 fős tudományos emlékülést szerveztünk a Magyar Tudományos Akadémia MAB székházában, neves történészek közreműködésével.

2005-ben a Rákóczi-évforduló alkalmából az egyesület vezetői kezdeményezői voltak Miskolc főutcáján Aszalai Ferenc emléktáblájának létrehozásában, aki borsodi nemes, udvari szekretárius és Rákóczi odaadó híve volt.

2006-ban Kiss József és dr. Rémiás Tibor szakmai irányításával tíz-tíz tablóból álló reprezentatív miskolci és megyei kiállítást készítettünk az 1956-os forradalom emlékére.

2007-ben rendezvénysorozattal emlékeztünk meg az ónodi országgyűlés 300. évfordulójáról.

A Honismereti Szövetség kezdeményezésére 2008-tól megemlékezünk a Honismeret Napján Bél Mátyásról, ezt a rendezvényt általában valamilyen tematikus, helyi kötődésű előadással kötjük össze. A megyében sok pedagógus foglalkozott a honismeret tanításának elméleti módszereivel, az elsők között Pozbai Dezsőné, Királyné Kiss Piroska, Zelenák István, Kiss József, Zsíros Sándor. Honismereti könyveik, munkafüzetek rendkívül értékesek, példaként szolgálnak ma is.

A 2014. évi galíciai emléktúra résztvevői

2013-ban regionális honismereti konferenciát szerveztünk *Iskola és honismeret* címmel a Pan-non-tenger Múzeum új kiállítóhelyén Istvánffy Gyula etnográfus születésének 150. évfordulója alkalmából.

2014-ben dr. Rémiás Tibor nagy sikerű autóbuzos kirándulást szervezett Galíciába, ahol felfekesztük és megkoszorúztuk az I. világháborúban elesett miskolci katonák sírját.

Tevékenységünk fontos része az *ifjúsági munka*. A középiskolások számára a

Honismereti Szövetség által meghirdetett országos helytörténeti vetélkedőkre megyénkből sok iskolából jelentkeztek tanulók, például 1995-ben az *Emese álma* versenyen 61 csapat vett részt. Megyei szinten *Marjalaki Kiss Lajos helytörténeti vetélkedőket* szervezünk a diákok számára a miskolci Zrínyi Ilona Gimnáziummal közösen.

Egyesületünk képviseletében rendszeresen rész veszünk az *Országos Ifjúsági Akadémián*, ahol a vetélkedőkön, honismereti pályázatokon győztes diákok bemutatják saját helytörténeti kutatásaikat.

A *honismereti, helytörténeti és falukutató táborok* szervezése megyénkben hosszú múltra tekint vissza. Így például 1992–2002 között tábor volt Putnokon Bodnár Mónika, Edelényben és Hangácscon Laki Lukács László, Bódvaszilason Vida Gabriella, Ónodon Halmos László, Novajidrányon Borussné dr. Hellebrandt Magdolna, Sátoraljaújhelyen Lovász Emese, 1994-ben Nagykaposon (Szlovákia) Bodnár Mónika, Kisgyőrben Kéthely Anna, Radostyánban és Tiszaújvárosban dr. Nátafalussy Lajos, Edelényben Vida Gabriella szervezésében. Gömörszőlősen Máger Ágnes alkotótábort ma is működtet.

Megyénk középiskolás diákjai számára 1997-től szerveztünk *kutatótáborokat*. Jártunk Csincsén, Edelényben, majd a miskolci és gönci temetőkertekben. Egyenként regisztráltuk az ortodoxtemető, a műemlék jellegű avasi református temető, a Mindszenti katolikus temető, az avasi zsidótemető, a Göncön található négy temető, a miskolci Szent Anna temető, a diósgyőri katolikus, református és evangélikus temetők, majd a „Deszkatemető” (tetemvári református temető) sírjait. A táborvezető dr. Rémiás Tibor, a szakmai vezető dr. Dobrossy István, a pedagógiai munka irányítója Titkos Sándorné, a csoportok vezetője Marozsán Zsolt volt. A diákok a délelőtti komoly munkát követően délutánonként előadást hallgattak, kiránduláson vettek részt, vagy egyéb élménydús programban volt részük, amely tematikusan az adott évben kutatott temetőhöz (2001: ortodoxia, 2002: reformáció) kapcsolódott. A hangulatos abaúji táncház, a közös gitározás, éneklés a hagyományos értékekre irányította a diákok figyelmét. Mindezek nagy élményt jelentettek számukra. A táborozást követően a számítógépes feldolgozásra szánt anyagból elkészült a temetők sírjainak gépi adatrögzítése. A temetőkutatások céduláit és digitális kimutatásait a B.-A.-Z. Megyei Levéltár őrzi.

Marjalaki Kiss Lajosra, Miskolc legjelentősebb XX. századi humán tudós kutatójára emlékeztünk születésének 125. évfordulója alkalmából 2012-ben.

2014 októberében meghirdettük interneten a *Herman Ottó és kora* című vetélkedőt a megye és a Felvidék magyar középiskolái számára a Zrínyi Ilona Gimnáziummal közösen. A vetélkedő kétfordulós volt, internetes elődöntővel kezdődött, amelyre 20 csapat jelentkezett.

Egyesületünk 2016-ban ünnepelte egyesületté alakulásának 20. évfordulóját. Április 18-án került sor a II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár előadótermében az *Akikre büszkék*

Kiállításmegnyitó 2016-ban (Balról jobbra Titkos Sándorné, Debreczeni-Droppán Béla és Bodnár Mónika)

vagyunk címmel megrendezett ünnepi programunkra. Szeptember 29-én szerveztük meg a megyei honismereti körök és kutatók konferenciáját Miskolcon *Honismereti kutatók napja* címmel. A központi téma: *A legújabb helytörténeti kutatások eredményei B.-A.-Z. megyében*. Debreczeni-Droppán Béla, a Honismereti Szövetség elnöke nyitóbeszédében köszöntötte az egyesületet 20 éves fennállása alkalmából. A könyvtár első emeletén rendeztünk jubileumi kiállítást *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Egyesület 20 éve* címmel. Egyesületünknek az eddig eltelt időszakban lezajlott programjait mutattuk be gazdag képi anyaggal 14 tablón. A kiállítás kurátora dr. Bodnár Mónika volt.

Értékeltek a XLIV. Istvánffy Gyula Honismereti Gyűjtőpályázat dolgozatait, amelyre a korábbiaknál jelentősen több, összesen 71 pályázat érkezett, ebből 48 felnőtt kategóriában, 23 volt az ifjúsági pályázat.

KAPCSOLÓDÁS

A HONISMERETI SZÖVETSÉG MUNKÁJÁHOZ

Egyesületünk és annak elődszervezete a megyei szintű honismereti tevékenység mellett aktívan részt vállal a Honismereti Szövetség munkájában is, több országos rendezvénynek volt házigazdája, társszervezője az elmúlt években.

1987. Sárospatak: XV. Országos Honismereti Akadémia. Témája: *Honismeret és művelődéstörténet*;

1994. Mezőkövesd: VI. Országos Kiadványszerkesztő Konferencia. Témája: *Magyar nyelv és irodalom, munkáltatói füzetek*;

2000. Miskolc: II. Iskola és Honismeret Konferencia. Témája: *Honismeret – helyismeret – kerettanterv*;

2002. Sátoraljaújhely: XXX. Országos Honismereti Akadémia. Témája: *A Kossuth-kultusz történeti alakulása*;

2004. Edeleny: IX. Országos Ifjúsági Akadémia. Témája: *A népi kismesterségek élő hagyományai*;

2009. Sátoraljaújhely–Széplak: IX. Iskola és Honismeret Konferencia. Témája: *Kazinczy Ferenc és a magyar nyelv*;

2015. Mezőkövesd: XX. Országos Ifjúsági Honismereti Akadémia. Témája: *Iskolatörténet, kiemelkedő tanáregyenlőségek*.

Egyesületünk képviselőjében rendszeresen részt veszünk az Országos Honismereti Akadémián, az Ifjúsági Akadémián, a Határmenti és Határokon Átívelő Konferencián, *A hon- és népismeret óvodától az egyetemig – Pedagógus hallgatók szakmai-módszertani felkészítése* című országos szakmai továbbképzéseken. Egyesületünket és megyénket a Honismereti Szövetség országos elnökségében Titkos Sándorné, majd Sáray Lászlót követően dr. Székelyné Forintos Judit és dr. Rémiás Tibor képviselik. Rémiás Tibort több évtizedes kiváló munkája nyomán 2009-ben országos alelnöknek választották.

HONISMERETI TEVÉKENYSÉG

BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN MEGYE TERÜLETÉN

(*A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Egyesület 20 éve* című kiállítás anyaga alapján.)

Az ózdi Lajos Árpád Honismereti Kör 1962. november 9-én alakult meg. Alapítók voltak: Adorján Lajos, Bögös Mihály, Czákó Gyula, Dobosy László, dr. Faggyas István, É. Kovács László, Mikola Béla, Szabó Imre, Vass Tibor, Veszelyovszky Viktor. Vezetője 2003-tól Döbör Istvánné volt.

Ónodon a *Lorántffy Zsuzsanna Honismereti Egyesület* jogelődje 1979-ben jött létre, amely 1989-ben alakult egyesületté. Elnöke 2010-ig dr. Ágoston István György helyi református lelképásztor volt, tőle a vezetést Fazekas Erzsébet vette át.

Az 1960-as években a helytörténettel foglalkozó elődök példáját követve kapcsolódott be a helyismereti mozgalomba Matyóföld és térsége, építve azokra az ősökre, akik már a háború előtt is sokat tettek a térségben fellelhető kulturális értékek megőrzéséért. A térség néhány jeles kutatója a teljesség igénye nélkül: Baranyi Dezső (Szentistván), Barsi Ernő (Sály), Hajdú Ráfi János, Mizser Lajos (Cserépfalu), Papp János, Szlovák Sándor, Csirmazné Cservenyák Ilona.

2007-ben megalakult az *Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület*, amelynek elnöke az alapítás óta Evva Margit. Az egyesület munkájáról, Abaúj jeles eseményeiről, személyeiről 2010 szeptembere óta megjelenő egyesületi lap, az *Abaúji Hírharang* tájékoztatja az érdeklődőket.

Több mint 50 éve jött létre az aprófalvas gömöri térség legkisebb településén, Gömör-szőlősen egy lokálpatrióta közösség, amely ma *Tompa Mihály Gömöri Kulturális Egyesület*-ként folytatja tevékenységét. Motorja hosszú évtizedeken át É. Kovács László volt, aki ma is aktív segítője ennek a munkának, őt leánya, É. Kovács Judit követte.

1984-ben alakult meg Putnokon a *Gömöri Múzeum Baráti Köre* azzal a céllal, hogy segítse a Gömöri Múzeum létrejöttét. A múzeum 1986-os megalakulását követően ez a szervezet jelentette az intézmény társadalmi háttérét, amelyben jelentős honismereti munka folyt. 1992-ben jött létre szintén Putnokon a *Gömöri Népfőiskolai Egyesület*, amely a Gömöri Múzeum Baráti Körével közösen számos honismereti tábornak, helytörténeti előadás-sorozatnak volt gazdája. Putnokon a honismereti munka szervezői Egerszeginé dr. Hurták Erzsébet és dr. Répási Imre történelemtanárok, valamint dr. Bodnár Mónika múzeumvezető voltak.

A hon- és népismerettel való foglalkozásnak gazdag múltja van Zemplénben. A területen működő civil szervezeteknek, a *Kazinczy Ferenc Társaságnak* (1985), a *Magyar Comenius Társaságnak* (1986), a *Bodrogi Művelődési Egyesületnek* (1995) jelentős szerepe van helytörténeti, honismereti értékek kutatásában és megőrzésében. A honismereti munka intézményes felkarolásában fontosak a *Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei*, a sárospataki *Rákóczi Múzeum*, a *Comenius Tanítóképző Főiskola*, *Zemplén Levéltára*, a sátorlajújhelyi *Kazinczy Ferenc Múzeum* tevékenysége. A Bodrogi közben Nagy Géza, Szűcs István, Ureczky Csaba, Fehér József, Nagy István, Tokaj-Hegyalján Pap Miklós, dr. Bencsik János, a Hegyközben Pataki Sándor végzett feltáró és hagyományápoló tevékenységet; a helytörténet művelésében dr. Hőgye István, dr. Csorba Csaba, dr. Tamás Edit, Martinák Jánosné, a művelődéstörténet terén dr. Dienes Dénes, dr. Fehér Erzsébet, a helynévkutatásban dr. Kovács Dániel vállalta a legnagyobb szerepet.

Edelény és környéke honismereti életének központja az 1960-as évektől kezdve az edelényi könyvtár volt. Szerencsés, hogy mindenkori vezetői – Slezsák Imre (1932–2002), Laki-Lukács László, Hadobás Pál – a vidék elkötelezett kutatói is egyben.

A Középső-Bódva-völgy, vagy másként a magyarországi tornai települések néprajzi-történeti kutatásai helyi kutatókhoz, civil szervezetekhez köthetők. Négy „központi” hely jelölhető ki: 1.) Jósvalfő és a Jósva-völgy. Szablyár Péter (1948–2013) tevékenysége meghatározó: Jósvalfői Tájház (alapítva 1994-ben), *Jósvalfői Helytörténeti Füzetek* (1993-tól 40 szám készült el, Jósvalfő és környéke helyismereti irodalmát gazdagítja), településtörténeti monográfia készült (1999); 2.) Szögliget–Szádvár–Derenk. A 2007-ben alakult *Szádvárért Baráti Kör* szép eredményeket ért el a vár – a Herman Ottó Múzeum által végzett – régésze-

ti kutatásában és a romterület rendezésében; 3.) Perkupa és a Galyaság. A *Galyasági Településszövetség* számos néprajzi, helytörténeti kiadványt jelentetett meg és műemlékmentő munkában vett részt; 4.) Bódvaszilas és környéke. Az 1999-ben létrejött *Bódvaszilasért Baráti Kör* és Koleszár Krisztián dolgozik a térség honismereti megismeréséért.

Egyesületünk tevékenységének bemutatásából látható, hogy tagjaink, tagszervezeteink elkötelezetten, kellő hozzáértéssel, lelkesen végzik kutató, ismeretterjesztő munkájukat. Jövőbeni fontos feladatnak tekintjük a fiatalság, a jövő nemzedékének jobb bevonását hazánk, illetve szűkebb pátriánk értékeinek, múltjának bemutatásába, hagyományaink ápolásának továbbvitelébe.

Titkos Sándorné

Honismereti mozgalom Matyóföldön

Mi is volt ez a mozgalom?

A II. világháború után a társadalom átalakulásával, az új iránti érdeklődéssel a falvak népszokásai is megváltoztak, és egyre többen hangoztatták, hogy a régi hagyományok, viseletek, szellemi értékek feledésbe fognak menni. Múzeumi szakemberek részéről merült fel az a gondolat, hogy a kutatásokba önkénteseket kellene bevonni. Ugyanis a rendelkezésre álló muzeológusok egyedül nem tudnak mindenüvé eljutni, és az értékeket megörököltetni. E mellett szólt az is, hogy egy-egy területen az ott élő ember jobban ismeri a helyi szokásokat, lakosokat, és azt, hogy kit lehet bizonyos témában megszólaltatni. Az a sok érték, amely a borsodi parasztember szokásaiban megfogalmazódik, és emlékezetében él, azt jó lenne előcsalogatni, leírni és az utókornak megőrizni. *„Az önkéntes gyűjtő-munkánál két fontos szempont érvényesül: az ismeretszerzés és a gyűjtőtevékenység. Az ismeretszerzés – leszűkítve – önművelő, a gyűjtőmunka pedig közösséget szolgáló jellegű.”*¹

És honnan indult?

Ezt Halász Péter az 1986-os Sályi Napokon *A Honismereti mozgalom társadalmi gyökerei* című megnyitóbeszédében fogalmazta meg, hangsúlyozva: *„Ezt a mozgalmat nem felülről találták ki, hanem alulról jött. A társadalom minden rétegéből gyökerezett, onnan nőtt fel, és lett azzá, ami napjainkban. Összekapcsolja a múltat és a jelent. A népek emlékezetét hagyománynak szokás nevezni. Ezt a hagyományt gyűjti, őrzi és hasznosítja a jelenben, a jövő érdekében a honismereti mozgalom.”*²

Bodgál Ferenc és Lajos Árpád muzeológusok indították el a megyében a honismereti mozgalmat. Példamutató kutatómunkájukkal, meggyőző erejükkel hívták fel a figyelmet a mozgalom fontosságára. Hangsúlyozva, hogy az őseink által használt még meglévő tárgyakat, szellemi örökséget, a népszokásokhoz kapcsolódó viseletet össze kell gyűjteni, és az utókornak meg kell őrizni, különben a változó világ el fogja törölni. Felhívással éltek a megyében már működő szakkörökhöz, szakemberekhez, hogy csatlakozzanak a honismereti mozgalomhoz és vállaljanak önkéntes munkát.

Ennek érdekében a B.-A.-Z. megyében működő honismereti körök, a Hermann Ottó Múzeum, a B.-A.-Z. Megyei Levéltár, a megyei és városi könyvtárak helytörténettel fog-

1 Zupkó Béla: Öt éve munkálkodik a mezőkövesdi kollégium néprajzi szakköre. Matyóföld 1963/2. sz. 20–22.

2 Barsi Ernő: Sályi napok 1986. Honismeret 1987/1. sz. 69.

lalkozó szakemberei, az általános és középiskolák tanárai, az egyházak együttműködésének szervezésével törekedtek céljaik elérésére. Hogy ez megvalósuljon, szakmai konferenciákat, tanácskozásokat szerveztek és honismereti pályázatokat írtak ki a megyei múzeum szakembereinek irányításával. *„Tevékenységük eredményeként az 1960-as évek elejére már 120 önkéntes honismereti gyűjtő volt megyénkben”*³

Térségünkben megnyitották az ügynek a kollégium néprajzos fiatal tanárát, Zupkó Bélát, aki már addig is a kollégiumban pályázati kiírásokkal ösztönözte a diákokat önművelésre az irodalmi, barkács, foto, kézimunka és képzőművészeti szakköri képzés keretében. A foglalkozásokat 1958-tól néprajzzal is kiegészítették. Azt vallotta, hogy *„a szakkörben dolgozó tanítványoknál elérhető: fogékonyabbá válnak a múlt értékei iránt. Érzékenyebben észreveszik másoknál a padlások lomjai között a »kincseket«, azokat az apróbb-nagyobb emlékeket, amelyek egy közösség múltját dokumentálják, s nem engedik a mélyszántás közben talált különböző tárgyakat szétverni, s megtanulják: a múlt haladó hagyományaira támaszkodottan kell napjainkat és jövőnket formálni.”*⁴

A *Népünk életéből* című kötet előszavában ki is fejtí, hogy miért van égető szükség erre a munkára. *„Napjainkban egyre nagyobb az érdeklődés a honismereti munka iránt. Ez az érdeklődés annak a jele, hogy a közvélemény széles körei kíváncsiak a történeti múltra nemcsak általában, hanem saját szülőföldjük, lakóhelyük, munkaterületük egykori élete iránt is. Egyre szélesebben bontakozik ki bizonyos lokálpatriotizmus, amellyel együttjár az illető hely iránti felelősségérzet, áldozatkészség, szocialista szellemű tettrevágyás, tenniakarás.”*⁵

A szakkörök munkáikkal helyi pályázatokon vettek részt. 1958-tól már a néprajz is szerepelt a felhívásban. Ennek eredménye, hogy 1958-ban 3, 1959-ben 7, 1960-ban 5, kollégista pályázott néprajzi dolgozattal. A legjobbak beküldésre kerültek az Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra. 1959-ben VI., 1960-ban V. díjat nyertek.

Az 1960-as években a honismerettel, helytörténettel foglalkozó elődök példáját követve kapcsolódott be a helyismereti mozgalomba Matyóföld és környéke. Építve azokra az ősökre – Istvánffy Gyulától kezdve Herkely Károly, Bodgál Ferenc és Györffy Istvánon át napjainkig –, akik eddig megörökítették Mezőkövesd szellemi és tárgyi emlékeit, köztük a népművészetet a hímzéstől az építészetig.

A második világháború utáni időszakból, a teljesség igénye nélkül, meg kell említenünk pár nevet, akik a mozgalom lelkes hívei voltak: Dala József, Lukács Gáspár, gyűjtőmunkájának eredménye a mai Matyó Múzeum alapja. Velük együtt kell említeni Kiss Gyulát is.

Bodgál Ferenc matyó népriseletben

3 Rémiás Tibor: Megyei honismereti periodikánk 30 éve és pályázatunk 50 éve. Szülőföldünk 2011. 108.

4 Zupkó Béla (szerk.): Népünk életéből. Mezőkövesd, 1964. 3.

5 Zupkó i. m. 1.

Az ő nevükhöz kapcsolódik az az időszaki kiadvány, amely több mint 50 éve folyamatosan közli Matyóföld helytörténeti írásait.

Külön kell megemlítenünk Hajdú Ráfis Jánost, a mezőgazdasági gépek és eszközök gyűjtőjét, a mai Hajdú Ráfis János Mezőgazdasági Gépmúzeum megalapítóját, valamint Kiss Józsefet, a matyó hagyományok és népdalok gyűjtőjét. Az 1960-as években magnóra felvett eredeti dalokat, hozzá tartozó szokásokat, játékokat nem csak könyvben, de CD-lemezen is megjelentette. Barsi Ernő zenetanár nevét, aki Sály község hagyományai mellett feldolgozta a Rába környéki falvak ének-zenei hagyományait. Ötletgazdája volt a Sályi Napok elindításának. Az első Sályi Napokon – a faluhoz kapcsolódó híres embereknek, többek között Eötvös Józsefnek – 6 emléktáblát avattak. A másodikon jött ez a gondolat: *„E nagy emberek emléke, életműve, akkor válik igazán életet, jövőt formáló erővé, ha időközönként alaposabban is vizsgálat alá vesszük azokat, és a hozzájuk kapcsolódó versek, dalok, művészeti alkotások megszólaltatásával, bemutatásával is igyekszünk élővé varázsolni alakjukat.”*⁶

Szlovák Sándor helytörténész Mezőkövesd városhoz kapcsolódó nevezetes emberek életét, köztük Zsóry Lajos munkásságát kutatja. Baranyi Dezső a szentistváni népdalokat, játékokat, szokásokat szedte csokorba, aminek alapján mutatják be minden évben a szentistváni gyermekjátékokat és a lakodalmast mint idegenforgalmi látványosságot.

Még egyszer kell említenünk Kiss Gyula nevét, akinek ebben az évben ünnepeljük születése 100. évfordulóját. Ő helytörténeti munkássága mellett a megye számtalan községéről írt maradandó szociográfiát. Szentistván (1964) gazdasági, társadalmi, művészeti viszonyairól írt munkáját a magyarok mellett a müncheni Szabad Európa Rádió és a londoni rádió (BBC) is méltatta. Következett Szomolya (1966), Bükkzsérc (1966), Cserépfalu (1966),

Bogács (1969), Sály (1970), Tard (1970), Miskolc (1970), majd a Matyóföldi Helytörténeti Közleményekben az egész járást tekinti át (1971), ez után sorra került Mezőnagymihály (1972), Mezőkeresztes (1982), Tibolddaróc, Kács, Csincse (1984), Mezőcsát, Leninváros (1974), Borsodnádásd (1971), Sajószentpéter (1980), Putnok (1976). De folytathatnánk a sort Abaúj, Zemplén községekivel, Szikszótól Tarcalon át Karcsáig, vagy Krasznokvajdától Rakacán át Debrétéig.⁷

Zupkó Béla vezetésével a fent említett önkéntes tanárokkal megindulhatott az intenzívebb honismereti munka. A mozgalom megindulásához az alapok – az „ösi” önkéntes kutatóknak köszönhetően és a Földes Ferenc Kollégiumában jól működő néprajzi szakkört helyismereti kutatással kiegészítve – a szellemi tőkével rendelkező szakemberek és a gimnáziumban tanuló megyei diákok rendelkezésre álltak. A szakköröket bemutatókkal, idősök elbeszéléseivel, író-olvasó találkozókkal, néprajzi előadásokkal színesítették.

A gimnáziumi diákok a megye egész területéről származtak, így kisugárzó tevékenységükkel szinte az egész megyére kiterjedő helyismereti gyűjtőmunkát tudtak végezni. A tanévben és szünidőben saját falujukban keresték fel az idősebb embereket, adatokat, meséket, történeteket, népszokásokat, népdalokat, tárgyi emlékeket gyűjtöttek.

A szakkörökön szakavatott vezetővel, egymást inspirálva mondták el és mutatták be, hogy szülőfalujukban milyen tárgyakat letek, és milyen szellemi hagyatéokra bukkantak. Kitűnő ötletnek bizonyult, hogy ezzel egy időben fotó szakkör is indult a kollégiumban. Így a lakóhely környezetét, épületeit, és a kutatás közben előkerült tárgyakat, illetve viseleti darabokat meg tudták örökíteni. Fontos volt ez! Átalakulóban lévő világunkban, ha példá-

6 Barsi Ernő: Sályi napok 1986. Honismeret 1987/1. sz. 69.

7 Kápolnai Iván: Kiss Gyula író honismereti munkásságáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44. 2005. 685–690.

ul csak a matyó viseletre gondolunk, amely gyorsan változott, a népviseletet fokozatosan váltotta fel a polgári öltözet. A nők még hosszú matyó szoknyát hordtak, de a *litya* helyett már modern kardigánt vettek magukra.

A kollégiumban 1961. szeptember 15-én 18 diákkal önálló néprajzi szakkör alakult a nagy matyó kutató, Györffy István nevével. A mozgalom szele már érződött, mert 1961-ben 15 tanuló nyújtott be néprajzi munkát a helyi kollégium pályázatára. A legjobbak részt vettek a megyei és országos versenyeken. Ebből az Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra beküldött pályamű felemelt IV. díjat nyert.⁸

Kutatásuk tanulmányok formájában látott napvilágot. A legjobb pályaművekből a kollégium kiadásában 1964-ben *Népiünk életéből* címmel kötet jelent meg. A könyvben Tiszabábolna, Tiszakeszi, Gelej, Mezőnagy Mihály, Mezőkeresztes, Emőd, Bükkzsérc, Cserépváralja, Rakacaszend, Mezőszemere, Nagyecser, Szentistván, Tiszakeszi és Mezőkövesd életéből különböző eseményeket örökítenek meg. Szinte hihetetlen, hogy mennyi pályamű és mennyiféle téma került feldolgozásra. Nem is gondolták azok, akik kezdetekben falujuk történeteit összegyűjtötték, hogy 50 évvel később, amikor a falumonográfiák a virágkorukat élik, az ő munkájuk lesz az alapja a községükről szóló könyveknek. De nem csak ebben, hanem az 1966-ban megjelent *Borsod megye népi hagyományai* című műben is olvashatunk honismereti írásokat a mozgalomban résztvevőktől. A szakkör megszűnése után a kollégiumban ezt a munkát az évenként megrendezésre kerülő Honismereti Napok vették át Szlovák Sándor vezetésével.⁹ Sok lenne felsorolni azon tanárok és önkéntesek neveit, akik lelkes munkájukkal hozzájárultak a mozgalom sikeréhez.

Később a gimnáziumok mellett az általános iskolák is bekapcsolódtak a honismereti mozgalomba. Igaz ugyan, hogy az általános vélemény az volt, hogy a 13–14 éves tanulók még „kicsik” erre a feladatra, de Kiss József ennek ellenére a 3-as iskolában 1964-ben megalakította a honismereti szakkört, amely a mozgalomban úttörő volt. Kettős céllal: az egyik a hazaszeretetre való nevelés, a másik a múlt feltárása mellett megismerni a jelent. A tanulók két csoportban dolgoztak. A csoport egy része tárgyi emlékek gyűjtésével foglalkozott. Buzgalommal kutatták át a padlásokat, ahonnan régi képek, summás könyvek, pénzek stb. kerültek elő. A csoport másik fele a szellemi kincsek után kutatott sikerrel. Sok történetet, mesét, babonát, lakodalmi szokást stb. vetettek papírra. A gyakorlat azt bizonyította, hogy nem csak érdemes, hanem kell is foglalkozni általános iskolában is ezzel a kérdéssel.¹⁰

1980-as felmérés szerint térségünkben a következő általános iskolákban folyt honismereti tevékenység. Sályban a Gárdonyi Géza Honismereti Kört Barsi Ernő, Tardon a Honismereti Szakkört Szikszai Imre, Borsodivánkán a Honismereti Szakkört Hegedüs Tibor, Szomolyán a Honismereti Baráti Kört Kovács Antalné vezette.¹¹

Az elkezdett munkát ma sem hagyják figyelmen kívül. Városunkban jelenleg is folyik minden iskolában évenként megrendezésre kerülő honismereti témanap vagy témahét. Minden évben más és más téma kerül a középpontba. A tanulók előre felkészülnek az adott témából, ismerkednek a város nevezetességeivel, híres emberekkel, tablókat, filmeket készítenek. A hetet rendszerint vetélkedővel zárják. Beszámolnak tapasztalataikról, élményeikről.

8 Zupkó Béla: Öt éve munkálkodik a Kollégium néprajzi szakköre. Matyóföld 1965/2. sz. 21.

9 Összesített kimutatás a Megyei Szellemi Vetélkedőkről és a Honismereti Napokról. In Szlovák Sándor: Az internátustól a kollégiumig 1917–2002. Mezőkövesd, 2004. 213–222.

10 Kiss József: Honismereti munka a mezőkövesdi 3. sz. általános iskolában. Matyóföld 1967. 50–55.

11 Alföldi Lászlóné: Honismereti közösségek megyénkben. Szülőföldünk 5. 1982. 52.

A Szent Imre Általános Iskolában Kispál Pálné osztályfőnök egyik témahetet az alábbiakban foglalta össze: „A projekt a TÁMOP 3.1.4 ÷»Kompetencia alapú oktatás, egyenlő hozzáférés – Innovatív intézményekben« című pályázat keretében valósult meg. A programban a tagiskola 5.a osztályos diákjai vettek részt. A matyósággal kapcsolatos témaköröket változatos módszerekkel dolgozták fel a tanulók, tanítási órákon kívül, egész héten délelőtti és délutáni időkeretben. Az előkészítő héten a diákok megismerték a tervezetet, csoportokat alakítottak, feladatokat vállaltak. Tárgyi emlékeket gyűjtöttek, közben lázasan dolgoztak a választott témakörükben. Utánajártak a matyóság eredetének, a régi matyó építkezés sajátosságainak. Régi szavakat, kifejezéseket, ragadványneveket kutattak fel. Lejegyezték a hagyományos matyó ételek receptjeit, ünnepekhez kapcsolódó népszokásokat gyűjtöttek. Az anyagból tablótákat készítettek.

A témahét első napján sétát tettek a Hadas városrészben, megfigyelték a régi településszerkezetet, fénypépeztek, jegyzeteltek. Ezután kézműves-foglalkozásokon vettek részt, mézeskalácsot díszítettek a Mézeskalács Házban, gyékényeztek a Népi Művészetek Házában. A délelőtti Játékházban zárták. Láttak régi szövőszéket, megismerték a fonáshoz használt eszközöket. Csodálkoztak, milyen egyszerű, mégis ötletes játékok készültek régen gyékényből, csuhéból, szalmából. Ebéd után az iskolában tevékenykedtek. Élményeikről rajzokat készítettek, matyó motívumokat rajzoltak, festettek.

A második napon népviselet-bemutatót láttak a Népi Művészetek Házában. Néhányan arra is vállalkoztak, hogy beöltözzenek a gyönyörű, értékes ruhákba. Ezután ellátogattak a Kisjankó Bori Emlékházba, ahol sok érdekeset hallottak az egyik leghíresebb matyómin-ta-rajzoló életéről és tevékenységéről. Később Fehér Tibor népi iparművész műhelyében jártak, ahol bepillantottak a régi fazekasmesterség titkaiba. A délelőtti utolsó programja Gari Takács Margit, a nagy matyó mesemondó egykori házának megtekintése volt. A műemléképületben sok népi hangszerrel ismerkedtek meg a tanulók.

A harmadik napon az egész délelőtti a Matyó Múzeumban töltötték. Múzeumpedagógiai foglalkozás keretében ismerkedtek meg a matyó népcsoport tűnőben lévő életmódjával. Később egy kisfilmet tekintettek meg a fazekasmesterségről, majd kisebb tárgyakat készítettek agyagból. A fűrésztő munka után jólesett az ebéd. Mindenkinek nagyon ízlett a hagyományos matyó étel, a göfűs, amit a szülők főztek. Délután a Mezőgazdasági Gépmúzeumban tekintették meg a paraszti és uradalmi gazdálkodáshoz használt gépeket és munkaeszközöket.

Az utolsó napon az iskolában tevékenykedtek. A csoportok beszámoltak az előkészítő héten végzett munkájukról, bemutatták a témájukról készített projekteket. Ezt követően a témahét anyagából összeállított vetélkedőn vettek részt. A délelőtti lezárásaként egy matyó süteményt, a herőcét kóstolták meg.

A témahét lezárásaként kiállítást rendeztünk iskolánk tornatermében. Az ünnepélyes megnyitón népszokásokból és gyermekdalokból összeállított színpadi játékot adtak elő a gyerekek Csucsujgató címmel, Kiss József gyűjtéséből. Ezután beszámoltak a héten végzett munkájukról. Az ünnepséget matyó néptáncsal zárták. A kiállítást az érdeklődők a Szent Imre Tagiskolában tekinthették meg. A tanulók nagyon élvezték, hogy egy hétig nem kell iskolába járniuk, helyette számukra érdekesebb módon, több oldalát megvilágítva foglalkoztak a témával. Tetszettek nekik a foglalkozások, jól érezték magukat a témahét során.”¹²

12 Kispál Pálné: Témahét a Szent Imre iskolában. Mezőkövesdi Újság 2016. május 16. 3.

***A Matyóföld szerkesztősége a Művelődési Ház előtt
(Első sor balról jobbra Kiss Gyula, Sárközi Zoltán, Dala József, Lukács Gáspár,
második sor balról jobbra Mórítz Miklós, Kruszenszky Károly, Kápolnai Iván,
Pap János, Papp Endre, Zupkó Béla, Laboda Kálmán, Juhász József)***

Az elkezdett munkát városi és járási szinten a Városi és Járási Könyvtár, a *Matyóföld* periodika szerkesztősége, a Matyóföldi Alkotók és Művészetpártoló Egyesülete, a Városzépítő és Városvédő Egyesület tagjai folytatták, folytatják. Hogy csak egy példát említsünk. A könyvtárban működő Irodalmi Kör *Matyó líra, matyó dal* címmel egy estére szóló irodalmi műsort állított össze. Helyi és környékbeli költők verseit, a környék népdalait, szokásait mutatták be, helyben és a környező településeken. Ezzel is felhívva a figyelmet az értékek fontosságára. De nem csak a területünk községet keresték fel, hanem a megye több részén is részt vettek (Miskolc, Tokaj) műsorukkal. Ezt a látogatást viszonzta pl. Tokaj honismerettel foglalkozók köre, bemutatva munkájukat. Így megismerhették egymás értékeit, szokásait, szellemi hagyatékait.

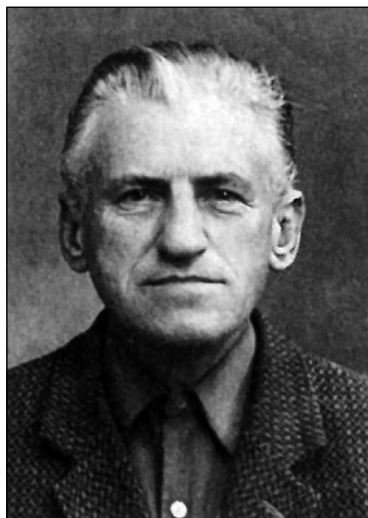
A helyi kutatók munkáit, tanulmányait a *Matyóföld* periodika, az 1988-ban újraindított *Mezőkövesdi Újság*, a *Bükkalja* című kistérségi havilap, majd a negyedévenként megjelenő *Kaptárkövek* mellett több helytörténeti tanulmánykötet is megőrizte.

Csirmazné Cservenyák Ilona

Száz éve született Pancza Ernő, A Népművészet Mestere

1916-ban a Pozsony megyei Alsószeleiben született. A kovácsszakmát sajátította el. Lakosságcserevel került a második világháború után Magyarországra. 1969-ben költözött Dombóvárra. Egészségi állapota miatt 1971-ben leszázalékolták, ekkor kezdte készíteni a paraszti múlt emlékeinek makettjeit, az egyszerű eszközök-

től a cséplőgépig. Tizenhét év alatt 225 darabra nőtt a gyűjteménye. Ezekkel a tárgyakkal kívánt emléket állítani a magyar parasztságnak és megismertetni az ifjúságot a régmúlt használati eszközeivel.

Dombóváron az első kiállítást 1994-ben Éles Simon, a Kertbarát Kör elnöke nyitotta meg. A népes közönség láthatott cséplőgépet, lovas kocsit, patkolásra váró lovat, Jancsi-bakot, répavágót, gőzgépet, vasgerebent, ökörfogatot stb. Dombóváron kívül sok helyen gyönyörködhettek munkáiban. Többek között Pakson, Csomában, Taszáron, Pécsen, Kaposváron, Bonyhádon, Szekszárdon, Komáromban, Kecskeméten.

Ernő bácsival többször beszélgettem és minden alkalommal elmondta, hogy azt szeretné, ha munkái múzeumba kerülnének. Biztató szavakat csak a kaposvári kiállítása után kapott. „A falusi élet és mun-

kavégzés elveszített, elkótyavetyélt vagy modernebbre cserélt eszközeinek szinte mindegyike megtalálható ebben a művészien megmunkált kollekciónban. A népi kultúrának emléket állító, annak részét is képező együttes nem egy darabja művészi értéket képvisel.” Az akkori Pannon Agrártudományi Egyetem Kaposvári Állattenyésztési Karán bemutatott kiállítása kapcsán fogalmazták meg e sorokat. Tolna megyében akkor nem volt érdeklődés munkája iránt. Akkor abban bízott, hogy Somogyban elhelyezhető lesz a kiállítási anyag, de sajnos életében ez sem valósulhatott meg.

Népművészeti Nívódíjjal 1995-ben, a *Pro Oppidio Dombóvár* díszpolgári címmel 1996-ban tüntették ki. 1996-ban hunyt el. A dombóvári temetőben pihen, most már feleségével együtt, aki 2013-ban halt meg.

A Föld Napjához kapcsolódóan nyílt utoljára kiállítás Dombóváron 2013. április 22-én a Gyár utcai DÖPTE bázison Pancza Ernő népművész-kézműves munkáiból. Előtte 1996-ban láthatta Dombóvár lakossága a fából és fémből készült mezőgazdasági eszközöket. A kiállítást az örökösök, felesége, Ilonka néni és fia, Pancza Béla rendezték be. A megnyitón Molnár István, az Agrár-Béta Kft. igazgatója kiemelte, hogy milyen jók az ehhez hasonló alkalmak, amikor visszagondolhatunk a múltunkra. Arra a múltra, amellyel kapcsolatosan semmi szégyenkezni valónk nincs, hiszen a magyar mezőgazdaság mindig a világ élvonalában volt. A kiállított tárgyakat látva jó elgondolkodni egy kicsit a múltunkról, s egyben a jövőnkéről is.

A város vezetése több alkalommal is próbálkozott a hagyaték megvásárlásával. Szabó Lóránd polgármesterrel felkerestük özvegyét, Ilonka nénit ebben az ügyben. Azóta ő is

elment szeretett férje után. Sajnos az örökös és az önkormányzat több próbálkozás után sem tudott megegyezni. 2016 őszén a dombóvári Helytörténeti Gyűjteményben szeretettünk volna egy emlékkiállítás rendezni Ernő bácsi emlékére, amely szintén meghiúsult. Jómagam tartom a kapcsolatot fiával, a szomszédos Somogyban élő Pancza Bélával, aki őrzi a páratlan agrártörténeti hagyatékot. Továbbra is bízom benne, hogy nem kerül illetéktelen kezekbe.

Bodó Imre

In memoriam Vas István (1935–2016)

Ismét szegényebb lett Szigetvár értelmisége, egy kiváló történész, helytörténeti kutató és nagy tanáregyenység távozott el közülünk az örökkévalóságba.

Vas István 1935. február 24-én született Budapesten. 1939-ben Bajára, édesapja szülővárosába költöztek. Elemi iskolai tanulmányait a Bajai Tanítóképző Intézet gyakorló iskolájában végezte, majd a ciszterci rend III. Béla Gimnáziumában folytatta tanulmányait. Az iskola államosításakor átkerült a Bajai Tanítóképző Intézetbe, ahol 1953-ban kitűnő eredménnyel végzett. A gyakorló évet a nemesnádudvari Állami Általános Iskolánál töltötte, majd 1954-ben szintén kitűnő minősítéssel tanítói diplomát szerzett.

Baranya megyébe került, s egészen 1958-ig a bogádmindszenti Általános Iskolában tanított. 1957-ben felvételt nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem szakos levelező tagozatára, amelyet vörös diplomával végzett el. Közben megnősült, felesége Ternesz Magdolna egy életen át hűséges társa volt. 1958-ban Vajslóra, az Ormánság „fővárosába” helyezték át, ahol az általános iskolában szaktárgyait tanította. 1962-ben Sellyére, az akkor szerveződő gimnáziumhoz került, ahol igazgató-helyettes, majd 1966-tól igazgató volt. Innen útja 1970-ben Szigetvárra vezetett, ahol 27 éven át – egészen nyugdíjba vonulásáig – a Zrínyi Miklós Gimnázium igazgatója volt. Kiváló tanárként és rátermett vezetőként rangos intézményt irányított. Nevéhez fűződik az egészségügyi szakközépiskolai képzés megszervezése is.

A hely történelmi szelleme őt is magával ragadta, s tagja lett a Molnár Imre tanár úr által alapított Szigetvári Várbaráti Körnek, és bekapcsolódott a helytörténeti kutatásokba. Legjelentősebb munkái a Várbaráti Kör Kiskönyvtára sorozatban jelentek meg: *Szigetvár ostroma 1566-ban* (2004), *Szigetvár visszafoglalása a töröktől* (2009), *Szigetvár hőskora* (2016).

Tudományos igényű, de köznyelvi megfogalmazású könyvei igen népszerűek, többször került sor utánnyomásukra.

A város történelmi múltja számtalan dolgozatának lett témája: *Az Országos Védegylet Szigetvári Osztályának története* (Zselici Dolgozatok, 1973), *Adalékok Szigetvár mezőváros XVI. századi fejlődéséhez* (Zselici Dolgozatok, 1981), *Szigetvár vonzaskörzetének történeti alakulása a XIX–XX. században* (MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete, 1981), *Szigetvár és Kossuth Lajos történelmi kapcsolatai* (A Zrínyi Miklós Gimnázium 50 éves jubileumi kiadványa, 2002).

Szívesen foglalkozott a város iskoláinak történetével is: *A szigetvári Zrínyi Miklós Gimnázium története* (A gimnázium 25 éves jubileumi kiadványa, 1978), *A Szigetvári Polgári Iskola története* (Szigetvár, 2002), *A Tinódi Lantos Sebestyén Általános Iskola 100 éve* (Az iskola jubileumi évkönyve, 2006).

2006-ban Szigetvár Város Önkormányzata és a Szigetvári Várbaráti Kör kiadásában ismét megjelent a *Szigetvár története*. A monográfia 4 fejezetének is szerzője volt Vas István (Szigetvár az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc időszakában, Szigetvár 1966–2002, A 18–20. századi oktatás története, A település sporttörténete).

Sokoldalú érdeklődése minden területen magas színvonalú tevékenységgel párosult. Állandóan tevékenykedett a sportéletben: vezette a gimnázium atlétikai szakosztályát, atlétikai edzőként elérte, hogy tanítványai összesen 8 országos bajnokságot nyertek serdülő és ifjúsági korosztályban. Irodalmi színpadot vezetett Sellyén és Szigetváron is. Kedvelt hobbija volt a bélyeggyűjtés, e téren nemzetközi hírnévre tett szert, nagy világkiállításokon 5 aranyérmet nyert. 1996-ban az Alpok- Adria kiállításon, 2000-ben a HUNPHILEX kiállításon megkapta a *Nemzeti Nagydíjat*. Tagja volt a MABÉOSZ elnökségének, szerepet vállalt az ifjúsági bélyeggyűjtő körök munkájának segítésében. Számos publikációja jelent meg a *Bélyeggyűjtők kézikönyvében*, a *Philatelica* tudományos folyóiratban és a *Filatéliai Szemlében*. Hatalmas festménygyűjteménye volt és nagy állatbarátként tartották számon a városban.

Munkáját folyamatosan számtalan kitüntetéssel ismerték el, amelyek közül a legjelentősebbek: *Kiváló Tanár* (1976), *Baranya Megye Közoktatási Díja* (1982), *A Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztje* (1997). 1998-ban Szigetvár város díszpolgárává választották.

2016. november 1-jén hunyt el Szigetváron. 2016. november 10-én a Turbéki temetőben – a város által adományozott díszsírhelyen – helyezték örök nyugalomra.

Kolics Pál

Az Év Fája, 2017: a vadalmafa

Az alma már az ókori hitvilágban is fontos szerepet töltött be, a hiedelmek közül bevezetéképpen itt csak néhányat sorolunk fel: – Nemezisz almafaágat tart kezében, amely a görögök hite szerint belépő az elíziumi mezőkre. – Eredetileg az olimpiai játékokon, Olümpiában, a győztesek almafaágat kaptak, s csak a hetedik olimpiától, Kr. e. 748-tól tértek át a vadolajág adományozására. – A hellén hitvilágban az almafának külön nimfái vannak, a Méliák. – Odüsszeusz ellenfele nevezetes birkózásában Philoméleidész volt, akinek neve „kedves az almafanimfáknak” jelentéssel bír. – Az *Odüsszeia* XXIV. énekében Odüsszeusz apja, Leártész a kertjükben lévő tíz almafa felismerése alapján hitte el, hogy fia tért vissza, kit már egész Ithaka régen halottnak vélt. – A *Biblia* ír egy tappuach nevű növényről, amit

a legtöbb bibliafordító almának értelmezett, ezért szinte minden festmény az első emberpárt a bűnbeeséskor almával a kezében örökíti meg.

De a hitvilágon túl a mondavilágban is ott találjuk az almát, elég Tell Vilmos vagy Newton almájára gondolni, s az uralkodói jelkép is almában testesül meg (országalma), a szülő-gyermek összehasonlításra pedig gyakran használjuk „Az alma nem esik messze a fájától” mondásunkat.

NÉVFEJTEGETÉSEK

Linné 1753-ban megjelent *Species Plantarum* című művében a körtéket és az almákat még egy nemzetségbe (*Pyrus*) vonta, később, 1768-ban Philip Miller angol botanikus állította fel az almák számára a *Malus* nemzetséget. Az almáknak ma 52 faja ismert, amelyek kizárólag az északi félteke mérsékelt övében élnek, Közép-Európában mindössze egyetlen faj, a vadalma található. A *Malus sylvestris* tudományos név esetében a nemzetségnév a latin köznyelvi alakból származik, amelyet az ókori rómaiak használtak az almafára, s az ógörög *malosz* = gyapjas, bolyhos szóra vezethető vissza, a szintén latin eredetű fajnév (*sylvestris*) erdeit, erdőben élőket jelent, amellyel a faj élőhelyére utalt leírója.

A magyar okiratok az almát gyakran említik, 1217-től lehet ezt a fajt adatolni (*ad arborem mali*), 1225-ben *inde currit ad almafa*, 1237-ben *agas almafa* az írásos adat. Egyértelműen azonban általában nem derül ki, hogy a vadalmáról vagy a nemes almáról van-e bennük szó. Számos helységnevünkben is szerepel az alma neve, így Almamellék, Almakút, Almásháza, Almásfüzitő, Almáskamarás, Almáskeresztúr, Balatonalmádi, Magyaralmás őrzi e fajnevet, miként több családnévben is felbukkan, illetve keresztnévként is egyre gyakoribb lesz. A magyar nyelvbe az ótörökből került az alma szó, a kirgiz nyelvben szintén *alma*, míg az oszmán-török nyelvben *elma*, a csuvas nyelvben *ulma* alakban él tovább. A vadalma neve a *Besztercei szójegyzékben* (1395 körül) és a *Schlägli szójegyzékben* (1405 körül) már felbukkan.

SZÁRMAZÁSA

Az alma nemzetség ősi tagjai Délkelet-Ázsiában alakultak ki, a Kréta időszak végétől ismertek képviselői az akkori trópusi és szubtrópusi hegységekből. Az utolsó jégkorszak, a pleisztocén alatt jelentős fajdifferenciálódás és terjedés következett be náluk. A mai vizsgálatok alapján a kaukázusi almából (*Malus orientalis*) ekkor hasadt ki a vadalma (*M. sylvestris*), és Kelet-Európán át a Duna- és a Dnyeper-medencéjén nyomulva szinte egész Európát meghódította.

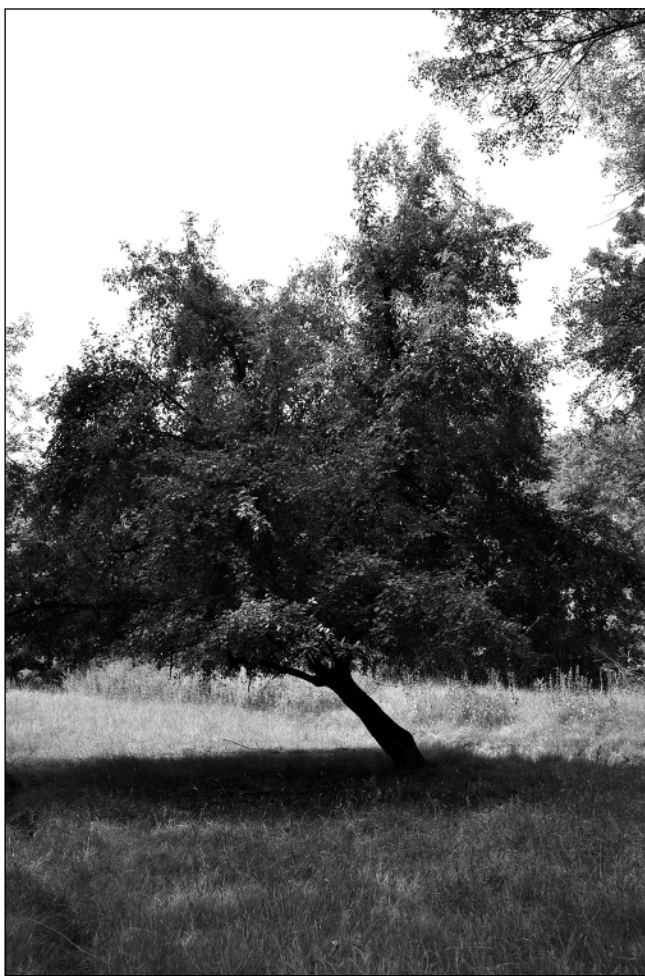
A Közép-Európában található kőkorszaki települések (pl. svájci cölöpipítmények) feltárása során már megtalálták a vadalma elfelezett, szárított terméseit, ami azt mutatja, hogy ekkoriban már gyűjtötték és raktározták e fajt. A bronzkorban már nálunk is gyűjtögettek a vadalmát, erre utal a Pákozd–Vár melletti feltárás, illetve a Lászlófalva–Szentkirály melletti végzett ásatás, ahol nagyobb mennyiségű vadalma magot találtak. Fonyód–Bélatelep késő népvándorlás kori települése mellett pedig mumifikált termése került napvilágra.

A kultúralmák létrejöttét viszont még most is jelentős homály fedi. A nemes almát (*Malus domestica*) korábban polihibrid eredetűnek vélték, több szülőfajt feltételeztek nála, így egyesek a vadalmát is közéjük gondolták. A napjainkban végzett molekuláris genetikai vizsgálatok viszont azt igazolták, hogy szülőfajai között az Altáj-almának (*M. sieversii*) tulajdonítható a legnagyobb szerep, a többi feltételezett almafaj nem vagy csak elenyészően játszott kialakításában. A nemes alma kultiválására egyébként az első nyomokat az ázsiai térségben, s nem Európában találjuk.

ALAKI JEGYEI

A vadalma általában 6–10 méter magasra növő fa, esetenként csak cserje, amely ritkán, főként erős oldalárnyalás miatt nyurgul fel ennél magasabbra. Idős példányai gyakran több-törzsűek, amelyek úgy keletkeznek, hogy még a fa életében feltörnek gyökfősarjai, s a törzs pusztulása után, kellő megvilágítás esetén azok megerősödnek. Törzssátmérője életkorának végén 20–25 centimétert tesz ki, kivételesen ismertek ennél vastagabb egyedei is, amelyek 25–45 centiméter törzssátmérővel büszkélkednek. Szürkésbarna kérge szabálytalan pikkelyekben repedezik fel. A 80–100 éves példányok már matuzsálemnek számítanak, ugyanis a gesztkorhadás hamar végez az egyedekkel. (Rostock közelében, Stubbendorf határában néhány éve elpusztult rekordpéldánya 143 centiméter átmérőjű volt, korát közel 400 évesre tették.)

Koronája kerek vagy harang alakú, a vékony, kihajló gallyak és vesszők filigrán megjelenést kölcsönöznek a fának. A vadalmánál tévesen feltételezik, hogy hajtásrendszerében tövisek fejlődnek! Igazi ágtöviseket csak a vízhajtásokon találunk, amelyeket a törzs alsó

Vadalmafa Gyula határában a Mályvádi erdőben

részén gyakran hoz. A gallyakon, ágakon ennek hitt képződmények azonban másképp keletkeznek. Itt arról van szó, hogy a fejlett, többéves rövidhajtásláncok – többnyire az erőteljes árnyalás miatt – elpusztulnak, beszáradnak, majd letörnek, s hegyes „töviszerű” képződményt formálnak. Rügyei tojásdadok, sötét vörösbarnák, kisebbek és hegyesebbek a nemes almáénál. A rügypikkelyek többnyire kopaszak, csak az élük pilálás. Levelei méretben és alakban is nagy változatosságot mutatnak, fiatal levelei szinte kerekdedek, kifejetten már elliptikusak vagy visszás tojásdadok, hosszuk 3–11 cm, szélességük 2,5–5,5 cm között változhat. A levéllemez vékonyabb a nemes almáénál, s a fonákon az érhálózat kevésbé emelkedik ki azokéhoz képest. Fontos bélyeg, hogy a vadalma levélfonáka kopasz vagy legfeljebb csak az erek mentén finoman, később lekopaszodóan szőrös, míg a kultúralmáknál maradandóan gyapjas. Őszi lombszíneződése jelentéktelen, szürkészöld, barnászöld vagy esetleg fakósárga.

Kévs virágú álnyí virágzatát a rövidhajtások csúcsán lombfa-

kadással egyidőben vagy kissé utána, április második felében, esős és hűvös időjárás esetén később hozza. A virágok nem borítják be egyenletesen a teljes koronát, mivel sok ágon csak kétevente jelennek meg azok, s az ágak egy része így évente váltogatja egymást. Virág-színe sohasem tiszta fehér, hanem a rózsaszín különböző árnyalatait fedezhetjük fel rajta. A szirmok kívül sötétebbek, belül halványabbak, s a virágzási stádium kezdetén, bimbós állapotban a legtöbb rajtuk a piros szín, majd gyorsan halványulni kezdenek, s a lehulló szirmok már halványrózsaszínűek vagy szinte fehérek. Erős illatú virágait napközben méhek, reggel, este és hűvös napokon darazsak, éjszaka éjjeli lepkék porozzák be.

Vadalmafa virága és gyümölcse (Korda Márton felvétele)

Magas csersavtartalmú, fanyar ízű, sárgászöld, a napsütötte oldalon esetleg pirossal árnyalt, kemény húsú termése 2–3,5 cm nagy, többnyire gömbölyded, a nemes almakénál jóval kisebb. Terméskocsányának hossza többnyire megegyezik a termés hosszával. A termésen a kocsánynál és a csészénél alig található bemélyedés van. A termés szeptember-októberben érkezik, barna magjai gyengén mérgezőek.

ELTERJEDÉSE ÉS HAZAI ELŐFORDULÁSA

A vadalma elterjedési területe leginkább a kocsányos tölgyéhez hasonlítható, habár annak pontos határait nehéz megadni, ugyanis a nemes alma termesztési körzete ezeken a határon általában túlnyúlik, s e kultúrfaj elvadulásait sokszor nem ismerik fel, nem különítik el a vadalma természetes előfordulásaitól. Mai ismereteink szerint a vadalma areája nyugaton az Atlanti-óceánig ér, északon Nagy-Britanniában, a Skandináv-félsziget déli harmadában, a Ladoga- és Onyega-tavakig, a Volga felső folyásáig honos, s keleten is követi e nagy folyó vonalát. Dél-Európában már szórványosabb megjelenésű, szigetszerű előfordulásai

jobbára a hegységekben lelhetők fel. Gazdasági jelentéktelensége és biológiai tulajdonságai miatt a tájakról fokozatosan visszaszorult, sok helyről el is tűnt. Sajnálattal állapítható meg, hogy az elterjedési területen belül a faj mindenütt ritka, már csak szórvány megjelenései, kis egyedszámú, sokszor csak egyetlen egyedét számláló populációi vannak, emiatt valamennyi országban valamilyen mértékben veszélyeztetett e faj.

Hazánkban a síkvidékektől a középhegységekig egyaránt megtalálja létfeltételeit, mély termőrétegű, tápanyagokban gazdag, jó vízellátású talajokat kedvel. Az alföldeken az árterek keményfás ligeterdeinek jellemző elegyfaja, talán nem véletlen, hogy a középkorban gyümölcsöseink java részét ilyen helyeken alakították ki, s itt végezték nemesítő munkájukat az ún. „*ojtogató emberek*”, akik a nagytermésű kultúrmákat oltották a vadalma egyedekre. Aligha lehet nálunk a középkorban rendszeres almatelepítésről és -termesztésről beszélni, valószínűleg az almafákat is tartalmazó erdőkből a többi fafajt kivágták, az almákat meghagyták, s legfeljebb csemeték ültetésével besűrítették a hagyásfák környékét. Megtaláljuk a hegy- és dombvidékek patak menti ligeterdeiben is, különösen akkor, ha azok rétekkel vagy más, nem erdő művelési ágú területekkel érintkeznek. Ezeken kívül természetes élőhelyei közé tartoznak még a gyertyános-tölgyesek, s ritkábban az egyéb, szárazabb termőhelyű tölgyesek is. Igazán a vadalma az erdőszéleken, tartósan felritkult foltokon érzi jól magát, itt kapja meg a virágzásához és termésérleléséhez szükséges fénymennyiséget, a zárt erdőbelsőből az intenzív erdőgazdálkodás és a gyenge versenyképessége miatt szorult ki. Ezeken kívül félkultúr élőhelyeken, csenderesekben, mezsgyéken, fás legelőkön is gyakran fellelhetjük.

VESZÉLYEZTETETTSÉGE

A vadalmára a múltban és a jelenben is több veszélyforrás leselkedett és leselkedik. Ezek közül az egyik, hogy magoncait és sarjait a vad előszeretettel károsítja, s emiatt szorul vissza. A másik ok, hogy napjainkban a termőkorú fák gyakran olyan nagy távolságra találhatók egymástól, hogy a kölcsönös beporzásnak nincs esélye, s emiatt beltenyésztettség lép fel. A harmadik az ún. introgresszió veszélye. Ez elméletileg az európai almakultúra kezdete óta áll fenn, amely az ókori görögökig, majd a római korig vezethető vissza. A nemes alma, amelyet egyre kiterjedtebben és egyre több fajtában ültettek, folyamatosan hibridizálódott a vadalmával, s az utódok egy részének génállománya így különböző mértékben keveredetté vált. Ez az introgresszió a vadalma genetikai állományának megváltozását eredményezte és eredményezi, amelyet korábban borulátóbban értékeltek, manapság azonban a genetikai vizsgálatok azt igazolták, hogy a vadalma ma meglévő számos egyede megőrizte a faj genetikai identitását. Napjainkban a tiszta és változatos génállomány fenntartása problémás, részben a hibridizáció, részben a csekély egyedszámból adódó beltenyésztettség miatt, ezért a vadalma a jövőben csak emberi segítséggel maradhat fenn!

FELHASZNÁLÁSA

A vadalmát, szerény méretei miatt, az erdész csak harmadrendű faként tartja számon, s emiatt kevés figyelmet szentel neki. Faanyaga nehéz, kemény, szívós, rövid rostú, gyalulva finom, sima felületet ad. Viszont a faanyag manapság a törzs csekély méretei, gyakran csavart növése, térgörbessége, alacsony elágazódása miatt kevésbé kedvelt, azt napjainkban már nem szokták feldolgozni, legfeljebb csak tűzifaként hasznosítják.

Termése a vadgazdálkodónak kitűnő takarmányt szolgáltat, különösen a szarvas és a vaddisznó kedveli, de a madarak és a kisemlősök is szívesen fogyasztják azt. A középkorban a háziállatok, különösen a sertés és a marha táplálásában jelentős szerepe volt, nem vé-

letlen hát, hogy az 1562-ben kiadott nassaui erdőrendtartás már megtiltotta a vadalmafák kivágását! Ínséges időkben az emberek is ráfanyalodtak termésére, nyersen, szárítva, főzve és sütvé is fogyasztották azt. A mókus és az egerek eszik a vadalma magját, miközben sok magot szét is hurcolnak, gyakran „élelmiszerraktárakat” létesítenek, s ezáltal a fa terjedését előmozdítják. Terjesztői gyakran pihennek erdőszéli fákön, így a magok az ürülékkel együtt jutnak ki a szabadba, ezért is találunk erdőszéleken sok vadalmát.

Korábban fáját szívóssága miatt órafogaskereknek fogaihoz és meghajtoművekhez használták, a kocsigyártó pedig a legtartósabb szántalpakat készítette belőle. Faanyaga esztergályozásra is alkalmas, az asztalos pedig jó gyalulhatósága miatt használta szívesen, de készítettek belőle szerszámnyeleket, fogantyúkat is. Ezenkívül a legjobb vonalzók és rajztáblák készültek belőle. A fafaragó is szívesen dolgozott vele, bizarr alakú törzsrészeiből különböző faragványok, például fatalak, fapoharak, szobrok készültek. Kérgének belső részéből, timsó hozzáadásával, azt a szép sárga színt állították elő, amit a franciák filage mordant-nak (maró pác) neveznek. Gyümölcséből annak idején zselé, almabor, pálinka és ecet készült, illetve magas C-vitamin tartalma miatt teát főztek belőle, amit láz, megfázás és hasmenés ellen javallottak.

Napjainkban a vadalmának, ennek az elfelejtett fafajnak az erdei biodiverzitás fenntartásában van fontos szerepe, mint láttuk, számos élőlény kötődik hozzá. Lényeges az is, hogy törzse a hatvanadik életéve körül többnyire gesztkorhadás áldozata lesz, odvak keletkeznek benne, s így sok odúlakó madárnak és kisemlősnek nyújt búvó- és szaporodóhelyet. Gazdasági jelentőségéhez járul, hogy virágai méhlegelőként szolgálnak, s a közeljövőben nagy szerepe lesz a nemes alma rezisztencia-nemesítésében, mivel a vadalma a lisztharmattal, az alma mozaikvírussal, a varasodással és a faggyal szemben teljesen ellenálló. Ezekén kívül klímateranciája miatt a nemes almafajták szaporításánál alanyként való felhasználása fokozódni fog a jövőben.

Bartha Dénes

Az Év Hala, 2017: a harsa

A Magyar Haltani Társaság kezdeményezésére immáron nyolcadik alkalommal került sor Az Év Hala megválasztásra. A társaság elnöksége által kijelölt három őshonos halfajra december 31-én éjfélig lehetett szavazni a társaság honlapján.

Harmadik helyen a beérkezett 5148 szavazat mintegy 16%-át begyűjtő *halványfoltú küllő* végzett. Ez az aprócska termetű, maximum 10–12 cm-re növvé védett halacska a Duna vízgyűjtőjének endemikus, azaz bennszülött halfaja. Küllőfajaink közül a legszelesebb körben elterjedt. Főként a kisebb-nagyobb folyóvizek lassú folyású szakaszainak lakója, de állóvízi állományai is ismertek.

Az október elején induló szavazás első heteiben még a *paduc* állt az élen, ám végül a szavazatok mintegy 37%-val második lett. Elsősorban a róla elnevezett szinttájon, a folyók hegylábi, dombvidéki, főként kavicsos medrű, sodrottabb vízű szakaszain él. Táplálékát zömmel a víz alatti köveken, mederanyagokon kialakuló élőbevonat adja, amelyet vésőszerrű alsó ajkával gyalul le. Kiváló sporthal, elsősorban a Duna menti és az erdélyi horgászok körében népszerű. Állományait élőhelyének megváltozása, így pl. a duzzasztás és a vízszennyezés veszélyeztetheti.

A harcsa (Harka Ákos felvétele)

A „papírformának megfelelően” első helyen a *harcsa* végzett, amely a szavazatok közel felét kapta (48%). Mióta a vizák eltűntek vizeinkből, a harcsa a legnagyobb halunk. Másfél évszázada még 200 kg-ot meghaladó példányokat is fogtak vizeinkből, manapság azonban a mázsa felettiek is ritkaságszámba mennek.

Teste hosszúra nyúlt, a feje felülről, farokrésze pedig oldalról erősen lapított. Pikkelyei teljesen hiányoznak, emiatt testét gazdag nyálkaréteg fedi. Színe az élőhelytől függően a világosabb zöldesbarnától a feketéig terjedhet, rendszerint márványozott. Rendkívül nagy szájában több sorban ülő, apró, hegyes fogak találhatók, melyek ún. kefefogazatot alkotnak. Felső állkapcsán, a szájszöglet közelében egy pár hosszú, míg az alsón négy vékonyabb, rövid bajuszszál található. Szeme a fejéhez képest egészen kicsi. Rövid, csökevényes hátúszója szokatlanul elől van. Ezzel ellentétben a farok alatti úszója nagyon hosszú, egészen a farokúszóig húzódik. Mellúszója erős, első sugara vaskos, kemény csonttüske.

Európa nagy részén széles körben elterjedt, egyes helyeken a félsós tengeröblökben is előfordul, de elsősorban a nagyobb folyók és tavak homokos, iszapos medrű részeit kedveli. Várhatóan a 2016. év győztes halával, a *compó*val együtt jól bírja majd a klímaváltozást, ugyanis nemcsak a vizek szennyeződését, hanem azok felmelegedését és oxigéntartalmának csökkenését is jól tűri.

Elsősorban éjjeli életmódot folytat, nappal főként különböző búvóhelyeken, pl. a meder gödreiben, alámosott partrészeken, vagy víz alatti tuskók között tanyázik. Fiatalabb korukban még kisebb csapatokban, idősebben azonban már magányosan vadásznak. Az élőhelyükön gyakorlatilag minden hozzáférhető állati táplálékot elfogyasztanak, főként halakat, kétéltűeket és makrogerincteleneket, emellett vízimadarakat és vízbe esett emlősöket, sőt, még a dögöket sem vetik meg.

Télen nagyobb csapatokat alkot, ilyenkor a környék kisebb-nagyobb harcsái összegyűlnek egy-egy alkalmas veremhelyre. Vizeinkben a tejesek általában négy-, az ikrások öt éves korban válnak ivaréretté. Amint a víz hőmérséklete tartósan 20°C felé emelkedik, a hímek tisztogatni kezdik az ívóaljzatot, a leendő fészkek anyagát. Ez rendszerint a fűzfák bojtos gyökérzete. Az ívás általában este történik, ekkor a harcsák összefonódva kavarognak a fészkek körül. A hím körülfonja testével a nőstény hastájékát úgy, hogy közben mintegy kipréseli belőle az ikrát. Eközben a hím folyamatosan kibocsátja tejét, ami azonnal megtermékenyíti a frissen vízbe került ikrákat. A harcsák mindezt a fészkek fölött teszik, hogy a megtermékenyült ikrák azonnal felragadjanak a gyökérbojtokra. Ezt követően a hím őrzi a fészket, miközben nemcsak az esetleges ragadozókat tartja távol, hanem farkának állandó mozgásával igyekszik friss vízzel és oxigénnel ellátni a kelő ikrákat.

A harcsa igen kedvelt horgászhal, ugyanis hazánkban semelyik más fajtából sem várható olyan nagy fogás, mint harcsából. A hivatalos hazai rekordlista szerint a horgászok által kifogott legnagyobb harcsa 113 kg volt (2010). Elsősorban éjszaka, fenekező módszerrel, igen változatos csalikkal horgásznak rá. Emellett egyre kedveltebb módszer a pergetés is, ugyanis az ügyesen vezetett csalival akár napközben is kapásra lehet bírni az egyébként rejtékhelyükön megbúvó harcsákat. A kuttyogatás eredetileg egy évezredes halászati mód, ám manapság a horgászok körében is egyre kedveltebb. Ennek során rendszerint úszós felszerelést használva, erős horogra feltűzött gazdag csalétket kínálnak a harcsának. A horgász csónakjával folyamatosan haladva az ún. kuttyogatóval – ami egy rendszerint fából készült szerszám – szabályos időközönként lesújt a víz felszínére, ami egy sajátos, a vízben messzire terjedő hangot kelt, csalogatva a környék harcsáit. Egyesek úgy vélik, hogy ez a hang a vízbe ugró béka loccsanását idézi fel, ám sokkal inkább a harcsák zajos táplálkozására emlékeztet, ezért inkább a fajtársak lakmározásának képzete lehet az, ami előcsalja a rejtékhelyén nyugvó ragadozót.

A harcsa horgászatát különböző korlátozások érintik. Fajlagos tilalma május 2-a és június 15-e között tart, ekkor csak a 100 cm feletti példányai foghatók. A tilalmi időn kívül 60 cm-es méret- és három darabra vonatkozó mennyiségi korlátozás védi. Ehelyütt is fontos hangsúlyozni, hogy ezek a méretek a hal standard testhosszára, azaz az orrcsúctól a farokúszó kezdetéig terjedő hosszra vonatkoznak, továbbá hogy egyes vízterületeken ennél szigorúbb megkötések is lehetnek, amelyekről a helyi horgászrend nyújt tájékoztatást. E szabályozások teszik lehetővé azt, hogy minden harcsaegyed életében legalább egyszer szaporodhasson.

Szálkamentes húsa közkedvelt, sokak kedvenc halétele. A természetes édesvízi halászat 2016. január 1-jével történő megszűnését követően a tógazdasági tenyésztésre hárul a piac kiszolgálása. A faj mesterséges szaporítási módszere igazi hungarikum, amit napjainkra más országok is átvettek. Tenyésztésének előnye az, hogy a többi ragadozóhalhoz képest jóval ellenállóbb, a különböző tógazdasági műveletek (pl. lehalászás, szállítás) sokkal kisebb gondot okoznak a harcsa esetén, továbbá a táplálékot is jobb hatásfokkal hasznosítja. A háztartások és a vendéglátóhelyek részéről egyre fokozódó igényt a korszerű technológiák alkalmazásával ki lehetne elégíteni, ezért úgy véljük, hogy a harcsa termelésére sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a jövőben. Mindezek mellett jó szívvel bátorítjuk a halgazdálkodókat nemcsak a harcsa, de a 2016. év hala, a compó folyamatos telepítésére is, hiszen ezek az őshonos fajok felmelegedő vizeinkben is nagy biztonsággal tarthatók.

Nyeste Krisztián–Antal László

Az Év Madara, 2017: a tengelic

A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület 1979-ben indította el Az Év Madara programját. Ennek célja – megfogalmazásuk szerint –, „*hogy a társadalommal megismeresse azokat a madárfajokat vagy fajcsoportokat, amelyek védelmében a lakosság vagy annak csoportjai (például gazdálkodók, vadászok, pedagógusok) különösen fontos szerepet kaphatnak*”. Továbbá felhívja a figyelmet azokra az érdeklődésekre, amelyeket fel kell oldani. Az Év Madarának csak olyan fajt választanak, amelynek folyamatos védelmében az egyesület tevőlegesen is részt vesz.” Azt hihetnők tehát, hogy eddig 38 madárfaj lett Az Év Madara, ám a dolog nem ilyen egyszerű. Voltak ugyanis olyan évek, amikor egész faj-csoportok kapták meg a kitüntető figyelmet, mint a *cinégek*, a *fecskek*, a *harkályok* (idevéve a különböző *fakopáncsokat*, a *fekete harkályt*, a *zöld küllőt* és a *nyaktekercset*) és a *pacsirták*; továbbá voltak olyan madarak, amelyek kétszer (*fecskek*, *harkályok*, *gyurgyalag*), háromszor (*széncinke*, *búbos banka*), vagy éppen négy alkalommal nyerték, illetve nyerte el Az Év Madara címet, mint a *fehér gólya*. Olyan ez a „kitüntetés” tehát, mint a *Kossuth-díj*, amit többször is megkaphat egy-egy kiváló személyiség. Az évenkénti három jelöltet, „akik” közül aztán a közvélemény – újabban már digitálisan – kiválaszthatja Az Év Madarát gondolom, a fenti ismérvek alapján jelölik ki a Magyar Madártani Egyesület részéről bizonyára olyan jeles madarászok, tudományosan tájékozott ornitológusok, mint amilyenek – legalábbis 16 éves koromig – magam is készültem.

2017-ben nem volt könnyű a végső eredmény előrejelzése, mivel a három „jelölt” – *erdei fülesbagoly*, *házi veréb*, *tengelic* – egyaránt közismert madár. Összesen 12 523 szavazatot adtak le, ami háromszor annyi, mint az előző esztendőben; ebből a tengelic kapott 43,5%-ot, a fülesbagoly 35,5%-ot és a házi veréb 21%-ot.¹

MIT KELL TUDNI A TENGELIC MADÁRRÓL?

A 2017-ben Az Év Madara címet elnyerő tengelic Magyarország egyik legszínesebb pintyféléje. Gyakorlatilag mindenhol előfordul. Fejének elülső része a homloktól a szemek hátsó vonaláig és a torka felső részéig piros. Viszonylag hosszú, egyenes és hegyes csőre tojáshejszínű. Pofái a fejtetőtől a torkáig fehérek, a tarkó a nyak közepéig fekete. Háta barna, a farkcsík fehér, közepesen villás farka fekete, a tollak hegyén fehér folttal, a szélső farktollakon fehér tükrörel. Begye és testalja fehér, melle két oldalának barnás területe össze nem érő mellszalagot alkot. A szárnytollak feketék, hegyükön fehér folttal, középen sárga tükrörel, ami repülés közben különösen feltűnő. A hím és a tojó nagyon hasonlít egymáshoz. Vékony növényi szálakból álló, szőrrel és a nyárfa termésszőreivel bélelt fészket fák, magasabb bokrok lombkoronájának szélére építi. Évente két, néha három fészkekaljat is nevel, alkalmanként 4–5 tojást rak, amelyeket a tojó egymaga költi ki, a hím a táplálékszerzésben segíti. A fiataloknak nincs piros szín a fejükön az első vedlésig, de a sárga szárnytollak már ekkor is megvannak.

Már februártól seregesen járnak, s a hímek időnként énekelnek. A csapatok április elején oszlanak fel, s ekkor alakulnak ki a párok. Mintegy 4 hét múlva kezdődik a költés, a fészket általában magasan, ágvillában rakják, jól elrejtve. Gyakran keresik az ember közelségét, még városainkban is gyakran láttam vagy hallottam az út menti fákon. Fészket a tojó 10–12 napig építi, közben gyakran pázrik a félig kész fészken, s erre ciripelő hangon

1 A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület közleménye szerint.

A tengelic (Selmeczi Kovács Ádám felvétele)

hívja fel környezete figyelmét, elsősorban természetesen a riválisokét. Kotlás idején a hím begyéből eteti a tojót. Általában 4–6 tojást rak, ezek fehérek, enyhén ibolyaszínűek, rőtesen pettyezettek és pontozottak, a fiókák 12–13 nap alatt kelnek ki, és 13–15 napig maradnak a fészekben. Kezdetben csőrükben hozott rovarokkal, majd félérett magokkal etetik, amit a begyükben hoznak a fiókáknak. Kirepülés után még 8 napig etetnek, aztán a fiatalok összeállnak a szomszédokkal, és hamarosan elhagyják a szülők területét. Kedvelik a félérett magvakat, főleg az aszatot és a bogáncsféléket.² Szépsége miatt régebben gyakran tartották kalitkamadárnak, de már régóta védelem alatt áll, eszmei értéke 25 ezer forint.

Röpte hullámos, csapongó, éneke dallamos, lágyan hangzó csicsérgés. Télen csapatokban járnak, gyakran más pintyekkel – csízzel, zöldikével, kenderikével –, éjszaka a legsűrűbb ágak között alszanak.

Gyermekkorom könyvei között gyakran elolvastam azt a mesét, amelyik a tengelic tarkaságának eredetét magyarázza. Eszerint: amikor az Úristen teremtette a madarakat, sok színes festéket elhasznált: a rigót szép sárgára, a szalakótát kékre, a zöldikét zöldre, a pirókot – vagyis süvöltőt – pirosra színezte. A madarak tolakodtak, mindegyik előbb akart sorra kerülni, csak a kis tengelic húzódott meg szerényen a sor végén. Olyannyira, hogy mire rá került a sor, már szinte elfogyott minden festék, éppen csak a dobozok alján csillogott némi maradék. Vakarta is a fejét az Úr – a magáét, nem a tengelicét –, mi legyen immár? Aztán összekaparta a maradékokat: egy kis pirosat a fejére, csöpp sárgát a szárnyára, kevés barnát a hátára – így a tengelic megkapta szerénysége jutalmát: ő lett a legtarkább Isten madárcái között. Hogy aztán valóban így történt-e, nem tudom, mert nem voltam ott.

2 Frieder Sauer: Szárazföldi madarak. (Ford. Schmidt Egon) Bp., 1995. 246.

TENGELIC KÖZSÉG

Ám a madáron kívül van a *tengelic*nek egyéb, történelmi, művelődéstörténeti vonatkozása is. Itt van mindjárt a *Tengelic* nevű község Tolna megyében, Szekszárdtól északra, a#Mezőföld déli részén. A nyelvészek szerint a személynévként is szereplő megnevezését a tengelic madár nevéből kapta.³ A mára már csak 2200 lelkes településen a régészeti leletek szerint már a bronz- és a vaskorban is éltek emberek. Első templomát egy 1304-ből való oklevél bizonyítja, de ez a középkori falu a török időkben elpusztult. I. Lipót idejében, a XVIII. század elején települt újjá, amikor a hagyomány szerint két tőzsér, a Gindly testvérek adományként kapták I. Lipóttól – más forrás szerint később, Mária Teréziától – a mintegy 15 000 hold területet. Mégpedig a hagyomány szerint akkorát, „amennyit napkeltétől napnyugtáig lovon körbe tud járni, és kötéllel be tudja keríteni” – a monda egy másik változata *körbeszántásról* szól. Ez az óriási birtok házasságok és öröklődések révén aztán számos kisebb uradalomra szakadt, többek közt olyan, korukból messze kiemelkedő történelmi személyiségek tulajdonában, mint Csapó Dániel reformpolitikus és mezőgazdasági szakíró, Csapó Vilmos 48-as honvédezredes és Bezerédj István, aki 1836-ban saját költségén létrehozta az ország első óvodáját és jobbágyaival örökvláság-szerződést kötött.

A XX. század elején a falu mostani területén található Zichy-birtokot felparcellázták és 32 településről sereglettek ide a zsellérek. 1905-ben kétszáz – német és magyar – telepes család érkezett. Közigazgatása eleinte medinai, szedresi, azután kölesdi irányítás alá tartozott, csak 1907-ben lett saját előjárósága. A település hivatalos neve 1907-ig Kistengelic, 1931-től lett Tengelic. 1944. december 1-jén a szovjet csapatok bevonultak a községbe, s ezzel számukra véget ért a háború, ami alaposan megtizedelte a lakosságot, utána pedig elkezdték kitelepíteni a németeket. 1946 után államosították a birtokot és villamosították a falut, utóbb itt működött a nevezetes Tengelici Állami Gazdaság.

A TENGELIC ÉS A ZENE

Madárkánk kedves, halk, csicsgégsszerű éneke (nem hangoskodik, mint az erdei pinty, ez az ének nem is olyan messze hangzó, mint a fekete- vagy az énekes rigóé, inkább úgy szól, mint aki magában dudorászik) megihlette a nagy, barokk zeneszerzőt, Antonio Vivaldit is, amikor *D-dúr concerto* elnevezésű fuvolaversenyének *A tengelic* nevet adta. Én ugyan nem találtam benne egyetlen motívumot sem a tengelic énekéből, de lehet, hogy Olaszországban másként füttyült – legalábbis a XVIII. században.

Egyértelműbb madárkánk kötődése a zenével a Békés megyei Újkígyós Tengelic Énekegyüttese esetében. A zenekedvelő fiatal és még fiatalabb hölgyekből álló alkalmi énekar tagjai, a legnemesebb önkéntes és amatőr hagyományokra alapozva, 2006 tavaszán elhatározták, hogy időnként összejönnek énekelni, „ismert és ismeretlen népdalokat tanulni”, s hamarosan felvették a tengelic nevét. Szellemi vezetőjük János Hajnalka, aki egyébként néptáncot és népdalokat tanít az iskolásoknak. Hitvallásuk Kallós Zoltán egyik gondolata: „Mindenkinek egyetlen anyanyelve van, amely csak úgy teljes, ha a zenei anyanyelv is kapcsolódik hozzá.” Úgy énekelnek tehát, akárcsak a névadó madárka, aki szintén csak a magáét fújja. S hogy ők sem „fújják” rosszul, azt bizonyítja, hogy 2011. január 29-én a *Tengelic Énekegyüttes* Körösladányban, a Dr. Asztalos Miklós Művelődési Központban megmérettette magát, és a zsűri *kiemelt arany* minősítéssel értékelte teljesítményüket.

3 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai, Bp., 1980. 638.

GYERMEKKOROM TENGELICEI

Említettem már, hogy körülbelül 16 esztendőös koromig ornitológusnak, vagyis madarakkal foglalkozó tudósnak készültem, de érdeklődésem nem korlátozódott szigorúan a tollas jószágokra, tartottam én akkor piócától és aranyos futrinkától kezdve a házinyúlrig mindenféle élőlényt, amit anyámék megtúrtek a lakásban, s nagyapám erkélyén elfért. Mert-hogy budai bérházban laktam, s természetimádatomat a Gellért-hegy oldalára és a Múzeum, s a vasúti töltés közti „pusztaságra” voltam kénytelen korlátozni. De azért figyelmem leginkább a madarak felé fordult: tavasszal fészekből kipotytyant verébfiókákat neveltem, a szép emlékü Teleki téri ócskapiacon akkor még bőven kapható énekesmadarokból kenderikéket, zöldikéket, citromsármányokat vásároltam, volt ajándékba kapott szelíd csókám, Balaton-partján talált és fölnevelt töviszúró gébicsem,⁴ törött szárnyú, de buzgón éneklő erdei pintyem, hullámos papagájom, kanárimadaram, zebrapintyem, mozambiki csicsörkém – csak ami hirtelen az eszembe jut. S mielőtt még bárki sajnálni kezdené szüleim szegény pénztárcáját, sietek megjegyezni, hogy a tartási költségek jelentős részét a nagyapám erkélyén berendezett fehéréger-tenyészet rendszeres szaporulatának a Múzeum körüti tudományegyetem valamelyik tanszéki laboratóriumában való értékesítésével teremtettem elő. Mindezt annak az öt tengelicfőkének a kedvéért mondtam el, akiknek oly nagy szerepük volt a madarak iránti vonzalmam történetében.

A tengelic (Kókay Szaboles akvarellje)

Mert hiszen volt nekem már korábban is tengelicem. A már említett Teleki téri zsidóvásár madársorán szinte állandó volt a tengelicínálat, s nem is adták drágán. De ezt az öt tengelicet – nagyapám inkább stiglicnek nevezte őket – én neveltem fel fiókakoruktól, s akár-milyen szomorú, én okoztam – ha közvetve is – a vesztüket. Éspedig a következőképpen!

Az iskolából hazafelé mentünkben, néhány hozzám hasonló madárbolond osztálytársammal együtt kiszúrtuk, hogy a Bertalan Lajos utca egyik vadgesztenyefájának – ma is meg tudnám mutatni, ha még nem vágták ki – egyik ágán tengelicfészek van. A szülők már buzgón etették a fiókákat, jól hallottuk a kicsik eleséskérő hangját, már-már kiültek a fészek szélére, ott rezegtették a szárnyukat, s tátották a csőrüket: *cibebek-cibebek* – mondták, legalábbis én így hallottam. Nagyon sóvárogtam utánuk, de egy hosszú ág legvégén volt a fészek, kiszedése szóba se jöhetett, legalábbis számomra. Hanem egy osztálytársam – vagány, kőhajigálós, verekedős legény – kitalálta, hogy féltéglát köt egy hosszú madzagra,

4 Megírom majd ennek a történetét is, ha ő lesz Az Év Madara.

átveti az ágon, s addig rázza, míg a kismadarak lepotyognak. A terv nagyszerűen sikerült, legalábbis akkori értékrendem szerint, amibe bizony belefért a kismadarak fészkekből való kiszedése. A kis tengelicek valósággal az ölünkbe pottyantak, csak össze kellett szednünk őket, meg sem ütötték magukat nagyon, hiszen már szinte repülősök voltak.

Egyetlen baj, hogy nem az anyémek lettek, hanem az „ötletgazdáé”, aki látva, hogy mennyire könyörgök értük, egyre feljebb srófolta az árukat. Pénzről szó sem lehetett, de végül is megegyeztünk, hogy a tanév végéig minden nap nekiadom a tízórait, amit anyám naponta gondosan becsomagolt számomra. Talán három hónap volt még hátra a tanévből, addig „koplaltam” a kis tengeliceket, mert a szerencsés madárász kíméletlenül behajtott a árukat, s ha anyám netán elfelejtett tízórát csomagolni, még meg is fenyegetett. Nem mondtam meg neki, hogy még az ebédemet is felajánlottam volna a madárkákért.

Egy üres kis kalicka sarkában készítettem nekik fészket, s ott ettettem őket rendszeresen: reggel iskola előtt, iskola után, aztán délután, szinte óránként. Szorgalmasan kapkodtam a legyeket, ástam a hangyatojázt, fogdostam a szöcskéket, főztem nekik a keménytojázt, mert azt tudtam, hogy a fiókákat a tengelic szülők lágyeleséggel, elsősorban rovarokkal etetik. Fejlődtek is szépen, először a fészek szélén ülve várták az eleséget, aztán már a kalicka ajtajában, egymást taszigálva. Öt madárkát nem tarthattam abban a kis kalickában, kikönyörögtem hát nagyapámtól, hogy engedje át madárnevelésre a konyha mellett lévő, akkor éppen üres, „cselédszobának” nevezett – bár cselédet sose láttam benne, „albér-lőt” annál inkább – apró helyiséget, ami nagyszerű „repülőteret” nyújtott a kis „cibebekék”-nek. Teljesen szelídek voltak, a kezemből, pontosabban a kezemen, vállamon, fejemen ülve kunyeráltak és ettek. Mi lehet ennél nagyobb öröm egy madarakat szerető embernek? Mit embernek, 12–13 esztendő kamasznak? Amikor jóllaktak, felültek a szekrény tetejére, a függönyrúdra, s onnan csicseregtek.

Ekkor már magot is kaptak a rovartáplálék mellett, mégpedig a madárüzletben vásárolható „kanárieleséget”, repcemagot összezúzva, s persze keményre főzött tojázt reszelve és zöldet. Kismadaraim ekkor még fiókaruhájukat hordták, ami korántsem olyan pompásan tarka, mint a szüleiké, a fejükről hiányoztak a piros és a fekete tollak, a szárnyuk is egységes barna volt, de a tengelicre olyan jellemző sárga tükör már ekkor jól látható volt rajtuk, különösen, amikor repültek. Mert repültek ám, körbe-körbe a szobácskában, ha az egyik elkezdte, a többi rögtön követte, én pedig gyönyörködtem bennük, s azon tűnődtem, vajon ha majd kiengedem őket a szabadba, akkor is ilyen szelídek lesznek-e, s megmaradnak-e az én madaraimnak?

Közeledett a nyaralás, a pesti köröngetegben élő gyermekek vakációs öröme, amikor aki csak tehetett, szétrajzolt az országban a vidéki rokonokhoz, nagyszülőkhöz. Nekem sajnos nem volt vidéki rokonom, vagy ha volt is, a nemrég kreált Csehszlovákiában rekedtek, ahonnan anyám és apám is, még gyermekkorukban a maradék-Magyarországra menekültek. De apám a postaminisztériumban dolgozott és minden tavasszal írt egy tucat levelet gondosan kiválasztott vidéki postamestereknek, megkérve őket, hogy keressenek számunkra egy-két hónapra megfizethető áron kiadó szobát, ahol a négytagú „pesti” család kinyaralhatja magát. Jelentkező volt bőven, erről az akkori parasztnyúzó gazdaságpolitikai rendszer gondoskodott; elsősorban kulákok, vagy kulákgyanús gazdák, akiknek nagyobb házában akadt kiadható szoba, s a kegyetlen beszolgáltatás miatt nagyon is rá voltak szorulva az általunk fizetett lakbérre. Abban az évben – talán 1951-ben vagy 1952-ben – éppen a Duna bal partján, a Pakssal szemben lévő Uszódra esett szüleim választása, oda „költöztünk” tehát az iskola befejeztével, mégpedig gőzhajóval. Ez már önmagában is nagy élmény volt számomra, s egy életre hozzásegített Illyés Gyula *Nem menekülhetsz!*

című versének teljesebb átéléséhez: „*Lenéztünk a hajógépházba...*”, órákig néztem, pedig akkor még nem ismertem ezt a gyönyörű verset.

De hát a kis tengelicek....?! Azokat nem vihettem magammal az ismeretlen helyre, ahol egyetlen szobában lakik majd a család, s bizonyára macska is van, nem is egy. Nem volt mit tennem, drága, jó nagyapámra kellett bíznom őket, akitől szinte sohasem kérhettem olyasmit, amit nem teljesített volna. Most is elvállalta madárkaimat, hiszen úgyszólván nála laktak, s miután gondosan elmagyaráztam, hogy hogyan etesse, hogyan itassa, miként gondozza, egyáltalában mikor mit kell velük csinálni, s nagy aggodalmak közepette hajóra szálltam. Úszódon aztán – váljék szégyenemre – nem sokat gondoltam a tengelicekkel. Úszni tanultam a Duna szélén, túléltünk egy sok izgalommal járó árvizet, a gabona betakarításakor hajthattam a kévékkel megrakott ökrösszekeret, paradicsom befőzésekor raktam a tüzet és kavartam a vérszínű masszát... néha megeresztettem egy-egy érdeklődő levelezőlapot, amire rendszerint megjött nagyapám megnyugtató válasza: a tengelicek jól vannak.

Míg aztán egy napon nagyapám fölkerelkedett, hogy meglátogassa nyaraló unokáit. A vasúttól ment nyugdíjba, így a hajón is ingyen utazhatott, s úgy volt az egyezség, hogy a paksi hajóállomáson várjuk, engem és húgomat megfagylaltoztat, megnézzük Paksot, aztán visszamegy Pestre, mi pedig Úszódra. Izgatottan vártam – s némi lelkiismeret-furdalással –, hogy mi van a kis tengelicekkel? Be is futott a hajó, s ma is emlékszem arra a hosszú fasorra, ami a paksi hajóállomáshoz vezetett, ott találkoztunk bicegős nagyapámmal, aki nem válaszolt első kérdésemre: Színesednek-e már a tengelicek? Nem válaszolt akkor sem, amikor másodjára kérdeztem. De a harmadikra már... leült egy padra, s kibökte, hogy a kis tengelicek bizony... megdöglöttek. Nem részletezte, hogy mitől, hogyan és miként... nekem sem volt rá lelkierőm. Annyit mondott, hogy ételük is volt, vizük is, mégis megdöglöttek, egyszerre, valamennyien.

Miután jól kibőgtem magam, elmentünk fagylaltozni, s nem beszélünk többet a tengelicekről. Szemrehányást hiába is tettem volna szegény nagyapámnak, elfelejtettük a dolgot, de a szívem sokáig fájt a madárkákért és sokáig nem tudtam, hogy mitől pusztulhattak el. Csak jóval később, évtizedek múltán került a kezembe a híres, *Nobel-díjas* állatetológus *Salamon király gyűrűje* című könyve, s abban olvastam a következőket: „*A tengeliceknek rengeteg, olajtartalmú, apró szemű magfélésegre van szükségük. Én bizony aligha vállalkoznék tengelic beszoktatására, ha nem áll rendelkezésemre korlátlan mennyiségű bogáncsmag, vagy mák. Az egyetlen, valamelyest használható pótlék a zúzott kendermag, hangsúlyozom a zúzott, hisz a tengelic a maga gyöngye kis csőrével nem képes az ép kendermagot szétropantani.*”⁵ Ekkor értettem meg, mit tévedtem, mit hibáztunk el! Több olajos mag – mák – kellett volna zúzott állapotban nekik. Ezt nem hangsúlyoztam eléggé nagyapámnak, vagy ha igen, nem fogadta meg. Ilyen apróságokon múlik néha, hogy milyen sikeresen tudunk tartani – a legjobb igyekezet mellett is – egy-egy számunkra kedves állatot.

Sohasem tartottam többé tengelicet. Nimfapapagájt, balkáni kacagógerlét, rizspintyet, egyszer még egy féllábú egerészölyvet is – de a tengelichez többé soha nem volt lelkem.

Pedig ha tudtam volna, hogy 2017-ben ő lesz *Az Év Madara!*

Halász Péter

5 Konrad Lorenz: *Salamon király gyűrűje*. Gondolat, Bp., 1970. 142.

Konferencia a székely kapukról

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fontos feladatát teljesítette, mikor 2017. március 3-ra a székely kapukról hirdetett tanácskozást a Kós Károly által tervezett épület Bartók Termében. Talán soha ennyi faragó nem gyűlt össze a múzeumban, mint ezen a péntek délután.

Vargha Mihály múzeumigazgató megnyitójában kiemelte, hogy a múzeum László Ferenc igazgatása alatt figyelt fel először a székely kapukra, és már 1913-ban beérkezett az az 1733-as dálnoki kapu a múzeumtelekre, amely napjainkban jogosan a legrégebb, még álló székelykapunak tekinthető.

Néprajzkutatók és kapufaragók a konferencián (Sántha Imre Géza felvétele)

Dr. Furu Árpád, a Transylvania Trust Alapítvány építésze évtizedek óta a népi építészet egyik legfontosabb kutatója Erdélyben. A Torockói Értékmegőrző Program mindenese, Kalotaszeg és Udvarhelyszék népi építészetéről szóló könyvek szerzője, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem néprajz szakának betanító oktatója, az unitárius egyház műemlékeinek védője. Hamarosan megjelenő doktori disszertációja az egyik legteljesebb összegzés Erdély népi építészetéről. A székely kapukról szóló konferencián elsősorban azokról az elmúlt évtizedekben lezajlott építészeti felmérésekről számolt be, amelyek kere-

tében kapufelmérésekre is sor került: a magyarországi Országos Műemlékvédelmi Hivatal, a Nemzeti Kulturális Örökségvédelmi Minisztérium és a Teleki László Alapítvány keretei közt Nyárad menti és erdővidéki örökséginventarizáció után 1999-ben a Transylvania Trust Alapítvány és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – ugyancsak NKÖM-támogatással – Erdély 80 településén végzett adatlapos-fényképes felméréseket, ezen belül komplex felmérések készültek a székelyföldi települések kapuiról is.

Szöcsné dr. Gazda Enikő, a házigazda Székely Nemzeti Múzeum néprajzos muzeológusa kiemelte, hogy Háromszéken annyira eltűntek már a faluképből a régi székely kapuk, hogy nagyon nagy szükség van az 1930–1960 között állított kapuk védelmére is. Előadásában kitért a magyar bevonuláskor állított díszkapukra, valamint a bodoki, kálnoki, kovásznai, csernátони kapufaragómesterek működésére. Háromszék kapufaragása elsősorban annak köszönhetően maradt fenn, mivel a század elején faragó tanműhelyek, tanfolyamok keretében oktatták a faragást, és a csíksomlyói Kalot is kiemelten népszerűsítette a székely kapuk faragásának fontosságát.

Dimény-Haszmann Orsolya és Haszmann Pál közös előadása annak a Haszmann-műhelynek az ismertetését tűzte ki célul, amelynek napjainkig vitathatatlanul a legnagyobb szerepe van Háromszéken a kapufaragás oktatásában és fenntartásában. Haszmann Orsolya a csernátони Haszmann Pál Múzeumban található régi kapuk ismertetésével kezdte az előadását, mivel Háromszék legszebb székely kapui itt ismerhetők meg. A régi kapuállomány gyönyörű ornamentikája teremtett keretet a csernátони népfőiskolának a kapufaragás oktatására, ezt Haszmann Pál ismertette hatvan év faragóhagyományainak rövid áttekintésével. A csernátони műhely hosszú évtizedeken keresztül az egyedüli olyan hivatalos fórum volt Kovászna megyében, amely szakképzést nyújtott a faragók számára. A környék csaknem valamennyi fafaragója az itteni tanfolyamokon tanult. Bár a rövid előadás sajnos nem tudta eléggé kiemelni, milyen nagy szerepe volt e műhelynek a kapufaragás életben tartásában, a hagyományok átmentésében, az elkövetkezőkben egyre fontosabbá válik a pontos feldolgozás, hogy kik indultak el a pályán a Haszmann testvérek oktatásának köszönhetően.

Dr. Pozsony Ferenc, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Néprajz Tanszékének oktatója egyre jobban kibővítve és egyre kiforrottabb formában ismertette MTA doktori székfoglaló előadását. A kiemelt fontosságú áttekintés elsősorban arra tért ki, hogyan változott meg az elmúlt században a székely kapuk funkciója, hogyan vált egy magántelek határát jelölő családi tárgy egy kisközösség identitásjelévé, majd egyre táguló szimbólumként összmagyar jelképpé. A szimbolikus tartalom erősödésével a kapu szimbolikus terekbe került: távoli országokban lévő emlékhelyek, országhatárok által szétválasztott települések, falu- és városhatárok kiemelt jelképeivé váltak a kapuk. A képekkel bőségesen szemléltetett előadás távoli országokba kalauzolta el az egybegyűlteket, és rámutatott arra, hogy a székely kapu ma már több mint egyszerű faragott tárgy: egy közösség egyre jelentősebb nemzeti szimbóluma.

Bár kényes témát érintett, nagyon fontos volt dr. Kinda István sepsiszentgyörgyi néprajzos muzeológus előadása. Az utóbbi évtizedek egyik divat-mozgalmát, a háromszéki falukapu-állítást nagyon hálátlan feladat értékelni. A hatalmas méretű kapuk készítése és felavatása egyértelműen a falvak közti rivalizálás eszközévé, politikai játszmává vált. Kinda újsághírek és az ezekhez kötődő kommentek áttekintésének módszerével élt, így sikeres megoldást talált arra, hogyan lehet úgy kiértékelni a kétes értékű mozgalmat, hogy ne a néprajzos mondja ki a lesújtó véleményt. Előadásából élesen kirajzolódott, hogy e szimbolikus építmények nem tudják fenntartani a minimális funkcionális követelményeket sem:

a hatalmas méretű kapuk balesetveszélyesek, könnyen törnek. Mivel gyors politikai döntéseket kell kiszolgálniuk, így nyers fából készülnek, gépi eszközökkel, nem esztétikusak és gyakran teljesen eltérnek a hagyománytól. A politikusok által generált kapuállító mozgalmat szinte lehetetlen helyes mederbe terelni: a falvak közti versengés nem az esztétikai szempontok szerint működik, hanem jelenleg a „világ legnagyobb székelly kapuja” a verseny tétje.

Hegedűs Csilla műemlékvédő szakember, volt kulturális államtitkár arról számolt be, hogy az RMDSZ javaslatára a Székely Nemzeti Múzeum szakemberei összeállították azt a székelly kapu-dokumentációt, amelyet a szövetség az UNESCO ún. „várományosi listájára” terjesztett fel. Bár e rövid dokumentáció csupán szándéknyilatkozatnak tekinthető, és ennek felkarolása politikai játszmák függvénye, a szakember kiemelt fontosságúnak tekintette annak a kritériumrendszernek a kidolgozását, amely alapján kollektív UNESCO-listára javasolhatnák a legfontosabb székelly kapukat.

Dr. Pozsony Ferenc átadja Albert Ernőnek az „Életmű Díj”-at (Sántha Imre Géza felvétele)

A konferencia utolsó két előadása a Hargita megyei kapufelújítási programot ismertette. A szervezők fontosnak tekintették azt, hogy megemlékezzenek a nemrég elhunyt Kovács Piroskáról. A székellyudvarhelyi Hagyományörzési Forrásközpont kutatója, Buzogány Árpád villantotta fel a híres máréfalvi tanítónő életútját az első kapumentésektől az *Europa Nostra* Díjig. Mondandóját szervesen egészítette ki Süveg Éva előadása, aki a Hargita Megye Tanácsának munkatársaként a sikeres kapumentő program legfontosabb eredményeit ismertette: a Kovács Piroška által koordinált Kőlik Hagyományörző Egyesület, majd a Hargita Megyéért Egyesület szívs munkájának köszönhetően immár több mint 70 régi székelly kapu felújítása valósult meg. A Hargita megyei példa nagy fontosságú kezdeményezés, amelyet fontos lenne ki-

terjeszteni Székellyföld teljes kapuállományának védelmére.

A konferencia keretében Pozsony Ferenc átadta Albert Ernő folklórkutatónak, a három-székelly és csíkelly balladák, gyimesi mesék gyűjtőjének és feldolgozójának a Kriza János Néprajzi Társaság *Életmű Díj*-át.

A konferencia zárórendezvényeként Balassa M. Iván *Székellykapuk régen és ma* című, 2016-ban Sepsiszentgyörgyön megjelent könyve, valamint két székelly kapukról szóló kisfilm bemutatójára került sor.

A szakmai nap sikerét jól szemlélteti, hogy Hargita és Kovászna megyéből több mint száz kapufaragó vett részt a rendezvényen. Faragók és kutatók találkozására ritkán adódik lehetőség. A Székelly Nemzeti Múzeum által szervezett szakmai ülés indító fórum volt tehát, amelynek célja az lett volna, hogy ismertté tegye a faragók előtt is az újabb kutatásokat, valamint azokat a művelődéspolitikai lépéseket, amelyek a székelly kapuk ismertté tételéhez, megőrzéséhez kívánnak hozzájárulni.

Szőcsné Gazda Enikő

HAJDU IMRE HELYTÖRTÉNETI KÖTETEI SÁROSPATAKRÓL

Sárospatak.

Képek a 20. századi városról (2010)

A szerző alapvetően a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattárában és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumában őrzött képeslap- és fényképgyűjteményből (több mint 10 ezer képből) válogatott 200-at, ami bekerült e kötetbe. Ez a tette semmi újszerűt nem hozott volna, hiszen ugyanebből a gazdag gyűjteményből válogatott és kötetet jelentetett meg B. Balsai Jolán 1989-ben vagy Tamás Erzsébet 2003-ban, akik a hangsúlyt a képi anyag megjelenítésére helyezték. Hajdu Imre, Sárospatak múltjának lelkes és termékeny kutatója más látószögből közelítette meg a témát. Ő nem a képekhez keresett adatokat, hanem a feltárt forrásokat próbálta meg képekkel illusztrálni, gondosan ügyelve arra, hogy a képeskönyvnek szánt kötetben ne kerüljön túlsúlyba a szöveg.

Az egységesen barnított képeket közreadó kötetet a szerző *Köszönetnyilvánítása*, a pataki polgármester *Előszava* és Hajdu Imre *Bevezetése* nyitja, az irodalom- és forrásjegyzék, valamint egy-egy oldalas angol és német rezümé zárja. A képi és szöveges információban egyaránt gazdag képeskönyv 9 fejezetre tagolódik. A tudományosan megalapozott ismeretterjesztő, helytörténeti kötetet a szerző lábjegyzetekkel, hivatkozásokkal nem törte meg, hanem minden fejezet végén közreadja az adott egységben felhasznált forrás-, irodalom- és képjegyzéket.

Milyen sárospataki témák kerülnek terítékre? Többek között az 1886-ban „községgé zulesztett város”, majd csak 1968-ban városi rangra emelt település polgárságáról, megrekedt fejlődéséről, mezőgazdasági

jellegéről, küzdelméről, hogy újra város legyen, no, persze, az 1870-es évek első felétől a patakiakban élénken élő dilemmáról, hogy Patak ne váljon Sátoraljaújhely külvárosává – tájékozódhatunk az első öt fejezetben. Majd a helyi moziról, a villanyvilágítás bevezetéséről, a kisvasútról, a fürdőről, a hídról, a szobrokról és emlékművekről kapunk hiteles képi és szöveges információkat. A kötet második felében a háborús város szomorú helyzetének, a piacozó, vásároló város (Patak Pláza) nyüzsgésének, az 1950–60-as évek reménytelenségének és végül az 1969 és 1990 közötti időszak tervszerű és szisztematikus építkezésének bemutatására kerül sor.

A képeskönyv 146 oldal terjedelemben jelent meg, a sárospataki SIDINFO Nonprofit Kft. kiadásában és a nyíregyházi START Nonprofit Kft. nyomdájában.

Jó szívvel ajánlom Hajdu Imre kötetét a megsárgult fényképeket böngészni szeretőknek, a pataki lokálpatriótáknak és az ország bármely szegletében élő, érdeklődő honismerőjének.

Sárospataki ételek, zempléni konyhák (2012)

Rögtön az elején szeretném leszögezni, hogy az ajánlandó kötet három szerzős, amellet Hajdu Imre a szerkesztője is. Viga Gyula etnográfus *A táplálkozás történetét* taglalja szakszerűen a kötet elején, majd Csörnök Mariann, PR-os mutatja be a zempléni kistájakat (Bodroghöz, Hegyalja és Hegyköz) és kóstol bele jó érzékkel, településekre lebontva a zempléni térségek értékeibe, végzetül Hajdu Imre helytörténész köti csokrokba a pataki és zempléni hagyományos, jól bevált ételek receptjeit.

A receptes kötet *Ajánlásában* Aros János pataki polgármester propagálja a hagyományos zempléni konyhát leginkább unokáink

és dédunokáink számára. Kiemeli, hogy a hagyomány sokáig tartotta magát, miszerint a konyha a nők kizárólagos felségterülete, és ez valóban így is volt. A férfiak legfeljebb disznóöléskor merészkedtek a konyha közelébe, hogy elkészítsék a hagyományos vért. Mára ez megváltozott, és mint a zempléni receptes kötetünkben is látni lehet, aki kézbe veszi, a férfiak is tudnak lenyűgöző receptekkel szolgálni.

Hajdu Imre mint szerkesztő magyar és angol nyelvű *Bevezetőjében* a hagyományörzés és a megőrzött receptgyűjtemény fontosságára hívja fel a figyelmet. Azonban a kötet hagyományos receptjei között nem csak több száz éves, tradicionális ételek leírása szerepel, hanem ide kerültek a szocializmus alatt meggyökeresedett étetek is. Ami egyebek között megteremtette a hétköznapi menzát és a hétvégi rántott húst. De a gasztronómia tudományára alapozott munka tévedhetetlenül leszögezi, hogy a rántott hús nem azonos a rántott csirkével, ahogy az a rendszerváltás előtt általánossá vált, mert a rántott hús csak disznókarajból készülhet, viszont az aranyárga húsleves valóban csak tyúkból lehet főzni.

A kötetben bemutatott receptek gyűjtési területe: Sárospatak, Erdőhorváti, Füzér, Hercegkút, Makkoshotyka, Mikóháza, Tiszakarád és Tizsacsermely, vagyis a cél Sárospatak, a Bodroghöz, a Hegyköz és a Hegyalja jellemző ételkínálatának felvillantása lenne.

A receptgyűjtemény 9 egység köré rendeződik, úgymint *Együnk krumplit!* (benne: piróga, sztrapacska, lepcsánka, cinke, nudli, krumplilángos, sváb krumplileves stb., összesen 18 recept 6 fotóval), *Daráljunk húst!* (benne: fasírt másképp, kapormártás húsgombóccal stb., összesen 7 recept 4 fotóval), *Hús, belseg* (benne: rántott máj határőr módra, bereki zsebeskaraj, pompás pecsenye, töltött kucsmagomba, ez is vadas, csak gyors stb., 18 recept 8 fotóval), *Palacsinta* (benne: töltött, rántott és édes palacsinták, 3 recept 5 fotóval), *Pörkölt* (benne: tunki,

végardói aprópecsenye, zsámiska, magyar paella, szíve, nyelve leves stb., 11 recept 5 fotóval), *A hal az hal, nem pedig hús* (benne: harcsa Patak-módra, halászlé a berekből stb., 3 recept 2 fotóval), *Rétes nem csak édesen* (benne: zöldses sajtos rétes, vargabéles stb., 8 recept 6 fotóval), *Sós sütemények, tészták* (benne: káposztás pogácsa, tejfeles lángos, laksa, malé, tepertős bukta stb., 8 recept 1 fotóval) és *Édes sütemények* (benne: szilvás lepény, csokoládéhab süttőtökkanállal, páránfőtt, túrócska, bobájka, császármorzsa stb., 11 recept 8 fotóval).

A kötetet a hagyományos népi táplálkozás irodalma zárja Viga Gyula összeállításaiban.

A receptes könyv 150 oldal terjedelemben jelent meg, Sárospatak Város Önkormányzata kiadásában, a debreceni KAPITÁLIS Nyomdaipari Kft. nyomdájában, 2000 példányban. A gyönyörű fotók elkészítése Gombos Levente (ételfotók) és Á. Tóth József (táj- és településfotók) szaktudását dicsérik.

A színes és tartalmas (kitekintő tanulmányokat is felvonultató) zempléni gasztronómiai kötetet jó szívvel ajánlom a gyomrukat szeretőknek, a hagyományos ételek kedvelőinek, a Bodroghöz, a Hegyaljára és a Hegyközbe utazóknak és a helytörténeti értékek gyűjtőinek.

Százéves történetek (2014)

Hajdu Imre újabb, Sárospatakról szóló, helytörténeti kötete a nyolcadik, amelyet a szerző neve alatt jegyeznek. A könyv műfaját tekintve történelmi dokumentumregény. A történetírói és szépírói vénával is megáldott szerző visszavarázsol bennünket a 100 évvel ezelőtti Sárospatakra. Rendkívül megnyerő és olvasmányos a stílusa. A szerző felkelti az érdeklődést, elsősorban talán a fiatalokban, hogy foglalkozzanak Patak történetével, mivel a város a mai napig nem rendelkezik egy átfogó történeti monográfiával, az idősebbek pedig a könyv által nosztalgizhatnak kicsit. Ez a könyv a városról, a város polgáiról és azoknak

mindennapjairól szól. Egy korszakot idéz fel számunkra. Olvasmányos és letehetetlen, megítélésünk szerint a szerző egyik legjobb kötete.

A szerző egy (ma már nem élő) valós személy, Páger Artúr segítségével mutatja be a korabeli Sárospatakat. Hajdu Imre őszinte megnyilatkozása szerint *„A történetírás közben személyes jó barátommá vált Páger Artúr. Ő volt Sárospatak akkori főbírája. Vele, az ő segítségével sétálunk végig Sárospatak városán.”* Szó esik az akkori utak, járdák és középületek állapotáról, a kisvasút és a villany kiépítéséről is, de azt is megtudhatják az olvasók, honnan ered, a mára már szerencsére kevésbé tapasztalható Újhely-Patak ellentét. A régi fényképek és újságcikkek jól kiegészítik és alátámasztják a leírtakat.

Aros János sárospataki polgármester is így üdvözölte az újabb kötet megjelenését: *„Amikor Sárospatak város Önkormányzata három éve, 2011-ben úgy döntött, hogy felkutatja, rendezi és feldolgozza a város 20. századi történetének írott forrásait, majd könyvsorozat formájában megjelenteti, valami ilyesmire gondoltunk.”* *„Magába szippantott a száz évvel ezelőtti Sárospatak hangulata”* – vallotta a polgármester.

A nagy és történelemformáló események mellett a hétköznapi története is legalább annyira fontos és érdekes dolgokat tartogat az érdeklődők számára. A szorongó, kétségek között gyötrődő és a lehetőségei közül kitörni vágyó Sárospatak mindennapjai elevenednek meg a kötet lapjain. Egy város, amely nem csak múltjában (Rákócziak városa, nagy múltú iskolaváros, a „Bodrog-parti Athén”, Makovecz Imre városa), de jelenében és jövőjében is város akar lenni. Nem szeretne egyebet, mint polgárai számára a nyugodt és élhető városias környezetet megteremteni.

A kötet nagy tanulsága, hogy eleink száz évvel ezelőtt is mennyire ugyanolyanok voltak, mint mi, vagy megfordítva: mi is ugyanúgy éljük életünket tervekkel, vá-

gyakkal, mulatozásokkal, szomorúságokkal, zsörtölődésekkel, békétlenségekkel, a technikai újdonságok örömteli használatával.

A sajátos műfajú, történelmi dokumentumregényt Sárospatak város polgármesterének, Aros Jánosnak a *Köszöntése* és Halász János országgyűlési képviselő *Ajánlása* indítja. Majd azonnal indul a 100 évvel ezelőtti mozi a patakiak hétköznapijairól, Páger Artúr városi főbíró szemszögéből. A szerző folyamatosan a korabeli hírlapírók segítségét veszi igénybe, vagyis a sajtó (*Sárospatak, Sárospataki Újság* és *Sátoralja*) cikkeit szemezgetve és rendezgetve tud és akar átfogó képet adni a Bodrog-parti város 100 évvel ezelőtti történeiről, sztorijairól. A leírtakat fotók, képeslapok, hirdetések, újságcikk és levéltáriforrás-részletek teszik hitelessé, ahogy azt egy történelmi dokumentumregény megkívánja.

A több mint 190 nyomdai oldalt kitevő kötet 16 fejezetre tagolódik. Többek között szó esik: Páger Artúrról, az emberről vagy lovagias elégtételekről és pompás verekedésekről, vagy tűzről, vízről, fényről és sötétségről, vagy az Újhellyel való rossz kapcsolatról, vagy a városi telefon előfizetőről, vagy a kihagyhatatlan bálokról, vagy a legtöbb adót fizető patakiakról vagy járdák építéséről vagy a vasúthálózat fejlesztéséről vagy az állami tanítóképezdéről, és így tovább. Nem árulok el mindent, hogy a kötet leendő Tisztelt Olvasóinak is maradjanak meglepetések. Az igényesen szerkesztett kötet végjegyzetekkel zárul.

A kötet Sárospatak Város Önkormányzatának kiadásában és a debreceni KAPITÁLIS Nyomdaipari Kft. nyomdájában és kötészetiében látott napvilágot.

Jó szívvel ajánlom azok figyelmébe a fenti kötetet, akik a régimódi mesélő történetek kedvelői, vagy a Nagy Háború előtti békeidők mindennapjaira kíváncsiak, vagy érdeklődő pataki lokálpatrióták, esetleg minden fogyasztó helytörténészek.

Rémiás Tibor

SÁROSPATAK (2015)

Szerkesztette: Sikora Attila
és dr. Vitányi Eszter

Az egyedi formájú, kemény kötésű, reprezentatív kivitelű, kétnyelvű (magyar, angol), 72 oldalas fotóalbum *A Kárpátok régió mint vonzó turisztikai desztináció* (HUSK-ROUA/0901/026/01) projekt keretében jelent meg egy időben a Kassáról, Ungvárról és Máramarosról készült fotóalbumokkal.

A város nevezetes épületeit, híres személyeit és a mindennapok polgárait rendezvényeken megörökítő fotóit közreadó kötetet a pataki polgármester, Aros János *Köszöntője* vezeti be. A kiadvány műfajához illően adja tudtunkra, hogy „*Ha végigmegyünk Sárospatak utcáin, szembe jön velünk a történelem.*” Valóban így van! A fotózáshoz sem kellett nagy keresgélés, hiszen lépten-nyomon a múlt, a régmúlt emlékei köszönnek vissza Patak utcáit járva.

Kiknek a fotói gazdagítják az évtizedek múlva is lapozgatásra érdemes albumot? Leginkább Á. Tóth József szenzációs képei, de mellettük helyet kaptak még Kiss István, Gombos Levente, Váradi László, Hadobás Ingrid és Tóth Ferenc alkotásai, sőt, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, a sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény és Sárospatak Város Önkormányzata archív fotói is.

A válogatott, mesteri fotókat a szerkesztők 5 téma köré csoportosították: *Kiált Patak vára* („E város volt a magyar forradalmak / oroszlánbarlangja. / Itt tanyáztak a szabadság oroszlánjai.” – Petőfi Sándor), *Európa szívében* („Itt tanultam a történelmet / oly végtelen nagyra becsülni.” – Móricz Zsigmond), *Árpád-házi Szent Erzsébet szülőhelye* („Erzsébet Patakon született / és pompában dajkálták” – Laskai Osvát), *Bodrog-parti Athén* („... itt gyulladtam szerelmére a szabadságnak...” – Szemere Bertalan) és *„Aranyceppeddel felköszöntelek”* Áprily Lajos („Szebbnél szebb tájakon járok, barátom, / ma a Hegyalján jöttem keresztül” – Petőfi Sándor).

A fotóalbum Sárospatak Város Önkormányzatának kiadásában és a debreceni KAPITÁLIS Nyomdaipari Kft. nyomdájában és kötészetében látott napvilágot.

Jó szívvel ajánlom a reprezentatív kötetet a szép és jól megkomponált fotók szerelmeinek, az albumok gyűjtőinek, a Sárospatakot meglátogatóknak és a honismeret iránt elkötelezetteknek.

Rémiás Tibor

I. RÁKÓCZI GYÖRGY BIBLIÁJA

Mindennek megvan a maga története. Ugyanígy minden könyvnek is megvan a maga története. Jelen esetben a könyvek könyve egyik példányáról, a *Bibliáról* van szó, s ez a tény még inkább növeli a történet érdekességét.

A könyv eredeti példányát a Sárospataki Református Nagykönyvtár őrzi, de eredetileg a Rákóczi család tulajdona volt. Elsőként a törökverő Rákóczi Zsigmondé (1544–1608), aki erdélyi fejedelmként, egri és szendrői kapitánnyként vált ismertté a magyar történetírásban, akinek a szikszói csatába két Serényi fivér sietett segítségére, Gábor Szendrőből és Mihály Kassáról, s akinek jelentős érdemei voltak abban, hogy a vizsolyi nyomdában elkészült az első magyar *Biblia*.

Ez a most ismertetésre kerülő példány is az 1590-es, első magyar nyelvű *Biblia*, de nem a teljes, annak újszövetségi része. Rákóczi Zsigmond egyik fia, I. Rákóczi György (1593–1648) hordta magával utazási során, használta, olvasta napi rendszerességgel. Erről saját kezű bejegyzései tanúskodnak, amelyek Sárospatakon, Ónodon, Besztercén, Borsiban, Leleszen és másutt keletkeztek. A feljegyzések szerint huszonegyszer olvasta végig.

A könyv a Rákóczi családtól az 1650-es években lett a Rákócziak által bőkezűen támogatott Sárospataki Református Kol-

légium tulajdona. Ám amikor I. Rákóczi Ferenc és Báthory Zsófia 1671-ben elüldöz-
te a kollégium ifjúságát Patakról, a könyv-
tár jelentős részét, közte ezt a könyvet nem
tudták magukkal vinni. Ekkor került a Sá-
rospatakra telepített jezsuiták kezébe. Ám
miután Thököly Imre elfoglalta Patakot, a
diákok egy része Erdélyből visszatért, a je-
zsuiták tulajdonából visszakerült a Kollé-
giumba. 1939-ben a biztonságos megőrzés
érdekében egy budapesti bank széfjében he-
lyezték el, több más értékes könyvvel együtt.
Innen vitték el 1945-ben a Szovjetunióba,
Nyizsnyij Novgorodba, ahonnan 2006-ban
sikertelenül visszaszerezni. Bízunk abban, hogy
a könyv kalandos útja ezzel a végéhez ért, s
a továbbiakban a Sárospataki Református
Kollégium marad gazdája és őrzője ennek a
kultúrtörténeti kincsnek.

Erről a sokszor gazdát váltó könyvről ké-
szült hasonló kiadás 2015-ben, a vizsolyi
Biblia megjelenésének 425. évfordulójára.
A barna műbőrkötéssel ellátott könyv cím-
lapján I. Rákóczi György fejedelem pecsét-
jének dombornyomása látható. A könyv-
höz egy vékony kísérfüzet is tartozik,
benne két tanulmánnyal, amelyek segítsé-
gével az olvasó közelebb kerül az egykori
tulajdonos és bibliaforgató Rákóczi György
személyéhez.

Bár az elmúlt évszázadok során nyelvün-
ket sok hatás érte, amelyek következtében
sokat változott, mégis – milyen csodálatos
– még ma is olvasni tudjuk és megértjük az
akkori magyar nyelvű írást! Isten óvja a ma-
gyart és a magyar nyelvet, magyar kultúrát!
Befejezésként pedig álljon itt a Rákócziak
egyik jelmondata: „*Nem azé, az ki akarja,
sem azé, az ki futtya, hanem az könyörülő
Istené.*”

(I. Rákóczi György Újszövetségének ha-
sonló kiadása. Tiszáninneri Református
Egyházkerület Hernád Kiadó. Szerkesz-
tette: *Dienes Dénes*. Kísérő tanulmányok:
Monok István és *Dienes Dénes*. Sárospatak,
2015)

Bodnár Mónika

A könyvben a nagy múltú, székely gyöke-
rekkel rendelkező mezőkövesdi Sebe család
sikereiben és kudarcokban egyaránt bő-
velkedő mindennapjai elevenednek meg. A
szerzők ennek „megrajzolására” több egy-
másra épülő tanulmányban tettek kísérletet
(Csirmazné Cservenyák Ilona, dr. Bencsik
János, Hajdu Ráfis János, Sebe Imre, dr.
Sebe István). Írásaikkal olyan mikrokö-
zösség életébe, munkájába tekinthetünk be,
amely saját dolgai elvégzése mellett fontos-
nak tartotta a közösség szolgálatát is.

A könyv úttörő helytörténeti munka. A
szerzők elsőként vállalkoztak egy 400 éve
Mezőkövesden élő család pályafutásának
bemutatására. A kiadvány több mint kor-
rajz. Nemcsak az elmúlt évszázadok törté-
netébe nyújt bepillantást, hanem pontos,
megbízható képet kapunk arról a gazda-
sági-társadalmi környezetről is, amely a
Sebék életét, munkáját szabályozta, megha-
tározta.

Hiteles munka, mert gazdag, szerteágazó
forrásokra támaszkodik és a szerzők tollát
mindvégig a szakmai következetességre
való törekvés vezette. A könyv igazolja azt
a régi igazságot, hogy egy család életében a
hagyományok ápolásának, őrzésének mi-
lyen fontos, az ember jellemét formáló sze-
repe van.

Emeli a munka értékét, hogy a kiadványt
több archív dokumentum és sok kifejező
fénykép színesíti. A szerteágazó Sebe-csa-
ládja összeállításáért külön elismerés illeti
a szerzőket.

Az alkotók tanulságos, széles nyilvános-
ságot érdemlő munkát tettek le az asztalra.
Szeretném hinni, a könyv sokunk számára
üzeni azt a régi igazságot, hogy aki múltját
nem becsüli, nem érdemli meg a jövőt.

A könyvet Csirmazné Cservenyák Ilona
szerkesztette és Sebe Imre magánkiadásá-
ban jelent meg. A borítólapon a Sebe család
címere – Kiss Mátyás fafaragása – és Gál

Péter fotói láthatók. A kiadvány kétszáz oldalas, háromszáz példányban készült, a nyomtatás a mezőkövesdi Pető nyomda munkáját dicséri.

Szlovák Sándor

MEGTAGADVA ÉS ELSZAKÍTVÁ

Sorskérdések Kováts Judit regényeiben

Kováts Judit író megrendítő regényeinek címei a történelem viharaiban kettőtört fiatal életeteket jellemeznek.

A felvidéki gyökerekkel rendelkező, sátorlajújhelyi kötődésű, ma Nyíregyházán élő író, szerkesztő, történész-levéltáros 2005-től a Feliciter Kiadó vezetője és szerkesztője. A levéltárban eltöltött két évtized alatt fő kutatási területei a reformkor és Magyarország I. katonai felvétele (1782–1785), amely témából öt északkeleti vármegye (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa) anyagát kötetbe szerkesztette. Számos tanulmánya, forrásközlése, szakkikke látott napvilágot különféle gyűjteményes kötetekben, szakmai folyóiratokban, évkönyvekben.

A szépirodalom felé fordulását az 1817-es éhínségről szóló alternatív tanulmánya jelezte. Novellái, regényrészletei és esszéi jelentek meg *A Vörös Postakocsi*, a *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* és a *Pedagógia Szemle* c. folyóiratokban. A *Vörös Postakocsi online* verziójában *Thesaurus* címen jelentek meg tárcái, illetve *Az én háborúm* címmel interjúkon alapuló háborús sorozatot publikált. A *Holmiban*, a *Jelenkorban*, a *Kalligramban* és az *Élet és Irodalomban* is közölték írásait, a *Jelenkorban* megjelent *Pusztulás* című novelláját pedig beválogatták a *Körkép 2011.* kiadványba.

Első regénye, a MEGTAGADVA – a tagadás és hallgatás regénye – a Magvető Könyvkiadó gondozásában jelent meg 2012 szeptemberében. A Magvető Könyvkiadó és a kötet szerkesztője, Király Levente így összegzett: „A múlttal való szigorú szem-

benzésre sarkall ez a könyv, amely olvasmányként is izgalmas, érdekesítő alkotás, jelentősége azonban túlmutat az irodalmon.” Kováts Judit maga így fogalmazott a MEGTAGADVA születéséről: „Nem tehettem mást, meg kellett írnom, mert ha nem teszem, ez az eltagadott és elhallgatott múlt velük együtt valóban el lenne temetve örökre.”

Kováts Judit jelentős felvidéki családok leszármazottja, így rengeteg dokumentum, visszaemlékezés volt a kezében. Nem csak a rokonoktól hallott családi történetek, hanem naplók, memoárok, a családokról szóló újságcikkek is. A szerző maga is jól ismeri azt a vidéket, ahol a történet játszódik. Ennek is köszönhető, hogy hiteles és életszerű képet tud adni a második világháborús, majd a kommunista hatalomátvétel utáni Felvidék világáról. Az író éveken keresztül készített interjúkat szemtanúkkal a háborúról, a frontról, az orosz megszállásról, majd a kulákküldözésekről, a kollektivizálásról. A huszonhárom személlyel készített, közel száz órás anyag egyik fontos forrása lett a regénynek. Az író tudja azt is, hogy a történelmi helyzetek – pl. a hatalom által kikényszerített reszlovakizáció – milyen választás elé állították a felvidéki magyarokat.

A MEGTAGADVA című regény témája a második világháború. A regény – egyes szám első személyben – az idős Somlyói Anna kettőtört életén keresztül mutatja meg a háborút. Anna 1944-ben érettségi előtt álló diáklányként élte át az eseményeket. A vele és sorstársaival szemben elkövetett erőszak, a környezetében megtapasztalt pusztítás úgy mutatja meg a háborút, ahogyan a forrásokból és történelemkönyvekből sohasem ismerhetjük meg. Bár személye fiktív, azonban minden, amit a háborúról elmond, megtörtént, igaz esemény. A MEGTAGADVA című regényből Surányi András rendezett a Rádiószínház számára monodramát, melyben Szirtes Ágnes színművésznő jelenítette meg Somlyói Annát. Skrabski Fruzsina az *Elhallgatott gyalázat* című, az

orosz katonák erőszakosságait bemutató dokumentumfilmjében használta fel az interjúalanyok visszaemlékezéseit.

Kováts Judit második regénye, az *EL-SZAKÍTVÁ* ugyancsak a Magvető Könyvkiadó gondozásában jelent meg 2015 novemberében. A több szálon futó cselekmény a különböző helyzetekben válaszút előtt álló személyek megrázó életének fordulatait mutatja be, rendkívül fontos, napjainkban is égetően aktuális kérdéseket vet fel több generáció szempontjából. Hol a haza a háború után? Menni vagy maradni? Ezekkel a kérdésekkel kell szembenéznie két felvidéki birtokos család, az Engelhartok és a Wildnerek két nemzedékének 1944 és 1954 között. Egy olyan évtizedben, amelyben az impériumváltás, a teljes jogfosztottság sújtja a kisebbségi sorsban élőket, és akikre a kommunista hatalomátvétel élesedő osztályharca miatt sem Csehszlovákiában, sem Magyarországon nem vár más, csak bujkálás, nélkülözés és alávetettség. Ebben az évekig tartó, nyomorúságos és feszült helyzetben lett szerelmes a regény két főhőse, akik a határ két oldalán elszakítva keresik az emelkedés, a boldogság útját. Szereplőinek jellemét sorsfordító megpróbáltatások és az azokban próbára tett erkölcsi alapelvek határozzák meg. Mi segíti a túlélést: az erkölcsi tartás megőrzése vagy a megalkuvás? Mit szabad? Mit lehet? Mit kell tenni? Hazudni vagy hallgatni? Kiben lehet megbízni? Ki segíthet?

Kováts Judit e könyvében folytatja a *MEGTAGADVA* című első regényében megkezdett utat: a XX. század nagy történelmi traumáit dolgozza fel, hétköznapi embereket választva hőseiül, akik alulnézetből szemlélik és kirekesztve szenvedik el a régi rend lerombolását, egy „új világ” nyitányát.

Az író nő kemény témájú műveiben hihetetlen pontossággal tudja megrajzolni azt a kort, amelyben ő nem is volt kortárs. Ob-

jektív szemléletmódra is törekszik, bemutatja, hogy a kisemberek a nagy történelmi események forgatagában nem csak áldozatok voltak, de néhányan olykor elkövetők, cinkosok, árulók is. Miközben szépen, kellő mértékben ötvözi a szerelmi szálát és a történelmi eseményeket, az olvasó megérti, átérzi, milyen sors várt azokra a magyarokra, akik elszakadtak az anyaországtól, milyen nehézségekkel kellett szembenézniük magyarként idegenben és itthon. Történetileg hiteles, fordulatosan elbeszél, a különböző nézőpontokat izgalmasan váltogató és főleg az adott kort, a benne élés nehézségeit nagyon érzékletesen bemutató regényeket írt Kováts Judit. Méltó emléket állított a kitelepítetteknek, a borzalmak elszenvedőinek, a bajban egymást segítőknek.

A valós történelmi keretbe helyezett, nagyon szépen megírt történeteket bemutató, igényes, mély érzelmeket kiváltó, felkavaró könyvek súlyos témákat boncolgatnak, komoly társadalomkritikát és napjainknak is szóló kérdéseket vetnek fel: urai lehetnek-e a hétköznapi emberek sorsuknak a történelem hatalmi harcai közepette? Van-e, lehet-e kollektív bűnösség? Hogyan lehet elviselni, el lehet-e egyáltalán viselni az alapvető emberi jogok semmibevételét, a megalázást, a megszégyenítést, a társadalomból kirekesztést?

Ezek a művek erős alkotások, sodró, hatásos, elgondolkodtató családtörténetek, mindenkinek élményt adó olvasmányok. Üzeneteket fogalmaznak meg, hogy a mai és a következő generációk tisztábban lássák a jelen előzményeit, a mai helyzet gyökereit. Az utódok érezzék felelősségüket abban: nem csak emlékezniük kötelesség, hanem az is, hogy szigorúan szembenézzenek nemzetük, közösségük, családjuk múltjával. Mert nagyon nehéz helyes választ adni arra a kérdésre: mit tehet az egyén vagy a kisebb közösség a történelem viharaiiban?

Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna

HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA

Válogatás a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről megjelent
honismereti vonatkozású könyvekből (2010–2016)

II. RÁKÓCZI FERENC, 1711–2011 / [a bev. tanulmányt írta R. Várkonyi Ágnes] ; [a képeket vál., szerk. Basics Beatrix]. [Budapest] : Éghajlat Kvk., 2011. 234 p.

A II. RÁKÓCZI FERENC MEGYEI ÉS VÁROSI KÖNYVTÁR ZENEMŰ- ÉS HANGTÁRÁNAK TÖRTÉNETE, 1974–2014 / Gulyás Lászlóné. Miskolc : II. Rákóczi F. M. és Vár. Kvt., 2016. 125 p.

100 ÉV BERENTE MŰLTJÁBÓL : 21 BERENTEI LAKOS VISSZAEMLEKEZÉSE ALAPJÁN / [szerk. Rémiás Tibor] ; [az interjúkat kész. Kocsis Dániel, Rémiás Tibor, Szűcs Tamás]. Berente ; Miskolc : Dominium Kvk., 2015. 200 p.

100 ÉVES A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI TŰZOLTÓ SZÖVETSÉG : [1911–2011] / [szerk. Dócs Róbert et al.]. [Miskolc] : BAZ. M. Tűzoltó Szövets., 2011. 318 p.

100 ÉVES A KERI : [jubileumi évkönyv] / szerk. Brandhuber János, Naár János, Szemánné Majoros Anikó. Sátoraljaújhely : V. István Közgazd. és Informatikai Szakközépisk., 2011. 256 p.

AZ ABAÚJI ÉS ZEMPLÉNI TÁJAK TUDOMÁNYOS FELTÁRÓI : tanulmánygyűjtemény / szerk. Gál András. Szerencs : Bocskai I. Katolikus Gimn. ; Nyíregyháza : NYF Turizmus és Földrajztud. Int., 2015. 253 p. (Tudomány- és oktatástörténeti tanulmányok ; 5.)

AZ ABAÚJI HERNÁDSZURDOK REFORMÁTUS EGYHÁZÁNAK TÖRTÉNETE 1979-IG / Kovács I. Gábor. [Budapest] : Szerző, 2011. 77 p.

ABAÚJI MŰLT : A 2013 JÚNIUSÁBAN ENCSÉN MEGRENDEZETT ABAÚJ-RÁKÓCZI KONFERENCIA SZERKESZTETT ANYAGA / [szerk. Kércsi Tibor] ; [közread. Az] Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület. Encs : Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület, 2013. 82 p.

AZ AKÁCLOMBOS VÁROS / Kerényi Éva. Rimaszombat : Gömör-Kishonti Múzeumi Egyesület, 2013. 218 p. (Gömör-kishonti téka ; 21.)

ALACSKA TÖRTÉNETI KISMONOGRÁFIÁJA / Rémiás Tibor, Szűcs Tamás. Alacska ; Miskolc : Dominium Kvk., 2015. 200 p.

AZ ANDRÁSSYAK ÉS ZEMPLÉN : Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak : időszaki kiállítás / [kurátora Tamás Edit]. Sárospatak : MNM

Rákóczi Múz., 2011. 55 p. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei ; 57.)

AZ ANDRÁSSYAK ZEMPLÉNBEN / [szerk. Tamás Edit] ; [fényképek Váradi László]. Királyhelmece : Pásztor István, 2012. 198 p.

AVASI MACSKAKÖVEK / [szerk. Darázs Richárd]. Miskolc : Avasi Borút Egyes. : Észak-keleti Átjáró Egyes., 2015. 31 p. (Avasi értéktár ; 1.)

AVASI MOZAIK / [szerk. Darázs Richárd] Miskolc : Avasi Borút Egyes., : Észak-keleti Átjáró Egyes., 2016. 31 p. (Avasi értéktár ; 2.)

BÁBONYIBÉRC VÁROSRESZ : BIBLIOGRÁFIA, KÉPEK ÉS ADATOK EGY MISKOLCI VÁROSRESZ MŰLTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL / Hideg Ágnes. Miskolc : Hideg Ágnes, 2010. 99 p.

A BÁJI PATAY CSALÁD / técsői Móricz Béla tanulmánya alapján kész. Patay Géza. [S.l.] : [s.n.], 2013. 246 p.

BALOGVÖLGY MŰLTJA ÉS HAGYOMÁNYAI / Pál Dénes. Uzovská Panica : Rákóczi Szövetség Balogvölgyi Helyi Szervezete, 2012. 160 p.

A BARADLA-DOMICA-BARLANGRENDSZER : a barlang, amely összeköt / [szerk. Gruber Péter és Gaál Lajos] ; [közread. az] Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság. 2. jav. kiad. Jósavfő : Aggteleki Nemz. Park Ig., 2015. 512 p.

BARÁTOKKAL SAJÓLÁDON : FALUTÖRTÉNET, 1387–2015 / Farkas Ferenc, Vitéz Gábor Miklós. Sajólad ; [Miskolc] : Dominium Kvk., 2015. 201 p.

BEKECS: FALUTÖRTÉNET / Bekecs Szabó László. [Bekecs] : [Bekecs Szabó L.], 2015. 273 p.

A BOCSKAI ISTVÁN KATOLIKUS GIMNÁZIUM 60 ÉVE, 1954–2014 / [szerk. Gál András, Nyíri Tibor, Vitányi András] ; kiad. Bocskai István Katolikus Gimnázium Igazgatósága. Szerencs : Bocskai I. Katolikus Gimn., 2014. 558 p.

BODROGKERESZTÚRI TÖRTÉNETEK / [szerk. Csörnök Mariann] ; [kiad. Bodrogkeresztúr Község Önkormányzata]. Bodrogkeresztúr : Bodrogkeresztúr Község Önkormányzata, 2015. 175 p.

BODROG-PARTI KÖNYVESHÁZ / Kiss Endre József ; [előszó Csohány János] ; [utószó Bojtor István]. Sárospatak : Hernád, 2016. 516 p.

BÓDVA-VÖLGYIEK A TOTÁLIS HÁBORÚBAN : 70 ÉVE ÉRT VÉGET A II. VILÁGHÁBORÚ / [összeáll., szerk. Hadobás Pál]. Edeleny : MKKM, 2015. 230 p. (Edelenyi füzetek ; 51.)

BOLDVA TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1919-IG : SZÉLHAJTOTTA, SZAKADT LAPOK EGY TÖRTÉNELEMKÖNYVBŐL / [szerk. Kabdebon János, Töltéssy Zoltán] ; [közread. a] Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múzeuma Alapítvány. [Boldva] : Boldvai Önkormányzat Néprajzi Múz. Alapítvány, cop. 2011. 158 p.

BOR ÉS TÖVISEK TOKAJ-HEGYALJÁN : ZSIDÓ ÉLET MAGYARORSZÁGON: ABAÚJSZÁNTÓ ZSIDÓ KÖZÖSSÉGÉNEK TÖRTÉNETE / Zahava Szász Stessel ; [ford. Csordás Gábor]. Budapest : Noran Libro, 2013. 403 p.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE / [szerző F. Dobosy László]. Ózd : Inka K., 2012. 302 p. (A fejlődés útján)

BŐCS SPORTTÖRTÉNETE, 1948–2013 / Mező László ; [kiad. Bőcs KSC]. [Bőcs] : Bőcs Községi Sport Club, [2013]. 162 p.

A BUJDOSÓ RÁKÓCZI / Tóth Ferenc. [Budapest] : Kossuth, cop. 2016. 47 p. (A magyar történelem rejtélei)

A BÜKKALJA NÉPI ÉPÍTÉSZETE, 1978–1981, 2012 / Nagy József András. Eger : EKF Líceum K., 2013. 156 p.

CIGÁNDI NÉPI ÉPÍTÉSZETI ÉRTÉKTÁR / [összeáll. Leskó Andrea] ; [közread.] Cigánd Város Önkormányzata. Cigánd : Önkormányzat, 2014. 63 p.

DIÓSGYŐR VASGYÁR TÖRTÉNETE KÉPEKEN, 1770–2015 / Boros Árpád ; [kiad. Északkelet-Magyarország Ipartörténetének Ápolásáért Alapítvány]. [Miskolc] : Északkelet-Mo. Ipartörténetének Ápolásáért Alapítvány, 2016. 400 p.

A DIÓSGYŐRI VÁR 16–17. SZÁZADI KÁLYHA-CSEMPÉI / Boldizsár Péter, Kocsis Edit, Sabján Tibor. Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 2010. 232 p. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei ; 8.)

DOMAHÁZA MONOGRÁFIÁJA ÉS TÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIÁJA / Alabán Péter. Domaháza ; Ózd : Ózdi Művelődési Intézmények, 2010. 246 p.

EDELÉNYI KASTÉLYSZIGET KALAUZ / [szerk. Gergely Zsolt, Tóth Áron, Bay Judit] ; [kiad. a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ]. [Budapest] : Forster Gy. Nemz. Örökséggazdálkodási és Szolg. Közp., cop. 2014. 97 p.

„EGÉSZSÉGET A VILÁGNAK!” : 15 ÉVES AZ EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI KÉPZÉS A MISKOLCI EGYETEMEN : JUBILEUMI ÉVKÖNYV, 2001–2016 / [fel. szerk. Kiss-Tóth Emőke]. Miskolc : Miskolci Egy. K., 2016. 181 p.

EGRESSY BÉNI, 1814–1851 / Sziklavári Károly ; [Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatának kiadásában]. Miskolc : Önkormányzat, 2014. 120 p.

EGY TELEPÜLÉS SZAKKÉPZÉSÉNEK ALAKULÁSA : A TANONCKÉPZÉSTŐL NAPJAINK SZAKKÉPZÉSÉIG ÓZDON / Mészáros Ilona ; [a fotókat kész. Dulai Lajos]. [Ózd] : Szerző, 2014. 184 p.

EGYENKÉNT ÉS ÖSSZESEN : VÁLOGATOTT ÚJSÁGCIKKEK / Horváth Barna ; [szerk. Horváth Barnabás Dávid]. Budapest : Horváth B. D., 2015. 324 p. (Horváth Barna életműsorozata ; 6.)

ÉLET ÉS HITÉLET A HÁROM TEMPLOM ÁRNYÉKÁBAN / Csúzdáné Vaszil Erzsébet. Rudabánya : [Csúzdáné Vaszil E.], 2014. 148 p.

AZ ELLENZÉK FELADATA : TÖRKÖLY JÓZSEF SZÍNTEREI / [összeáll. és az utószót írta Filep Tamás Gusztáv] ; [jegyzetekkel ell. Filep Borbála Anna és Filep Tamás Gusztáv]. Rimaszombat : Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, 2012. 268 p. (Gömör-kishonti téka ; 20.)

AZ ELTÉKOZOLT KISVASÚT / Lenár György. Budapest : Zambon Béla. 2011. 124 p.

„ÉS EMLÉKEZZÉL MEG AZ EGÉSZ ÚTRÓL...” : A NEKÉZSENYI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG ÉS TEMPLOM TÖRTÉNETE AZ ÉVFORDULÓK TÜKRÉBEN / szerk. Bánfalvi Lászlóné, Ottenberger Balázs. [kiad. Nekézseny Község Önkormányzata]. Nekézseny. 2016. 112 p.

AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI FALU / Nagyné Batári Zsuzsanna. Szentendre : Szabadtéri Néprajzi Múz., 2014. 164 p. (Skanzen könyvek. Épület és tájegység monográfiák ; 2.)

ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI REGIONÁLIS VÍZMŰVEK ZRT. : „50 ÉVE MINDEN CSEPPBEN JELEN VAGYUNK” 1962–2012. Kazincbarcika : ÉRV, [2012]. 97 p.

ÉVSZÁZADOK A BÜKKI HEGYHÁTON : FEJEZETEK NEKÉZSENY TÖRTÉNETÉBŐL, 1415–2015 / Bánfalvi László ; [fotók Bánfalvi László et al.] ; [közread. Nekézseny Község Önkormányzata]. Nekézseny. 2015. 111 p.

FALU, MUNKA, EMBER : TANULMÁNYOK A BARKÓSÁGRÓL / [szerk. Alabán Péter]. [Ózd] : Alapítvány Szentsimon Fejlesztésére : Újra Ózdért Egyes., cop. 2014. 307 p. (Studia Barkonum ; 2.)

A FARKASLYUKI SZÉNÁNYÁSZAT 100 ÉVRŐL, 1914–2014 / [főszerk. Fűrjes Judit] ; [kiad. Farkaslyuk Község Önkormányzata]. Eger ; Farkaslyuk : Önkormányzat, 2014. 480 p.

A FEHÉR BARÁTOK FÖLDJÉN : Diósgyőr és környéke története, mondái és helynevei / Várnai Judit Szilvia. Budapest : Terra Ignis Kft., 2014. 227 p.

FEJEZETEK CIGÁND NÉPRAJZÁBÓL / szerk. Viga Gyula ; [kiad. Cigánd Város Önkormányzata]. Cigánd : Önkormányzat, 2014. 518 p.

A FELFÖLD NÉPI ÉPÍTÉSZETE / Balassa M. Iván ; [a fényképeket Balassa M. Iván kész.] ; [a rajzokat Kovács István László kész.]. Budapest : Terc, cop. 2010. 147 p. (Népi kultúra)

FELSŐ-VADÁSZI RÁKÓCZY ZSIGMOND, 1622–1652 / írta Szilágyi Sándor. [Hasonmás kiad.]. Budapest : Históriaantik Könyvesház, 2011. 183 p.

FELVIDÉK : A TÖRTÉNELMI ÉS TERMÉSZETI KINCSEK TÁRHÁZA / [fotó és szöveg] Fucskár Ágnes, Fucskár József Attila. Pécs : Alexandra, 2013. 175 p.

GALVÁCSIAK KÉPES KÖNYVE : GALVÁCSIAK ITTHON ÉS A NAGYVILÁGBAN : SZIGORÚAN SZUBJEKTÍV LETTÁR A SZÜLŐFALUMRÓL / írta és szerk. Hornyák Gyula ; [kiad. A „Galvács Öröksége” Kulturális Egyesület]. Galvács : „Galvács Öröksége” Kulturális Egyesület : Hornyák Gyula : Gazdik László, 2010. 543 p.

GELEJ NÉPI GAZDÁLKODÁSA A 18–20. SZÁZADBAN / Erőss Gábor. Gelej : Önkormányzat, 2012. 467 p.

GESZTELY TÖRTÉNETE / Bodnár Tamás, Simon István, Takács László ; [kiad. Gesztely Község Önkormányzata]. Gesztely : Önkormányzat, 2014. 418 p.

GIBÁRT : FEJEZETEK GIBÁRT TÖRTÉNELMÉBŐL / Kolivosko István ; [ford. Hadas Katalin] ; [kiad. Polgármesteri Hivatal Gibárt]. Gibárt : Polgármesteri Hiv., 2014. 132 p.

GÖMÖRI ÍZEK, HAGYOMÁNYOS NÉPI ÉTELEK DÉL-GÖMÖRBŐL / [közread. a Bányász Művelődési HázÍzek Háza]. Putnok : Bányász Művel. Ház Ízek Háza, [2013]. 23 p.

GÖMÖRORSZÁG TERMÉSZETI ÖRÖKSÉGE / Gaál Lajos ; [fényképezte Balcair Igor et al.] ; [kiad. a] Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület. Rimaszombat : Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, 2010. 208 p.

GÖNC MEZŐVÁROS JEGYZŐKÖNYVEI, 1552–1850 / [sajtó alá rend. Bodnár Tamás] ; [kiad. Gönc Város Önkormányzata]. Gönc : Önkormányzat, 2015. 257 p.

GÖRÖGKATOLIKUS PAPOK TÖRTÉNETI NÉVTÁRA / összeáll. Végheő Tamás ; közrem. Majchrics Tiborné és Gánicz Tamás. Nyíregyháza : Szt. Atanáz Görögkatolikus Hittud. Főisk., 2015. 1. köt., A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus 1850 és 1950 között felszentelt papjai. 2015. 224 p. (Collectanea Athanasiana. V., Varia ; 1.)

GYÖNGYVIRÁGTÓL A ZÖLD SÁRKÁNYIG / Joó Tímea. Miskolc : Észak-Keleti Átjáró Egyesület, 2015. 27 p. (Privát félmúlt Miskolcon ; 7.)

HEJŐPAPI TÖRTÉNETE / Takács László, Kovács Zsolt. 2. bőv., átdolg. kiad. Hejőpapi : Hejőpapi Önkormányzat, 2010. 333 p.

A HELY, AHOL ÉLÜNK GÖMÖR : REGIONÁLIS OLVASÓ- ÉS MUNKÁLTATÓ ÉRTÉKKÖNYV / [szerk. Ádám Zita, Ferencz Anna] ; [a tanulmányokat írták Ádám Zita et al.] ; [összegyűjt. Ádám Zita] ; [fényképeket kész. Ádám Zita et al.]. 2. jav. kiad. Rimaszombat : Pro Scholis, 2013. 303 p.

A HELYREÁLLÍTOTT NÉPI MŰEMLÉKEK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN / Babos Rezső. [Budapest] : Milani Kft., 2012. 128 p.

HERCEGKÚT / a tanulmányokat írták Naár János, Tamás Edit ; közlésre kerül Balassa Iván néprajzi gyűjtése ; szerk. Tamás Edit. Hercegkút : Hercegkút Község Önkormányzata, 2010. 351 p.

HERMAN OTTÓ : A KALANDOS ÉS KÜZDELMES SORSÚ NAGY MAGYAR TUDÓS ÉLETE / Varga Domokos. Budaörs : Doba K., 2014. 275 p.

HERNÁDNÉMETI TÖRTÉNETE / Csorba Csaba. Hernádnémeti : Hernádnémeti Önkormányzata, 1., A kezdetektől 1914-ig. 2016. 248 p.

HITTEL, ALÁZATTAL : AZ ÓNODI GYÓGYSZERÉSZET TÖRTÉNETE / Csizmadia László ; [kiad. az Ónodi Lorántffy Zsuzsanna Honismereti Egyesület]. [Ónod] : Ónodi Lorántffy Zs. Honismereti Egyes., 2014. 86 p.

HOLLÓ BARNABÁS (1865–1917) SZOBRÁSZ-MŰVÉSZ / Goda Gertrud. Miskolc : HOM, 2016. 95 p. (Officina musei ; 23.)

HONUNKTÓL HAZÁNKIG : AZ ÓNODI HONISMERETI MOZGALOM 30 ÉVÉRŐL, 1977–2007 : esettanulmányok / Ágoston István. Miskolc ; Ónod : Dominium Kvk., 2011. 244 p.

IFJAN, ÉRETEN, ÖREGEN : 80 KÉRDÉSVÁLASZ KÖZEL NYOLC ÉVTIZEDRŐL / Terplán Zénó ; beszélgetőtárs Tóth László ; [kiad. a Technika Alapítvány]. [Budapest] : Miskolc : Technika Alapítvány, 2014. 147 p.

IFJAN, ÉRETEN, ÖREGEN : 85 KÉRDÉSVÁLASZ NYOLC ÉS FÉL ÉVTIZEDRŐL / Czibere Tibor ; beszélgetőtárs Tóth László. Miskolc : Market Place Solutions Kft., 2015. 216 p.

ÍGY LETT ISTEN HÁZA MISKOLCTAPOLCÁN : A MISKOLCTAPOLCAI REFORMÁTUS TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE / Simon István. Miskolc : Simon I., 2015. 239 p.

AZ INTÉZMÉNYES FORRADALOM : ADATOK A KOMMUNISTA PÁRT KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI TÖRTÉNETÉHEZ BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN, 1945–1956 / Kende Tamás ; [közread. a] Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára. Miskolc ; Bu-

dapest : MNL Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., 2014. 219 p.

IROTA KÖZSÉG TÖRTÉNETE, KRÓNIKÁJA / Stuhán Gyula. [Irota] : [Stuhán Gyula], 2010. 63 p.
ISKOLA ÉS ESKÜVŐ : SZUBJEKTÍV HISTÓRIÁSKÖNYV, OBJEKTÍV ADATOKKAL / Hajdu Imre. Bogács ; [Miskolc] : Hajdu-Vinpress, 2016. 229 p. (Fejezetek Bogács község történetéből)

ÍZES BOROK, ÓDON VÁRAK : BARANGOLÁS A ZEMPLÉNI-HEGYSÉGBEN ÉS KÖRNYÉKÉN / Kaiser Ottó. Pécs : Alexandra, 2013. 119 p.

KAMARÁSÉK / [szerk. Berei Sándor és Mándyné Kerékgyártó Katalin] ; [kiad. a Diósgyőri Gimnázium]. Miskolc : [Diósgyőri Gimnázium], 2012. 190 p. (A Diósgyőri Gimnázium kincsestára ; 3.)

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE : TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN / [írta és összeáll. Baráz Csaba] ; [közread.] Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger : Bükki Nemz. Park Ig., 2013. 168 p.

KASSAI NAPOK : TÖRTÉNELMI KONFERENCIAI KÖNYVBAN : 2013. JÚNIUS-AUGUSZTUS / [szerk. Bojtor István és Kovács Dániel] ; [kiad. a Kazinczy Ferenc Társaság]. Fony ; [Sátoraljaújhely] : Kazinczy F. Társ., 2014. 168 p.

KATOLIKUS MEGÚJULÁS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON : művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából : Sárospatak, 2013. október 3–4. / [kötetszerk. Szabó Irén]. Sárospatak : Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014. 260 p. (Folia collecta ; 2.)

A KAZINCBARCIKAI KISTÉRSÉG VÁLOGATOTT HONISMERETI BIBLIOGRÁFIÁJA / [vál. Márkus Zsuzsanna] ; [kiad. a Kazincbarcika és Vonzáskörzete Többcélú Önkormányzati Kistérségi Társulása]. Kazincbarcika : Kazincbarcika és Vonzáskörzete Többcélú Önkormányzati Kistérségi Társulása, 2010. 84 p.

KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE : EGY ÖNREPREZENTÁCIÓ DISZKURZÍV HÁTTERE / Bodrogi Ferenc Máté. [Debrecen] : Debreceni Egy. K., 2012. 378 p. (Csokonai könyvtár ; 51.)

KAZINCZY FERENC ÉS AZ ORTOLÓGUSOK : ÁRNYAK ÉS ALAKOK AZ 1810-ES ÉVEK NYELVŰJÍTÁSI MOZGALMÁBAN / Czifra Mariann. Budapest : Ráció, 2013. 288 p. (Ligatura)

KÁZSMÁRKIAK AZ 1848/49. ÉVI SZABADSÁGHARCBA / összeáll. Pozbai Dezsőné ; [szerk. Kovács Dániel]. Kázmárk : Önkormányzat, 2014. 88 p. (Kázmárki füzetek ; 3.)

KÉPES KRÓNIKA, 1966–2016 / [főszerk. Fülöp György, Mátyás Zoltán] ; [kiad. Tiszaújváros Város Önkormányzata]. Tiszaújváros. 2016. 121 p.

KÉPESKÖNYV A DIÓSGYŐRI KOHÁSZAT ÉLETÉBŐL, 1770–2014 / [szerk.] Boros Árpád. [Miskolc] : Lézerpont Stúdió Kft., 2015. 279 p.

KINCSES BODROGKÖZ / [fényképezte] Kútvölgyi Mihály ; [írta] Viga Gyula. Monor : Pillangó, 2015. 111 p.
A „KIRÁLYOK KIRÁLYÁNAK” ORVOSA : DR. MÉSZÁROS KÁLMÁN ORVOS-VADÁSZ ÉLETE, 1894–1971 / Eszenyi Miklós, Handa Gergely, Zahuczky László ; [közread. a] Magyar Kulturális, Közösségi és Turisztikai Egyesület. Miskolc : M. Kult., Közösségi és Turisztikai Egyes., 2014. 217 p.

KIS FALUNK, HEJÓKERESZTÚR EMLÉKEZÉSE ÉS VALLOMÁSAI. [Hejókeresztúr] : [Buzgán J.], [2011]. 251, [52] p.

KOSSUTH LAJOS ÉLETE ÉS PÁLYÁJA [elektronikus dok.] / Áldor Imre. Szöveg (epub : 664 KB) (mobi : 852 KB). [Budapest] : Quattrocento, [2013]

A KOSSUTH LAJOS GIMNÁZIUM ÉS SZAKKÉPZŐ ISKOLA JUBILEUMI ÉVKÖNYVE : 225 / [szerk. Forgácsné Pásztor Mária, Hörscikné Balla Katalin]. Sátoraljaújhely : Kossuth L. Gimn. és Szakképző Isk., 2014. 192 p.

KÖNYVES KRÓNIKA : ÖTVENÉVES A HARMINCNÉGYES : [1963–2013] / [írta és szerk. Gulyás Józsefné] ; [közread. a] Miskolci Könyves Kálmán Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola. [Miskolc] : Miskolci Könyves K. Ált. Isk. és Alapfokú Műv. Isk., [2014]. 332 p.

KÖNYVTÁRAK ÉS IRODALMI EMLÉKEK AZ ÓZDI KISTÉRSÉGBEN / [összeáll. Bánfalvi Lászlóné, Czinke Ilona] ; [szerk. Oláh Zsolt] ; [fotók ÓMI Városi Könyvtár Archivuma]. Ózd : Ózdi Művelődési Intézmények, 2010. 34 p.

„LEGYEN KEDVES AZ ÚR ELŐTT EZ AJÁNDÉK...” : A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM MŰZEUÁNAK ÜRIHÍMZÉSES ÚRASZTALI TERÍTŐI / Pocsainé Eperjesi Eszter, Rádainé Bodnár Katalin. 2. kiad. Sárospatak : Hernád, 2016. 251 p. (A pataki iskolamúzeum gyűjteményei ; 1.)

LENKEY ZOLTÁN : 1936–1983 / Kákóczki András, Vámosi Katalin ; [szerk. Vámosi Katalin] ; [a felvételeket kész. Berényi Zsuzsa et al.]. Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 2014. 130 p.

„A LÉVAY” ÉS LÉVAY : TANULMÁNYOK A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS ISKOLÁKRÓL ÉS LÉVAY JÓZSEFRŐL : „A református iskoláztatás felső-magyarországi történetének meghatározó fordulatai, különös tekintettel Miskolcra” című 2010. október 26-ikán, és a „Lévay és koraközélet és művelődés Miskolcon és Borsodban a XIX. században” című, 2011. március 26-ikán Miskolcon, az MTA MAB székházában rendezett tudományos konferenciák előadásainak szerkesztett kiadványa / szerk. Ábrám Tibor, Gyulai Éva. Miskolc : Tiszáninneni Református Egyházker., 2015. 126 p. (Lévay füzetek ; 1.)

LEVELEZÉS : XXIV. KÖTET / Kazinczy Ferenc ; sajtó alá rend. Orbán László. [Debrecen] : Debreceni Egy. K., 2013. 840 p. (Kazinczy Ferenc művei. Harmadik osztály, Levelezés)

LEVELEZÉS : XXV. KÖTET : hivatali levelezés / Kazinczy Ferenc ; sajtó alá rend. Soós István ; [a térképeket rajz. Nagy Béla]. [Debrecen] : Debreceni Egy. K., 2013. 964 p. (Kazinczy Ferenc művei. Harmadik osztály, Levelezés)

LORÁNTFFY ZSUZSANNA / Váradai László fényképek. Sárospatak : MNM Rákóczi Múzeum, 2015. 255 p. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei ; 62.)

MAGYAR IDŐK A FELVIDÉKEN, 1938–1945 : AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI / Simon Attila. Budapest : Jaffa Kiadó, 2014. 247 p.

A MAGYARORSZÁGI HERNÁD-VÖLGY : FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK / szerk. Frisnyák Sándor, Gál András ; [közread. a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium]. Nyíregyháza : NYF Turizmus és Földrajztud. Int. ; Szerencs : Bocskai I. Gimn., 2011. 276 p.

MEGVONT HATÁROK : TÉR, TÁJ, ÉNKONCEPCIÓ JÓZSEF ATTILA ÉS SZABÓ LŐRINC 1930-AS ÉVEKBELI KÖLTÉSZETÉBEN / Nagy Csilla. Budapest : Ráció, 2014. 143 p. (Ráció-tudomány ; 17.)

A MEGYASZÓI ISKOLA TÖRTÉNETE : ISKOLATÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY / szerk. Nyíri Tibor, Tóth Ferenc ; [kiad. Megyaszó Község Önkormányzata, Sziget Alapítvány] Megyaszó : Önkormányzat ; Szerencs : Sziget Alapítvány, 2014. 493 p.

MESÉLŐ KÉPEK : „MOZAIKOK ALSÓZSOLCA MŰLTJÁBÓL” C. HELYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS KALAUZA / [írta Bodnár Tamás, Farkas Ferenc, Zsörös Sándorné]. Alsózsolca ; Miskolc : Dominium Kvk., 2011. 224 p.

„A MI GYÁRUNKNAK LELKE VAN...” : EMLÉKKÉPEK A BORSODNÁDASDI LEMEZGYÁR TÖRTÉNETÉBŐL / írta és szerk. Sági Tibor. [Borsodnádásd] : [Sági Tibor], cop. 2014. 92 p.

MINTAKÖNYV : A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM MÚZEUMÁNAK ÚRIHÍMZÉSES ŰRASZTALI TERÍTŐIRŐL KÉSZÍTETT MINTARAJZOK / Pocsainé Eperjesi Eszter, Rádai-né Bodnár Katalin. Sárospatak : Hernád, 2015. 2 db [1.]. [190] fol. + mell. (35 p.). (A pataki iskolamúzeum gyűjteményei ; 2.) [2.]. [190] fol. + mell. (22 p.). (A pataki iskolamúzeum gyűjteményei ; 3.)

MISKOLC BELVÁROSA / Barna György, Dobrossy István. Miskolc : [Lézerpont], 2010. 325 p.

MISKOLC ÉS KASSA MAGYAR NEMZETI ÉRTÉKEI / [szerk. Kolár Péter, Papp Ferenc, Somorjai Lehel] ; [kiad. Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata]. Miskolc : Önkormányzat, 2016. 78 p.

MISKOLC ÉS A BÜKK / [írta, szerk. Filip Gabriella] ; [fotók Böcsi Krisztián] ; [közrem. Szűcs Béla]. 2. kiad. Miskolc : Well-Press, 2010. 231 p. (Vendégváró útikönyvek)

MISKOLC MINDSZENT TELEPÜLÉSRESZ TÖRTÉNETE / Dobrossy István ; [rajz. Homola Krisztina] ; [a Pfliegler J. Ferenc emlékére a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért Alapítvány kiadványa]. Miskolc : Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért Alapítvány, 2010. 95 p.

MISKOLC RÉGI TÉRKÉPEKEN, 1759–1963 / [szerk. Papp Ferenc, Somorjai Lehel, Tóth Arnold] ; [közrem. Bede Katalin et al.]. Miskolc : Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2015. 111 p.

MISKOLC VÉDETT SÍREMLÉKEI / Dobrossy István, Kiss Tanne István ; [kiad. Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata]. Miskolc : Önkormányzat, [2010]. 127 p.

A MISKOLCI BÁNYAKAPITÁNYSÁG KERÜLETÉNEK BÁNYAIPARA : A BÁNYAKAPITÁNYSÁG FENNÁLLÁSÁNAK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL / Izsó István ; [kiad. Közhasznú Alapítvány a Borsodi Bányász Hagyományokért]. Miskolc : Közhasznú Alapítvány a Borsodi Bányász Hagyományokért, 2011. 204 p.

MISKOLCI LEVELEK : FEJEZETEK A MAGYARORSZÁGI ÚTIEMLEKEKBŐL / Božena Němcová ; [szerk. Tóth Arnold] ; [ford. Domin Károly] ; [Offer-táler-Havasi Béla előszavával] ; [közread. a] Herman Ottó Múzeum. 2. bőv. kiad. Miskolc : HOM, 2014. 54 p.

MISKOLCI MINORITA TEMPLOM / [szerk. Várhelyi Krisztina] ; [kiad. az Élteső Lélek Alapítvány]. Miskolc : Élteső Lélek Alapítvány, [2014]. 120 p.

MISKOLCI ORVOSOK A BETEGEK ÉS A TUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN / szerk. Berkő Péter. [Miskolc] : Miskolci Egy. K., 2016. 344 p.

A MISKOLCI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE ÉS DEMOGRAFIÁJA : A KEZDETEKTŐL A VÉSZKORSZAKIG / Szabó Tünde Judit. [Miskolc] : [Szabó T. J.], [2011]. 342 p.

MOGYORÓSKA ÉS KÖRNYÉKE : A REGÉC-MOGYORÓSKAI KISMEDENCE NÖVÉNYVILÁGA ÉS MOGYORÓSKA MŰLTJÁNAK BEMUTATÁSA A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL NÉZVE / Nagy Gábor. [Mogyoróska] : [Nagy Gábor], cop. 2011. 224 p.

MOZAIKOK A 19. SZÁZADI JÓSAFŐ ÉLETÉBŐL / [szerk. Szabályár Péter] ; [kiad. Szabadtéri Néprajzi Múzeum]. Jósaafő : Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2010. 23 p.

MŰZSÁK A MAGAS-HEGY TÖVÉBEN : SZUBJEKTÍV KULTŰRTÖRTÉNETI IDÓUTAZÁS ÚJHEL' BEN / Martinák Jánosné ; [kiad. Sátorajla-

új hely Város Önkormányzata]. Sátoraljaújhely. 2011. 352 p.

NAGYBARCA / [írta és szerk.] Dénes Károly, Dénes Hajnalka ; [kiad. A Nagybarca Község Önkormányzata]. [Nagybarca] : 2014. 221 p.

NYÉKLÁDHÁZA : A TAVAK VÁROSA / [szerk. Hankó Krisztina] ; [előszó Urbán Sándorné] ; [fotók Bátori Péter] [rendezvényfotók Molnár Zsolt] ; [ford. Varga Anita]. [Nyékládháza] : Nyékládháza Város Önkormányzata, 2014. 76 p.

NÉGY FELVIDÉKI VÁROS / Koudela Pál. Budapest : L'Harmattan, 2016. 338 p.

NYESTYÉK (KIS)TOKAJBÓL / összeáll. Makoldi Sándorné. Tokaj : Magánkiadás, 2010. 157 p. (Tokaji tanulmányok ; 4.)

ÓNODI ZSIDÓKÖZÖSSÉG, 1860–1945 / Török János. [Miskolc] : Dominium Kvk., 2014. 72 p.

ÓNODIAK KÉNYSZERMUNKÁN, 1945–1949 / Török János ; [kiad. az Ónodi Lorántffy Zsuzsanna Honismereti Egyesület]. [Ónod] : Ónodi Lorántffy Zsuzsanna Honismereti Egyesület, [2013]. 119 p.

ORMOK, LOMBOK, TISZTÁSOK : KÜHNE ANDOR ÉS KÜHNE LÁSZLÓ TURISTA NAPLÓI / szerk. Kühne Katalin. Miskolc : Könyvműhely.hu, 2016. 220 p.

OTTHONOK : A FELSŐ-BODROGKÖZ KÉPESKÖNYVE / Bogoly János, Oláh Tamás. Királyhelmec : [s. n.], 2010. 198 p.

PÁHOLYNYITOGATÓ : MŰVEK ÉS MŰVÉSZEK A MISKOLCI SZÍNHÁZ SZÍNPADÁN / Mikita Gábor ; [közread. a Herman Ottó Múzeum, Miskolci Galéria Miskolci Színház történeti és Színeszmúzeum]. Miskolc : Herman Ottó Múzeum : MG Miskolci Színház történeti és Színeszmúzeum, 2014. [75] p.

PÓSA LAJOS EMLÉKEZETEI : EMLÉKTÁR / [szerk. Homoly Erzsébet] ; [kiad. A Rákóczi Szövetség Balogvolgyi Helyi Szervezete]. 2. bőv. kiad. Uzovská Panica : Rákóczi Szövetség Balogvolgyi Helyi Szervezete, 2010. 216 p.

PRIVÁT EMLÉKEZET MISKOLCON / [írta és szerk. R. Nagy József] ; [kiad. a Herman Ottó Múzeum]. Miskolc : HOM, 2015. [32] p.

PRÜGYTŐL SÁROSPATAKON ÁT DEBRECENIG : életútinterjú / Lenkeyné Semsey Klára ; [az interjút kész. Bartha Ákos]. Budapest : KRE : L'Harmattan, 2014. 218 p. (Károli könyvek. Monográfia)

A PUTNOKI GIMNÁZIUM 50 ÉVE, 1963–2013 / [szerk. Sándorné Gyurcsik Erika]. Putnok : Tompa M. Gömöri Kulturális Egyes., 2014. 161 p. (Gömöri múlt és jelen ; 4.)

RÁKÓCZI ZSIGMOND KORA TÁRSADALMÁBAN : kandidátusi értekezés / Hangay Zoltán. [Budapest] : Fapadoskonyv.hu, 2011. 339 p.

REFORMÁTUS TEMPLOM, BORSODGESZT / [írta Hajnal András] ; [kiad. a Borsodgeszti Református Egyházközség]. Borsodgeszt : Borsodgeszti Református Egyházközség, 2016. 23 p.

A RIMA VONZÁSÁBAN : AZ ÓZDI HELYI ÉS GYÁRI TÁRSADALOM A KÉSŐ DUALIZMUSTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG / Nagy Péter. Budapest : Napvilág, 2016. 383 p.

RIMASZOMBAT / B. Kovács István ; [fotó Agáta Bartová et al.] ; [Nagy Erzsébet, Ján Baran rajz]. Rimaszombat : Patrióta Kiadó, 2010. 202 p. (Várostörténeti barangolások ; 1.)

RIMASZOMBAT / B. Kovács István ; [Agáta Bartová, Júlia Ferletáková, Kovács Szabolcs fotó]. Rimaszombat : Patrióta Kiadó, 2012. 235 p. (Várostörténeti barangolások ; 2.)

ROBINZON A JÁRDASZIGETEN / Simonyi Zoltán. Miskolc : Észak-Keleti Átjáró Egyesület, 2015. 27 p. (Privát félmúlt Miskolcon ; 6.)

A ROTUNDA ÖRÖKSÉGE 2 : A GÖRÖG RÍTUS NYOMAI A KÖZÉPKORBAN SÁROSPATAKON ÉS VONZÁSKÖRZETÉBEN B.-A.-Z. VÁRMEGYÉBEN / Szarka János. 2. átd., bőv. kiad. Miskolc : SZT. SZÍN-vonal Bt. 289 p.

„S LETTEM KEZDETE FELTÁMADÁSNAK” : AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS HATÁSA SÁTORALJAÚJHELYRE ÉS ZEMPLÉN VÁRMEGYÉRE / Godzsák Attila. Sátoraljaújhely : Godzsák Tibor. 2011. 79 p.

SAJÓBÁBONY AZ ŐSKORTÓL NAPJAINKIG : monográfia / [szerk. Rémiás Tibor]. Miskolc : Sajóbabony : Dominium Kvk., 2014. 351 p.

A SAJÓKAZAI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE / Mértén Nikolett. Sajókaza : Sajókazai Ref. Egyházközség, 2012. 121 p.

SAJÓÖRÖS TÖRTÉNETE / Bodnár Tamás, Takács László ; [kiad. Sajóörös Község Önkormányzata]. Sajóörös : Önkormányzat, 2014. 328 p.

SAJÓPETRI TÖRTÉNETE : HÁROM NÉPBŐL EGY FALU, 1221–2010 / Farkas Ferenc. Miskolc : Dominium Kvk., 2014. 144 p.

SAJÓVÁMOSIAK A NAGY HÁBORÚBAN : KOMJÁTHY JÁNOS VISSZAEMLEKEZÉSE ÉS ORTÓ DÁNEL LEVELEZÉSE / [a szöveget gond., a szómagyarázatokat összeáll. és a kötetet szerk. Rémiás Tibor]. Miskolc : Sajóvamos : Dominium Kvk., 2014. 120 p.

A SÁLYI MALMOK VÍZIKÖNYVEI / Nagy Péter ; [közread. a Magyarország Természeti és Kulturális

Örökségért Alapítvány]. Győr : Mo. Természeti és Kult. Örökségért Alapítvány, 2016. 111 p.

SÁRAZSADÁNY, VEZETŐ A MNM RÁKÓCZI MŰZEUMA NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁSÁHOZ / [a vezetőt írta Balassa M. Iván, Leskó Andrea, Tamás Edit]. Budapest : MNM, [2014]. 55 p.

SÁRAZSADÁNY /írták Fogas Tóth Balázs [et al.] ; szerk. Tamás Edit ; [közread. a] Bodrogházi Művelődési Egyesület ; [fotók Dabasi András et al.]. Sárospatak : Bodrogházi Művelődési Egyesület, 2010. 352 p.

SÁROSPATAK EGE ALATT : esszék, tanulmányok / Kováts Dániel ; [kiad. a Kazinczy Ferenc Társaság]. Sárospatak : Kazinczy F. Társ., 2014. 584 p.

A SÁROSPATAKI ALAPFOKÚ MŰVÉSZETI ISKOLA 15 ÉVES ÉVKÖNYVE / [szerk. Réthiné Muha Krisztina és Darmos Csaba] ; [kiad. a Sipos György Alapfokú Művészetoktatási és Nevelési Közh. Alapítvány]. Sárospatak : Sipos Gy. Alapfokú Művészetokt. és Nevelési Közh. Alapítvány, 2013. 260 p.

SÁROSPATAKI ÉTELEK, ZEMPLÉNI KONYHÁK / [szerzők Hajdu Imre, Csörnök Mariann, Viga Gyula] ; [fotók Gombos Levente, Á. Tóth József] ; [közread. Sárospatak Város Önkormányzata]. [Sárospatak] [2012]. 150 p.

A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE / Dienes Dénes, Ugrai János. Sárospatak : Hernád, 2013. 196 p.

SÁTORALJAÚJHELY KÉPES LEVELEZŐLAPOKON / [szerk. Takács Norbert] ; [közread.] Sátoraljaújhely Önkormányzata. [Sátoraljaújhely] 2011. 116 p.

A SÁTORALJAÚJHELYEN ÉPÜLT MAGYAR KÁLVÁRIA / ismertetí Szepesi Bódog ; [szerk. Gammauf Géza] ; [megj. a Patrónus Alapítvány kiadásában]. 3. bőv. kiad. Sátoraljaújhely : Patrónus Alapítvány, 2011. 98 p.

SELMECI DIÁKOK AZ 1848/49-ES HONVÉDSEREG TISZTIKARÁBAN / Bona Gábor. [Miskolc] : Miskolci Egy. K., 2012. 76 p.

SELMECRŐL INDULTUNK, 1735-1949 : AZ AKADÉMIAI SZINTŰ MŰSZAKI FELSŐOKTATÁS MAGYARORSZÁGI MEGINDÍTÁSÁNAK 250. ÉVFORDULÓJÁRA / Zsámboki László ; [közread. a Miskolci Egyetem]. Miskolc : ME, 2012. 144 p.

A SERÉNYIEK HATÁSA A GÖMÖRI NÉPELETERE / Bodnár Mónika. Miskolc : [Herman Ottó Múzeum], 2014. 318 p. (Officina musei ; 21.)

SERFŐZŐ SIMON : kismonográfia / Bakonyi István. Lakitelek : Antológia, 2012. 203 p.

SIKEREK ÉS POFONOK : ÉLETRAJZI TÖREDÉKEK / Demjén István. Miskolc : Bibor Kiadó, cop. 2016. 242 p.

SZÁZÉVES TÖRTÉNETEK / Hajdu Imre ; [kiad. Sárospatak Város Önkormányzata]. Sárospatak. 2014. 191 p.

SZEDERKÉNYI TÖREDÉKEK : TISZASZEDERKÉNY ÉS A REFORMÁTUS GYŰLEKEZET TÖRTÉNETE A TISZASZEDERKÉNYI REFORMÁTUS LELKÉSZ SZEMÉVEL / Kalydy Miklós ; [kiad. Tiszaújváros Önkormányzat a Derkovits Kulturális Központ közreműködésével]. Tiszaújváros. 2014. 163 p.

SZÉPHALOM. 20. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : 25 ÉVES A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG / szerk. Kováts Dániel ; [Szigeti Sándor fényképeivel] ; [m.társ. Balázs Géza et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Ferenc Társaság, 2010. 584 p.

SZÉPHALOM. 21. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : SÁTORALJAÚJHELY 750 ÉVE VÁROS / szerk. Kováts Dániel ; [Csomós Zoltán grafikáival] ; [m.társ. Ambrózy Ágoston et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Ferenc Társaság, 2011. 584 p.

SZÉPHALOM. 22. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : A 60 ÉVES FEHÉR JÓZSEF TISZTELETÉRE / szerk. Kováts Dániel ; [Gaál Zoltán képeivel] ; [m.társ. Balázs Géza et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Ferenc Társaság, 2012. 688 p.

SZÉPHALOM. 23. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : KASSA EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA / szerk. Kováts Dániel ; [Gaál Zoltán képeivel] ; [m. társ. Antal Alexandra et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Társaság, 2013. 632 p.

SZÉPHALOM. 24. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : SZÁZ ÉVE ROBBANT KI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ / szerk. Kováts Dániel ; [Gaál Zoltán képeivel] ; [m.társ. Balázs Géza et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Társaság, 2014. 504 p.

SZÉPHALOM. 25. : A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE : HARMINCÉVES A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG / szerk. Kováts Dániel ; [Gaál Zoltán képeivel] ; [m.társ. Balázs Géza et al.]. Sátoraljaújhely : Kazinczy Társaság, 2015. 640 p.

SZEPSI LACZKÓ MÁTÉ ÉS A TOKAJI ASZÚ = Máté Laczkó Szepsi a tokajské aszú (výber) = Máté Laczkó of Szepsi and the history of Tokay aszú / Zelenák István ; [közread. Erdőbénye Község Önkormányzata]. Erdőbénye : Önkormányzat, [2012]. 127 p.

SZIKSZÓ FÖLDRAJZA : kismonográfia / szerk. Frisnyák Sándor ; [kiad. a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete]. Nyíregyháza : NYE Turizmus és Földrajztud. Int., 2016. 221 p.

SZIRMAYAK TOKAJ-HEGYALJÁN / Szirmay Gábor ; [kiad. a Tiszántúli Történész Társaság]. Budapest ; [Debrecen] : Tiszántúli Történész Társ., 2014. 162 p.

SZÓLJANAK AKKOR IS... : KÜHNE LÁSZLÓ TANULMÁNYAI MISKOLCRÓL / szerk. és a fotókat

kész. Kühne Katalin. Miskolc : Kühne Katalin, 2010. 132 p.

SZŐLŐK ÉS PINCÉK „EMŐDÖN, A JÓ FÖLDÖN” / Czece József. [közread.] Emőd Város Önkormányzata. Emőd : Önkormányzat, 2014. 487 p.

SZÜLŐFALUM MOCSOLYÁSTELEP / Csizmadia Sándor. [Kisgyőr] : Csizmadia Sándor, 2012. 135 p.

A TÁJAK KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK NÉPRAJZA : A FELFÖLD NÉPEINEK GAZDASÁGI KAPCSOLATAI A 18–20. SZÁZADBAN / Viga Gyula ; [közread. a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet]. [Miskolc] : Miskolci Egy. K., 2013. 238 p.

TÁJAK TALÁLKOZÁSA : TOKAJ ÉS KÖRNYÉKE TERMÉSZETI ÉRTÉKEI / [írta Szabolcs Márton, Zsolyomi Tamás] ; [közread. a] Tokaji Természetvédelmi Egyesület. Tokaj : Tokaji Természetvédelmi Egyesület, 2011. 119 p.

A TAKTAKÖZ 10–11. SZÁZADI SÍR- ÉS SZÓRVÁNYLELETEI, VALAMINT A TISZALÚC-SÁRKADI 11. SZÁZADI TEMETŐ / Kovács László. Szeged : SZTE Régészeti Tansz. ; Budapest : MNM : MTA BTK Régészeti Int., 2015. 359 p. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei ; 9.)

TALÁLKOZÁSAIM É. KOVÁCS LÁSZLÓVAL ÉS CSALÁDJÁVAL, AVAGY HOGYAN VÁLIK A KÉP PRÓZÁVÁ A LÍRA ÁLTAL / Tóth György ; [verseit vál. Erdei József] ; [kiad. az „Éger Ág” Alapítvány és a Gróf Wass Albert Társaság]. Égerszög : „Éger Ág” Alapítvány ; Debrecen : Gróf Wass A. Társ., 2013. 77 p.

A TÁRSADALOM DIFFERENCIÁLTSÁGÁNAK ÉS TÉRBELI SZERVEZŐDÉSÉNEK VIZSGÁLATA SÁTORALJAÚJHELYEN 1870-BEN : A GIS LEHETŐSÉGEI A TÖRTÉNETI KUTATÁSOKBAN / Demeter Gábor, Bagdi Róbert. Budapest ; Debrecen ; [Eger] : [Demeter G.], 2016. 112 p.

TELKIBÁNYAI KERÁMIÁK / szerk. Benke István ; [közread. az] Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány. Rudabánya : Radványi Diana : Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, 2011. 63 p.

TEMPLOM ÉS TEMETŐ : SZUBJEKTÍV HISTÓRIÁSKÖNYV OBJEKTÍV ADATOKKAL : [fejezetek Bogács község történetéből] / Hajdu Imre ; [fotók Fojtán László et al.]. Mezőkövesd : Hajdu-Vinpress Kiadó, 2016. 200 p. (Fejezetek Bogács község történetéből)

TEMPLOMOK ÉS HITÉLET SAJÓBÁBONYBAN / Rémiás Tibor, Bányiné Varga Erzsébet ; [szerk. Rémiás Tibor]. Miskolc : Dominium Könyvkiadó, 2014. 104 p.

THEATRUM EUROPAEUM : A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC KRÓNIKÁJA AZ EURÓPAI KULTURÁLIS SZÍNTÉREN = die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas / vál.,

a bev. tanulmányt írta, a jegyzetapparátust és a mutatókat összeáll. Kincses Katalin Mária ; ford. Tuza Csilla. [Budapest] : Nap Kiadó, 2013. 502 p. (Rákóczi források)

THÖKÖLY IMRE ÉS II. RÁKÓCZI FERENC / Kovács Gergely István. Budapest : Duna International, [2011]. 92 p. (Magyar királyok és uralkodók; 23.)

TISZTA VIZET A POHÁRBA : ÉLETÚTINTERJÚ / Földvári Rudolf ; [az interjút Molnár Adrienne kész.] ; [közread. a] Nagy Imre Alapítvány. Budapest : Nagy Imre Alapítvány, 2011. 438 p.

TISZAÚJVÁROS IPARVÁLLALATAINAK TÖRTÉNETE / [főszerk. Fülöp György] ; [kiad. Tiszaújváros Város Önkormányzata]. Tiszaújváros. 2016. 157 p.

TOKAJ : EMBEREK ÉS DŰLŐK / [írta és szerk. Kézdy Dániel] ; [fotó Dancsecs Ferenc] ; [térk. Molnár Ede András] ; [közrem. Erhardt Gábor, Nagy Kornél, Szegedi Márta]. [Budapest] : Gourmandnet Kft., cop. 2014. 357 p.

TOKAJ-HEGYALJA / [közread. a Széchenyi Programiroda Nonprofit Kft.]. [Budapest] : Széchenyi Programiroda Nonprofit Kft., 2015. 383 p.

TOKAJ-HEGYALJA BÁNYÁSZATÁNAK TÖRTÉNETE / [szerk. Benke István]. Mád : Geoproduct Kft., 2016. 166 p.

TOKAJ-HEGYALJA ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉGE / K. Pintér Tamás. Miskolc : Milagrossa, 2011. 150 p.

TOKAJ-HEGYVIDÉK KŐBÁNYÁSZATA : kulturális örökségünk nyomában / [szerk. Mátyás Lara, Csák Szilárd] ; [közread. a Colas Északkeleti Kft.]. [Budapest] : Koffein Media, [2016]. 159 p.

A TOKAJI ASZÚ TITKAI / Zelenák István. Budapest : Agroinform, 2012. 219 p.

A TOKAJI BORVIDÉK : VILÁGÖRÖKSÉG / [szöveg Dékány Tibor és Técsi Zoltán] ; [képek Dékány Tibor]. [Budapest] : Corvina, 2010. 64 p.

A TOKAJI BORVIDÉK HELYZETÉRTÉKELÉSE / szerk. Luda Szilvia, Váradi Zsuzsanna ; [közread. a] Tokaj Borvidék Fejlődéséért Nonprofit Kft. [Tokaj] : Tokaj Borvidék Fejlődéséért Nonprofit Kft., 2016. 729 p.

TOKAJI MEZŐGAZDASÁGI SZAKKÉPZŐ ISKOLA ÉS KOLLÉGIUM, 1966–2016 / [szerk. Sándorné Sajtos Katalin, Barnáné Papp Éva]. [Tokaj] : [Tokaji Mezőgazd. Szakképző Isk. és Kollégium], [2016]. 80 p.

TOKAJI ZSIDÓ EMLÉKEK / szerk. Zelenák István. 3. bőv., jav. kiad. Tokaj ; Budapest : Agroinform, 2014. 155 p.

TOLCSVAI SZIRMAY-WALDBOTT-KASTÉLY LÁTOGATÓKÖZPONT : kastélytörténet, kiállítás-vezető, érdekességek / [szerk. Virág Zsolt]. Tolcsva ; [Budapest] : Várkastély K., 2015. 194 p.

AZ ÚRIHÍMZÉS MOTÍVUMKINCSEINEK ÜZENETEI : A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLÉGIUM MÚZEUMÁNAK ÚRIHÍMZÉSES MINTAKINCSEI / Pocsainé Eperjesi Eszter, Rádainé Bodnár Katalin. Sárospatak : Hernád, 2015. 144 p. (A pataki iskolamúzeum gyűjteményei ; 4.)

ÜDVÖZLET BORSODNÁDASDRÓL / Sági Tibor. [Borsodnádasd] : [Sági T.], cop. 2011. 132 p.

VALLÁS ÉS KULTÚRA A 14. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG EGY MAGYAR NEMESI CSALÁDBAN / Szirmay Gábor ; [kiad. a Tiszántúli Történész Társaság]. Budapest ; [Debrecen] : Tiszántúli Történész Társaság, 2015. 171 p.

VÁLOGATÁS AZ EDELÉNYI KASTÉLY FALKÉPEIBŐL / [szerk. Gergely Zsolt, Tóth Áron, Bay Judit] ; [kiad. a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ]. [Budapest] : Forster Gy. Nemz. Örökséggazdálkodási és Szolg. Közp., [2014]. [35] p.

A VÁROSI ÉLET KERETEI A FEUDÁLIS KORI MAGYARORSZÁGON : KASSA TÁRSADALMA A 16. SZÁZAD DEREKÁN / Granasztói György. Budapest : Korall, 2012. 415 p. (Korall társadalomtörténeti monográfiák ; 2.)

VATTACUKOR TÉRZENÉVEL / Karlaki Orsolya. Miskolc : ÉK Átjáró Egyes., 2014. 22 p. (Privát félmúlt Miskolcon ; 5.)

VEZETŐ A MNM RÁKÓCZI MÚZEUMA NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁSÁHOZ, SÁRAZSADÁNY / [a vezetőt írta Balassa M. Iván, Leskó Andrea, Tamás Edit]. Budapest : MNM, [2014]. 55 p.

VILÁGHÁBORÚS EMLÉKMŰVEK EDELÉNY KÖRNYÉKÉN / Hadobás Pál ; [kiad. a] Művelődési Központ Könyvtár és Múzeum. Edelény : Művelődési

Központ Könyvtár és Múzeum, 2015. 260 p. (Edelényi füzetek ; 50.)

VILYVITÁNY TÖRTÉNELME ÉS NÉPRAJZA / [szerk. Pap János] ; [kiad. Vilyvitány Község Önkormányzata]. Vilyvitány : Önkormányzat, 2010. 194 p.
A VIZSOLYI BIBLIA VÍZJELEI / Pelbárt Jenő ; [kiad. a Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság]. Budapest : M. Papír- és Vízjeltörténeti Társ., 2015. 204 p.

VOLT EGYSZER EGY AVAS / Vajda Csilla. Miskolc : ÉK Átjáró Egyes., 2015. 25 p. (Privát félmúlt Miskolcon ; 8.)

VÖFÉLYKÖNYVEK ÉS VÖFÉLYVERSEK A 19. SZÁZADBAN : KÉZIRATOS VÖFÉLYKÖNYVEK ÉSZAKKELET MAGYARORSZÁGON / Tóth Arnold ; [kiad. a Herman Ottó Múzeum] ; [ford. Somogyi Gergely]. Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 2015. 591 p. (Officina musei ; 22.)

ZARÁNDOKLAT A MAGYAR KÁLVÁRIÁN : IFJ. ZILINYI FERENC '56-OS DISSZIDENS ÉLET-ÚTJA KOMJÁTITÓL AMERIKÁIG / Tornaújfalusi Köteles Ágoston. Miskolc ; Szepsi : Dominium Kvk., 2011. 148 p.

A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG TUDOMÁNYOS FELTÁRÓI ÉS GAZDASÁGFEJLESZTŐI : tanulmánygyűjtemény / szerk. Gál András. Nyíregyháza : NYF Turizmus és Földrajtud. Int. ; Szerencs : Bocskai I. Gimn., 2012. 558 p. (Oktatás és tudománytörténeti tanulmányok ; 4.)

A ZSÓRY GYÓGY- ÉS STRANDFÜRDŐ TÖRTÉNETE / [Szlovák Sándor] ; [kiad. a Mezőkövesdi Városgazdálkodási Zártkörű Részvénytársaság]. Mezőkövesd : Mezőkövesdi Városgazdálkodási Zrt., 2010. 254 p.

Összeállította: Székelyné Forintos Judit

*A szalonnai református templom kézzel faragott szószéke 1801-ből
(Halmai Margó cikkéhez)*

460 Ft

MINISZTERELNÖKSÉG

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA
EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

